

Кривоконь Н.І.

**ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ
ТА СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ**

Навчальний посібник

Міністерство соціальної політики України
Чернігівський державний інститут права, соціальних технологій та праці

Кривоконь Н.І.

**ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ
ТА СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ**

Рекомендовано

*Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів*

Чернігів
2012

УДК 364-78:316.334.3 (075.8)

ББК 67.99 (4 УКР)60.9я73

К 85

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України
(лист № 1/11 - 4120 від 27.03.2012р.)*

Рецензенти:

Карамушка Л.М., член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторією організаційної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України;

Москаленко В.В., доктор філософських наук, професор, завідувач лабораторією соціальної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України

Сила Т.І., кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної роботи, декан факультету соціальної роботи Чернігівського державного технологічного університету

Кривоконь Н.І.

К 85 Проблеми соціальної роботи та соціальної політики в Україні [Текст:]
навчальний посібник / Н.І. Кривоконь: .- Чернігів: Чернігівський державний
технологічний університет, 2012.- 320 с.

ISBN 978- 966-1647-70-0

У навчальному посібнику висвітлюються питання, що стосуються концептуальних основ соціальної роботи та соціальної політики в Україні на сучасному етапі, особливостей соціальної роботи з різними категоріями населення, нагальних проблем і перспектив розвитку соціальної сфери держави. Розгляд матеріалів, що пропонуються читачеві, сприятиме створенню умов для формування складових професійної компетентності фахівців із соціальної роботи і дозволить формувати адекватну модель діяльності майбутнього спеціаліста.

Навчальний посібник стане в нагоді студентам, аспірантам, науковцям, викладачам, а також усім тим, хто опікується теоретичними та практичними проблемами соціальної роботи та соціальної політики в Україні та світі.

УДК 364-78:316.334.3 (075.8)

ББК 67.99 (4 УКР)60.9я73

ISBN 978- 966-1647-70-0

Кривоконь Н.І., 2012

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	6
РОЗДІЛ I. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ	8
1.1. Сучасні підходи до визначення поняття «соціальна робота»	8
1.2. Актуальність проблем соціальної роботи на сучасному етапі розвитку українського суспільства	9
1.3. Проблеми формування понятійно-категоріального апарату соціальної роботи	11
1.4. Категорія змін в аспекті соціальної роботи	12
1.5. Теоретико-праксеологічні засади соціальної роботи	18
1.6. Особливості об'єктів, предметів і суб'єктів соціальної роботи	21
1.7. Сутність та класифікація основних моделей соціальної роботи	24
1.8. Особливості застосування інтегрованого (системного) підходу в сучасній соціальній роботі	30
1.9. Соціальна робота в Україні: особливості та перспективи розвитку	32
Висновки до розділу 1	33
Основні терміни та поняття	35
Запитання для самоконтролю та закріплення матеріалу	35
Тематика рефератів	36
Питання для самостійного опрацювання	37
Рекомендована література до розділу I	37
РОЗДІЛ II. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ	
2.1. Україна як соціальна держава. Поняття “держави загального добробуту”	40
2.2. Завдання та чинники реалізації соціальної політики в державі	42
2.3. Проблеми визначення змісту соціальної політики соціальної держави	44
2.4. Характеристика суб'єктів соціальної політики держави в умовах сьогодення	46
2.5. Методи аналізу соціальної політики держави	47

2.6. Основні напрямки вдосконалення та реформування соціальної сфери держави. Програма реформ по підвищенню стандартів життя	50
2.7. Проблеми діяльності соціальних працівників по реалізації соціальної політики держави в умовах фінансово-економічної кризи в Україні	62
Висновки до розділу 2	67
Основні терміни та поняття	68
Запитання для самоконтролю та закріплення матеріалу	69
Тематика рефератів	70
Питання для самостійного опрацювання	70
Рекомендована література до розділу II	

РОЗДІЛ III. ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ В КОНТЕКСТІ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ

3.1. Поняття про соціальну безпеку громадян	73
3.2. Сучасні уявлення про соціальний захист та соціальне забезпечення громадян	74
3.3. Принципи, функції та складові соціального захисту в державі	77
3.4. Соціальна допомога та соціальні послуги як складові соціального захисту населення	79
3.5. Система оцінки та вимірювання соціальних послуг	83
3.6. Історичний та міжнародний досвід організації соціального страхування	88
3.7. Особливості соціального страхування в Україні	90
3.8. Проблеми безробіття та шляхи їх вирішення в аспекті соціальної роботи	93
3.9. Характеристика бідності як соціальної проблеми	96
3.10. Стисла характеристика основних понять, що виступають індикаторами бідності	99
3.11. Особливості підходів до вирішення проблем бідності в Україні	102
3.12. Проблеми соціальної роботи з людьми похилого віку	106
3.13. Соціальний захист людей з функціональними обмеженнями	113
3.14. Зміст та проблеми соціальної роботи з учасниками бойових дій	117
Висновки до розділу 3	122
Основні терміни та поняття	124

Запитання для самоконтролю та закріплення матеріалу	125
Тематика рефератів	127
Питання для самостійного опрацювання	127
Рекомендована література до розділу III	128

РОЗДІЛ IV. СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ ТА ІНШІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

4.1. Теоретичні основи та проблеми соціальної педагогіки в Україні	131
4.2. Значення соціально-педагогічної діяльності у вирішенні демографічних проблем суспільства	132
4.3. Завдання та особливості соціально-педагогічної роботи з сім'єю в державі	136
4.4. Соціальний захист дітей в Україні	138
4.5. Молодь в аспекті соціально-педагогічної діяльності	142
4.6. Девіантна поведінка дітей та молоді як соціально-педагогічна проблема	145
4.7. Проблеми соціальної роботи з людьми, що перебувають у місцях позбавлення волі. Ресоціалізація засуджених осіб	147
4.8. Концептуальні основи розвитку соціальних служб на підприємствах	153
Висновки до розділу 4	157
Основні терміни та поняття	158
Запитання для самоконтролю та закріплення матеріалу	158
Тематика рефератів	159
Питання для самостійного опрацювання	160
Рекомендована література до розділу IV	160

РОЗДІЛ V. ПРОБЛЕМИ ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ

5.1. Професійна модель, функції та вимоги до особистості соціального працівника	162
5.2. Особливості професійної «Я-концепції» фахівців системи соціального захисту населення	168
5.3. Проблеми «професійного вигорання» соціальних працівників	173
5.4. Значення професійної інтеракції у формуванні професійної компетентності соціальних працівників	180
5.5. Проблема наснаження в контексті соціальної роботи	183

5.6. Підготовка фахівців із соціальної роботи для системи соціального захисту населення	189
5.7. Оцінка персоналу організацій, що надають соціальні послуги в Україні	192
5.8. Значення практики та волонтерської діяльності у формуванні професійної самосвідомості соціальних працівників	197
Висновки до розділу 5	200
Основні терміни та поняття	201
Запитання для самоконтролю та закріплення матеріалу	201
Тематика рефератів	202
Питання для самостійного опрацювання	202
Рекомендована література до розділу V	203
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	205
ДОДАТКИ	215

ПЕРЕДМОВА

Сучасний етап розвитку соціальної роботи в Україні характеризується значними реформами, змінами як на рівні системи соціально-політичних відносин, так і на рівні окремих індивідів і груп. Такий стан речей вимагає від майбутніх соціальних працівників поінформованості щодо актуальної соціальної проблематики, основних напрямків та змісту соціальної політики, шляхів і форм соціальних впливів як на особистісному, так і на рівні суспільства в цілому, а також щодо проблем професійного становлення фахівців соціальної сфери.

За період професіоналізації соціальної роботи, що триває в нашій країні з дев'яностих років двадцятого сторіччя, накопичено чималий досвід та теоретичні знання, орієнтування в яких є необхідною складовою становлення професійної самосвідомості соціальних працівників в Україні.

В процесі професійної підготовки соціальні працівники засвоюють певну сукупність знань та формують систему умінь і навичок із соціальної роботи. Однак, у зв'язку зі значною динамічністю розвитку даного виду діяльності та галузі знань, постійно виникають нові форми та методи дій, підходи до розуміння тих чи інших явищ і процесів, що зумовлює необхідність постійно «тримати руку на пульсі» регулювання соціальних відносин на всіх рівнях суспільного буття. Ось чому навчальним планом підготовки фахівців із соціальної роботи передбачено вивчення ними на старших курсах дисципліни «Проблеми соціальної роботи та соціальної політики в Україні».

Основним завданням в ході засвоєння даного предмета є закріплення та поглиблення концептуальних основ соціальної роботи та соціальної політики в Україні на сучасному етапі, формування у майбутніх соціальних працівників знань щодо актуального стану системи соціальної роботи в державі, нагальних проблеми і чітких перспектив розвитку соціальної сфери. Крім того, важливим завданням при вивченні дисципліни є становлення деонтологічного та творчого підходу у майбутніх фахівців, сприяння впровадженню гуманістичної спрямованості соціальної роботи, вдосконалення теоретичного і практичного досвіду соціальної допомоги. Вивчення даної дисципліни сприятиме створенню умов для формування складових професійної компетентності фахівців і дозволить формувати адекватну модель діяльності майбутнього спеціаліста.

Даний навчальний посібник пропонується на допомогу студентам при вивченні основних розділів предмета «Проблеми соціальної роботи та соціальної політики в Україні». Питання, розкриті у запропонованому виданні, стосуються актуальної тематики щодо теоретико-методологічних засад соціальної роботи,

містять аналіз особливостей форм та методів соціальної роботи з різними категоріями населення України, висвітлюють проблеми становлення особистості соціального працівника.

Перший розділ містить аналіз проблем розвитку теоретико-методологічних засад соціальної роботи як науки та навчальної дисципліни. В ньому висвітлюються міждисциплінарні та теоретико-практичні джерела становлення понятійно-категоріального апарату науки, аналізуються підходи щодо основних теоретичних моделей соціальної роботи, описуються особливості і перспективи розвитку даного виду діяльності в Україні.

Другий розділ присвячено розгляду актуальних проблем соціальної політики в державі. Зосереджується увага на характеристиці завдань і чинників реалізації соціальної політики, висвітлюються проблеми визначення її змісту та методів аналізу, описуються особливості суб'єктів соціальної політики та дії уряду по розвитку соціальної сфери держави.

Проблемам соціальної роботи в контексті системи соціального захисту населення присвячено третій розділ навчального посібника. В ньому аналізуються питання соціального забезпечення, соціального захисту, соціального страхування та надання соціальних послуг, а також шляхи подолання найбільш гострих проблем сьогодення – бідності і безробіття. Крім того, наводиться інформація стосовно особливостей та проблем соціальної роботи з основними групами клієнтів системи соціального захисту населення – людьми похилого віку, особами з функціональними обмеженнями, учасниками бойових дій тощо.

Четвертий розділ посібника стосується проблем та специфіки соціально-педагогічної діяльності в нашій країні. Також розглядаються питання девіантної поведінки особистості, її проявів та особливостей ресоціалізації засуджених осіб. Окремо наводяться думки щодо організації соціальної роботи на підприємствах.

Останній розділ містить матеріали, що стосуються проблем формування професійної компетентності соціальних працівників різних рівнів, а також деякі питання, пов'язані із функціонуванням соціальних служб.

Не претендуючи на усестороннє висвітлення проблем сучасної соціальної роботи, ми прагнули окреслити передусім ті запитання, котрі містять найбільш актуальну інформацію, широко дискутуються в науковій та навчальній літературі, а також викликають певні труднощі у засвоєнні з боку студентів.

Навчальний посібник стане в нагоді студентам, аспірантам, науковцям та викладачам, що опікуються теоретичними та практичними проблемами соціальної роботи та соціальної політики в Україні та світі.

РОЗДІЛ I. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

1.1. Сучасні підходи до визначення поняття «соціальна робота»

Соціальна робота в Україні – це той фах, котрий набуває на разі розвитку, поширення, відповідає актуальному суспільному замовленню. Протягом останнього десятиріччя соціальна робота в нашій країні ствердилася як професійна діяльність, яка пов'язана з розв'язанням різноманітних психосоціальних і деяких соціально-економічних проблем; як навчальна дисципліна при фаховій підготовці соціальних працівників; як важлива галузь знань, яка базується на праксеологічних засадах. Слід зазначити, що понятійно-категоріальний апарат сучасної соціальної роботи перебуває на етапі становлення та формування. Це зумовлено передусім тим, що теорія соціальної роботи як наука почала активно розвиватися в Україні лише з 90-х років ХХ сторіччя на зламі суспільно-економічних формацій та значною мірою, на базі зарубіжних концепцій. Ось чому протягом останнього десятиріччя вітчизняні науковці різних галузей суспільних наук роблять свій внесок у розвиток теоретичних засад соціальної роботи. Передусім це стосується визначення самої дефініції «соціальна робота».

В літературних джерелах існує чимало визначень поняття соціальна робота. Великою мірою це зумовлено тим, в якому аспекті соціальних зв'язків та проблем використовується даний термін.

Так, Резолюцією № 67, прийнятою Радою Європи, соціальна робота визначається як «професійна діяльність, спрямована на сприяння кращій адаптації індивідів, сімей та груп до соціального середовища, в якому вони проживають, та розвиткові самоповаги та самовідповідальності людей». Крім того, соціальна робота передбачає використання можливостей людських міжособистісних відносин та ресурсів, що надаються спільностями людей.

У словниках із соціальної роботи дане поняття трактується як «цілеспрямована діяльність у суспільстві через уповноважені органи, спрямована на забезпечення належного соціального, культурного та матеріального рівня життя членів суспільства та надання допомоги різним категоріям людей» [по 107 с. 6].

Одним із перших вітчизняних науковців, хто охарактеризував соціальну роботу був В.М. Сидоров, котрий даний вид діяльності визначив як «професійну роботу щодо надання допомоги особі, сім'ї, різним віковим і соціальним групам

(клієнтам) у розв'язанні їхніх психолого-педагогічних, медичних, правових, економічних та інших проблем» [по 65, с.70]. Дещо пізніше ще одне визначення було сформульоване І.І. Миговичем у одному з перших навчальних посібників з соціальної роботи: «Соціальна робота – професійна діяльність соціальних інститутів, державних і недержавних організацій, груп та окремих індивідів, пов'язана з наданням допомоги особам чи групам людей щодо соціалізації, якщо в них за відсутності належних умов в суспільстві або через наявність особистих вад процес соціалізації ускладнюється, призупиняється або відбувається у зворотному напрямі...» [по 107, с.6].

У російських підручниках із соціальної роботи [78, 105, 118 та ін.], в основному, розвивається цільовий підхід до соціальної роботи і дається наступне визначення даної категорії: «це – різновид людської діяльності, який має на меті оптимізувати здійснення суб'єктивної ролі людей в усіх сферах життя суспільства в процесі життєзабезпечення й діяльнісного існування особистості, сім'ї, соціальних та інших груп і верств у суспільстві» [по 65, с.71].

Заслугує особливої уваги також визначення, представлене у навчальному посібнику за ред. А.Й. Капської: «Система соціальної роботи як діяльність по наданню допомоги людині, сім'ї, групі осіб, які знаходяться у складній життєвій ситуації, шляхом надання матеріально-фінансової підтримки, консультування й обслуговування» [113, с.14].

Таким чином, сучасні підходи до визначення поняття «соціальна робота» відбивають результати наукових пошуків дослідників різних напрямків, демонструють певний рівень осмислення суспільних змін та проблем, свідчать про необхідність відшліфовування понятійно-категоріального апарату та концептуальних засад соціальної роботи як науки та навчальної дисципліни, а також визначають подальші вектори спрямування та вдосконалення даного виду діяльності.

Беремо до уваги, що соціальна робота є інтегрованою прикладною наукою та базується на міждисциплінарних підходах; соціальна робота як діяльність може здійснюватись як на професійному, так і на непрофесійному (благодійництво, добродійність та ін.) рівнях; як навчальна дисципліна вона складає основу професійної компетентності соціального працівника.

1.2. Актуальність проблем соціальної роботи на сучасному етапі розвитку українського суспільства

В умовах зміни суспільно-економічної формації в будь-якому суспільстві виникають глибокі соціальні, політичні, економічні, і, як наслідок, етико-психологічні проблеми. Це призводить до порушення нормальної життєдіяльності більшості членів суспільства, загострення проблематики особистості та соціальних груп, а також неспроможності самостійно вирішувати певні соціалізаційні завдання. Наслідком цього є деформація суспільства, злам цінностей та соціальних норм, розвиток дестабілізаційних процесів в усіх сферах суспільного життя.

Усі ці неоднозначні та проблемні явища не минули і українське суспільство в час трансформацій. На думку Т. Семигіної [93 с.25], «проблемами для України кінця ХХ початку ХХІ сторіччя стали: зростання рівня правопорушень, зокрема серед підлітків та молоді; зростання кількості хворих на наркоманію та токсикоманію; порушення захворюваності на венеричні хвороби; стрімке зростання кількості людей, що живуть із ВІЛ/СНІД; поява біженців, шукачів притулку та мігрантів; проблема переселення кримських татар; переселенців із зон, що постраждали внаслідок аварії на чорнобильській АЕС;...нуклеаризація та малодітність сімей; порушення природної структури сім'ї, що складалась віками, і створення різних типів, переважно неповних сімей; занепад моногамної сім'ї та ін. У свою чергу ці проблеми спричинюють нові труднощі, які ведуть до появи бездоглядних дітей та підлітків, девіантної поведінки, активізації негативного середовища неблагополучних сімей тощо». Додамо ще проблеми демографічного характеру (постарішання населення, зниження народжуваності, підвищенні показників смертності та ін.), труднощі у зв'язку з втратою заощаджень громадян внаслідок інфляційних та інших негативних економічних процесів, а також явне та приховане безробіття, зниження рівня доходів, різке розшарування суспільства та ін. Внаслідок усіх цих негараздів в українців зруйновано традиційні форми адаптації, змінився особистісний досвід, відбулася дезорганізація внутрішнього світу [93, с.25]. Саме необхідністю розв'язання усіх перерахованих вище проблем та соціальних протиріч і пояснюється становлення, актуальність та особливе значення реалізації системи соціальної роботи, соціального захисту, допомоги тощо.

Даний вид діяльності виконує різноманітні функції, пов'язані, передусім, із налагодженням, нормалізацією соціальних процесів у суспільстві шляхом реалізації концепцій і програм, розроблених в межах соціальної політики держави. Однак, соціальна робота є актуальною не лише як інструмент соціальної політики. На думку вчених [по 114, с.27], соціальна робота виконує і функцію зворотного зв'язку, виступаючи в якості своєрідного «соціального локатора», котрий визначає

на основі соціальних показників реальні наслідки соціальної політики, її ефективність.

Серед найбільш актуальних соціальних проблем сьогодення в Україні найчастіше називаються проблеми бідності, малозабезпеченості, безробіття, недостатнього рівня соціальної захищеності цілої низки громадян (людей з функціональними обмеженнями, людей похилого віку, представників національних меншин, молоді тощо), міграційні та етнічні проблеми, сирітство, безпритульність, узалежнена поведінка та ін. Слід зазначити, що наведений вище перелік проблем є актуальним не лише для українського суспільства, чимало досить розвинених країн також стикаються з подібними негараздами і мають певний досвід їх вирішення чи пом'якшення. І вивчення зарубіжного досвіду соціальної роботи дозволяє отримувати інформацію щодо пошуку можливих шляхів пом'якшення соціальної проблематики з урахуванням вітчизняної специфіки.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства проблеми соціальної роботи дозволяють виявити та скоригувати шляхи, напрямки та перспективи розвитку країни як соціальної держави. Крім того, саме завдяки соціальній роботі стала можливою переорієнтація соціальної політики від розподільних принципів через принципи адресності до принципів соціальної захищеності та справедливості. Оскільки соціальна робота є тим інструментом, завдяки якому відбувається впровадження соціальної політики, то значення цього виду діяльності полягає також не лише в окресленні та вирішенні соціальних проблем населення, але й у можливості побудови України як соціальної та як держави загального добробуту.

1.3. Проблеми формування понятійно-категоріального апарату соціальної роботи

Сучасне розуміння соціальної роботи передбачає розгляд даного феномену в таких аспектах: 1) як складне соціальне явище, модель, за допомогою якої суспільство виконує функції збереження та відтворення людини; 2) як соціально спрямована наука, що має свій об'єкт, предмет, закономірності, принципи та методи дослідження; 3) як професійна діяльність, пов'язана із наданням конкретних видів допомоги різним групам населення при вирішенні їх проблем; 4) як комплекс навчальних дисциплін, засвоєння яких повинно складати основу формування професійної самосвідомості визначених фахівців. Ось чому,

понятійно-категоріальний апарат сучасної соціальної роботи містить сукупність понять, категорій, термінів, які характеризують усі перераховані вище аспекти даного феномену і складають основу методології соціальної роботи.

Зазвичай понятійно-категоріальний апарат будь-якої науки служить найважливішим компонентом системи логічно впорядкованого знання і представляє собою «сукупність понять, категорій і термінів, що дозволяють в узагальненій формі відобразити явища, що вивчаються даною наукою, а також зв'язки між ними шляхом фіксації їх суттєвих ознак, властивостей та закономірностей» [107, с.26].

За визначенням більшості словників [90, с.256], поняття є логічною формою мислення, в якій відображаються загальні, істотні і відмінні ознаки предметів і явищ дійсності. Якщо поняття набуває сталої форми, його визначають як «термін», а систему термінів науки називають «термінологією». Найбільш широким поняттям, в якому відображені більш загальні та суттєві властивості, ознаки, зв'язки та відносини предметів, явищ дійсності та пізнання називають категоріями [49, с.72].

Оскільки соціальна робота досить багатовимірне явище з точки зору її пізнання, понятійно-категоріальний апарат теорії соціальної роботи ще не визначено остаточно. Однак, деякі автори роблять спроби певним чином класифікувати та впорядкувати групи понять і категорій даного виду знань.

Наприклад, в навчальному посібнику за ред. І.Д. Зверевої та Г.М. Лактіонової [107, с.27], виділено три групи понять соціальної роботи:

– запозичені – поняття і категорії не специфічні для теорії соціальної роботи, оскільки визначені ними явища і процеси вивчаються іншими науками. Сюди автори відносять такі: соціум, соціальне середовище, соціальні відносини, соціалізація, соціальна активність, соціальне виховання та ін.

– загальні – поняття та категорії, які належать переважно, до теорії соціальної роботи, але використовуються також і в інших галузях знань. До цієї групи відносяться поняття: соціальна реабілітація, соціальна адаптація, соціальний захист, соціальний інститут, соціальна діагностика, соціальне інспектування та ін.

– специфічні – поняття та категорії власне теорії соціальної роботи, які виражають її сутнісний аспект, відображають конкретні способи прояву її сутнісного аспекту, характеризують її якісний стан. До специфічних понять, що утворюють цю групу, належать: соціальний працівник, соціальний педагог, соціальне обслуговування, соціальний супровід, соціальне страхування, волонтерський рух та ін.

Визначення більшості із зазначених груп понять та категорій можна знайти у відповідних енциклопедіях та словниках [52, 78, 90, 104, 109, 114, 116 та ін.].

Таким чином, понятійно-категоріальний апарат соціальної роботи перебуває на стадії формування, постійно уточнюється, поглиблюється, змінюється та збагачується. Основними проблемами у становленні теоретико-методологічних засад соціальної роботи на сучасному етапі є:

1. Визначення місця теорії соціальної роботи серед суспільних дисциплін і виокремлення її як окремої галузі знань.
2. Пошук чи виокремлення власного специфічного об'єкта дослідження та теоретичної парадигми соціальної роботи.
3. Побудова структури взаємозв'язків соціальної роботи з методологією інших дисциплін.

Соціальні працівники для досягнення високого рівня професійності обов'язково повинні вільно володіти понятійно-категоріальним апаратом теорії соціальної роботи, визначати зміст основних та спеціальних термінів, опанувати новими теоретичними знаннями, що характеризують методологію даної науки та шляхи її розвитку, розумітися на сучасних підходах щодо визначення основних категорій та понять.

1.4. Категорія змін в аспекті соціальної роботи

Говорячи про понятійно-категоріальний апарат соціальної роботи, ми наводили приклади різних видів понять і категорій, що складають методологічну основу зазначеної галузі. В цій низці понять особливе місце займає категорія «зміни». Розглянемо її більш детально з огляду на особливу роль цього поняття в аспекті соціальної роботи.

Згідно загально визнаного визначення соціальної роботи, сформульованого Міжнародною Асоціацією соціальних працівників, особи, що займаються цим видом діяльності, заохочують соціальні зміни, вирішення проблем у людських стосунках..., виступають агентами змін у суспільстві, а також у житті людей, сімей та громад, яким вони послугують. І дійсно, даний вид професійної діяльності спрямований на надання допомоги та послуг особам (чи групам осіб), що мають певні проблеми, у поліпшенні їх скрутної життєвої ситуації. Інакше кажучи, дії соціальних працівників та їх клієнтів повинні мати на меті досягнення певних змін. Ці зміни мають демонструвати ефективність процесу вирішення проблем клієнтів, а також вказувати можливі шляхи та можливості подолання кризової ситуації. І

для досягнення позитивних результатів в ході вирішення проблем людей важливо показувати напрямок необхідних змін, доводити їх доцільність, а також спрямовувати активність клієнта на подолання власних негараздів шляхом внесення змін у свою життєву ситуацію.

Таким чином, особливого значення в аспекті соціальної роботи набуває поняття змін як чинника, що визначає дієвість даного виду професійної діяльності. Слід відмітити, що зазначена категорія не є доволі окресленою як в рамках теорії соціальної роботи, так і в межах психології соціальної роботи також. Це пояснюється, передусім тим, що обидві галузі знань перебувають на стадії формування, становлення та розвитку, що вимагає детальної розробки, поглиблення і уточнення понятійно-категоріального апарату зазначених наук.

Категорія «зміни» в соціальній роботі є однією з визначальних з огляду на діалектичні принципи психо-соціального втручання. В науковій літературі людинознавчих галузей поняття «зміна» (англ. change) активно розглядається у філософському, соціальному та медичному аспектах. Натомість у психологічних науках зміни частіше розглядають як умову і складову процесів розвитку, формування тощо.

Так, філософське трактування змін полягає у тому, що це поняття розглядається як таке, що входить до складу сукупності понять, котрі характеризують рух і розвиток. Зміни розуміються як виникнення або знищення властивостей об'єкта, збільшення чи зменшення його параметрів, його переміщення або перетворення, перехід до іншої форми [52]. Варто відмітити, що уявлення про дане поняття в процесі розвитку філософських знань постійно трансформувалось, - якщо в класичних теоріях тотожність об'єкта самому собі було умовою опису змін, що відбуваються, то в сучасних концепціях зміни стають чинником проникнення у сталі форми буття об'єкта. Наявність здатності змінюватися дає можливість особистості зберегти її основні якості, уможливити її участь у процесах існування, співвідносячи з цими процесами сили і прояви власного життя.

У медичному контексті зміни найчастіше асоціюються з розладами. Так, у медичному словнику поняття «зміни особистості, розлади особистісні (англ. Personality Disorder)» визначаються як «довготривалий, стійкий, дезадаптивний стереотип поведінки, що формується у людини упродовж тривалого часу». Тобто даним поняттям користуються для підкреслення негативного прояву змін.

З точки зору соціальної роботи як соціально орієнтованої діяльності, найбільш важливим виступає соціологічне розуміння даного поняття. Зокрема, у соціології

змінами називають «процес руху і взаємодії предметів та явищ, перехід від одного стану до іншого, появу в них нових властивостей, функцій та відносин» [116]. Зазначимо, що найчастіше науковцями розглядається поняття «соціальні зміни» - «перехід соціального об'єкта з одного стану в інший, будь-яка модифікація в соціальній організації суспільства, його соціальних інституціях і соціальній структурі, усталених взірців поведінки». [116, с. 134].

Цікаво, що історія розвитку категорії змін у соціологічних вченнях посувалася від теорій соціальної еволюції та революції, через функціоналізм до системного та структурного підходів до розуміння ролі даної категорії. Сучасні соціологічні погляди стосовно змін характеризуються прагненням «до середнього рівня теорії, яка пояснює розвиток окремих інститутів, соціальних груп, культурних одиниць чи окремих ідей і переконань, а не трансформацію суспільства в цілому» [116, с.135].

Тобто поняття «соціальні зміни» використовується для підкреслення різноманітних зрушень, що відбуваються упродовж певного часу всередині соціальних систем та у взаємовідносинах між ними, а також у суспільстві в цілому як соціетальній системі. Деякі автори [30, 139], на основі останнього положення виділяють чотири основних види соціальних змін:

1. Структурні соціальні зміни – ті, що стосуються структури різноманітних соціальних утворень (сім'ї, професійної групи, класу, нації тощо) та соціальних інститутів (держави, системи освіти, науки і т.д.).

2. Зміни в соціальних процесах (процесуальні) – наприклад, ті, що можна спостерігати в сфері соціальних взаємин і взаємовідносин між різними спільнотами, суспільними структурами та особистістю і т.д. це – відносини солідарності, напруження, конфлікту, рівноправності, підлеглості тощо, які постійно перебувають у процесі трансформації.

3. Функціональні соціальні зміни стосуються функцій окремих соціальних систем, інституцій, організацій, їх ролі у суспільному існуванні.

4. Мотиваційні соціальні зміни стосуються змін у духовній сфері, сфері мотивації індивідуальної та колективної діяльності і зачіпають передусім трансформації цінностей, норм, ідеалів, цілей та ін..

Отже, соціологічні підходи до розуміння змін стосуються усіх сфер суспільного буття, його рівнів та складових.

Як вже зазначалось вище особливе місце поняття змін посідає у психологічних науках.

Досить ґрунтовно висвітлено термін «особистісні зміни» в монографії П.В.Лушина, котрий пов'язував дане поняття з наступними: «психологічні зміни», «психічні зміни», «індивідуальні зміни», «природні зміни», «психотерапевтичні зміни», «зміни особи», «зміни в особистості». Разом усі перераховані терміни складають цілісне семантичне поле [61, с.9]. Науковець робить припущення, що особистісні зміни «представляють собою деяку здатність, котра може від початку задаватися і розвиватися в процесі соціалізації особистості. Вона здатна поширюватися як на всю структуру особистості, так і на окремі її компоненти. Цей процес може більш-менш повно і з відповідальністю усвідомлюватися та реалізовуватися у відповідних природних чи спеціалізованих умовах по типу психологічного консультування і психотерапії». Серед основних ознак поняття «особистісні зміни» автор називає: створення суттєвих відмінностей, котрі можуть охоплювати різні особливості та структури особистості; часовий вимір; наявність конструктивних чи деструктивних наслідків для особистості; варіативність особистості. [61, с.14].

Більш широко в психологічних дослідженнях використовують поняття «зміни» для визначення інших важливих категорій – розвитку і формування. Психологічні словники тлумачать поняття розвитку як: 1) прогресивна зміна чогось, пов'язана з його вдосконаленням, з набуттям нових позитивних якостей та властивостей [90, с.171]; 2) цілеспрямована, закономірна, кількісно-якісна, конструктивна зміна та формування матеріальних та ідеальних об'єктів, пов'язана з перетворенням їх структури, ідеальним результатом якої є їх вдосконалення [49, с. 164].

Як бачимо, наведені визначення схожі перш за все пов'язуванням розвитку з процесом змін, причому зміни ці є закономірними, такими, за яких виникає новий стан об'єкта, можуть бути спрямованими і в ідеалі передбачають вдосконалення. Одним із перших вітчизняних науковців, хто обґрунтував необхідність застосування принципу розвитку до розгляду психічних процесів та охарактеризував процес становлення особистості з позицій принципу розвитку був Г.С. Костюк. Розвиток людської особистості цей видатний український вчений розумів як безперервний процес, що виявляється у кількісних та якісних змінах людської істоти. Особливістю ж поняття «формування» є те, що воно покликано підкреслити можливість цілеспрямованих впливів на особистість для надання їй бажаної «форми» (параметрів, характеристик тощо). Тобто йдеться про можливість «спрямовувати» процес змін, управляти ним.

Таким чином, психологічне тлумачення поняття змін стосується перш за все процесів розвитку та становлення особистості, набуття нею певного досвіду, формування її як соціальної істоти.

Спробуємо поєднати різнопредметні точки зору на категорію змін в аспекті соціальної роботи та психології соціальної роботи як інтегрованих галузей знань.

Про необхідність досягнення змін як ключового принципу соціальної роботи вказують чимало авторів, що займаються проблемами соціального та соціально-психологічного втручання. Зокрема, в навчальному посібнику за загальної редакції М.А. Гуліної «Психологія соціальної роботи» [с.20-23] детально аналізується соціальна адаптація особистості з точки зору стратегії змін. Автори вказують, що будь-яка людина упродовж життя вимушена адаптуватися до соціального середовища, що змінюється, і разом із цим змінюється сама. І саме ці зміни дозволяють їй успішно інтегруватися в соціум, чи ж, навпаки, відсутність належних змін, неуспішність формування нового досвіду є причиною маргіналізації особистості.

Інші автори [130, с.127; 105, с.93] при характеристиці основних засад соціальної роботи окремо виділяють принципи розвитку, а також принципи активності, що спонукають до змін. Не можна не погодитися з твердженнями вказаних науковців щодо визначної ролі процесу досягнення змін і на основі цього вирішення проблем клієнта.

Подібні думки зустрічаються і в доробках інших авторів [17, 27, 84, 107 та ін.]. Дійсно, зміни в ситуації, в житті, в самій особистості дозволяють сформувати наснажувальне ставлення (таке, яке дає надію та сили на досягнення позитиву, покращення), а, значить, досягти основної мети соціальної роботи – виходу зі скрутного становища з отриманим досвідом вирішення подібних проблем у подальшому.

Отже, в соціальній роботі поняття змін є доволі значимою категорією, яка може бути охарактеризована за деякими критеріями:

- За напрямком зрушень та результатами (позитивні, негативні, контрольовані, стихійні).
- За факторами, що сприяють або зашкоджують змінам (вплив оточення, особистісні особливості, ставлення до ситуації тощо).
- За типами та видами змін (прогресивні, регресивні, очікувані, неочікувані, керовані, неконтрольовані тощо).
- За їх рівнями (зміни на рівні суспільства, групи, особистості, близького оточення людини та ін.).

- За тривалістю та стадіями (початкові, тривалі, короткочасні, пролонговані, перманентні та ін.).
- За ставленням людини до означених результатів, значимістю їх для життєвого шляху особистості та ін.

Не можна переоцінити і значення категорії змін у соціальній роботі. На нашу думку, особлива роль даного поняття для соціальної роботи визначається наступним.

1. Оскільки метою діяльності соціальних працівників є досягнення змін у соціальній ситуації клієнта, то вони (зміни) виступають не лише як ціль, бажаний результат, але і як критерій успішності втручання. Тобто наявність чи відсутність змін є індикатором дієвості фахівців із соціальної роботи і рівня наснаження та вмотивованості клієнтів. Цей критерій варто використовувати при вимірюванні діяльності організацій, що надають соціальні послуги.

2. Напрямок (спрямування) змін визначає зміст взаємодії соціального працівника та клієнта, що об'єктивується у відповідних видах послуг чи допомоги. Йдеться про необхідність чітко формулювати цілі та описувати бажані результати, види та «розміри» змін, методи їх «вимірювання» перш ніж буде укладена так звана «угода», що регламентує відносини соціального працівника та клієнта. Тобто в даному аспекті ми говоримо про переорієнтацію соціальної допомоги (наприклад, надання соціальних послуг) із процесу на результат.

3. Категорія змін забезпечує дотримання основних принципів соціальної роботи – принципів розвитку та гуманістичної орієнтації. Йдеться про те, що розвиток, саморозвиток, самоактуалізація особистості відбувається шляхом змін, а, отже, в даному аспекті зміни виступають як механізм, що уможливорює соціальну роботу взагалі.

4. Говорячи про зміни в соціальній ситуації клієнта, ми маємо на увазі, принаймні, три основні різновиди їх розуміння: можна змінити саму ситуацію; можна змінити ставлення до ситуації; можна змінити себе, щоб упоратись із ситуацією. В першому випадку прикладом може бути пасивне отримання соціальної допомоги чи послуг з боку клієнта, що на певний час змінить ситуацію на краще. Другий різновид передбачає формування нових уявлень, ціннісних настанов, можливо, навіть, деякою мірою «раціоналізацію», «зміщення акцентів» і т.д., що сприятиме зняттю напруги та підвищить власний потенціал клієнта. Отримання нового досвіду, формування нових знань, умінь, навичок, оволодіння певними різновидами діяльності та ін. дозволить реалізувати третій підхід до

розуміння змін. Зазначимо, що усі три зазначені різновиди (або їх комбінація) мають місце у соціальній роботі.

5. Оскільки сама соціальна робота здійснюється на таких основних рівнях – індивідуальний, груповий та суспільний, то аналіз змін має стосуватися як конкретної особистості, так і малої чи великої групи. Тобто для соціальної роботи важливими виступають як психологічні, так і соціальні та філософські підходи до розуміння змін. В аспекті соціальної роботи, якщо ми говоримо про особистісний рівень змін, то обов'язково маємо аналізувати: особливості розвитку, формування, онтогенезу особистості (психологічний вимір); зміни особистості як соціальної істоти, особливості її соціалізації, взаємодії з оточенням, аналіз самого оточення та ін. (соціально-психологічний вимір); вплив різних видів соціальних змін, суспільних трансформацій на життєву ситуацію та її динаміку (соціологічний вимір).

6. В соціальній роботі обов'язково треба враховувати, що зміни можуть носити як позитивний, так і негативний характер. І хоча, звісно, треба прагнути досягнення позитивних змін, однак в соціальній роботі є такі життєві ситуації, коли і клієнт, і соціальний працівник усвідомлюють об'єктивну неможливість досягнення певних позитивних змін (наприклад, перебування людини у хоспісі, довічна інвалідність внаслідок неможливості відновлення втраченої функції (при ампутації кінцівок, приміром) та ін.). Однак в цьому випадку важливим є розуміння необхідності змін у ставленні до ситуації, пом'якшення переживань, створення умов для полегшення перебування, пошуку нового сенсу існування тощо. Інакше кажучи, у соціальній роботі категорія змін повинна розглядатися більш широко, аніж з точки зору оціночного підходу.

7. Ще одним важливим моментом розуміння змін для соціальної роботи є врахування положення, що дуже часто людина суб'єктивно сприймає зміни (нове, чи нововведення) як труднощі, як події, що вимагають додаткових зусиль, мобілізації сил, ресурсів, енергії тощо. А тому соціальний працівник повинен бути готовим до певного спротиву, прояву якщо не агресії, то настороженості, інертності, відсутності бажання пристосовуватися, отримувати новий досвід тощо. Тому фахівцям, що здійснюють соціальну роботу вкрай необхідно мати теоретичні знання та практичний досвід «роботи зі змінами», сформовані відповідні навички та вміння ініціювання та впровадження нового.

8. І, нарешті, хочемо ми того, чи ні, але зміни в суспільному житті та особистісному розвитку – об'єктивне явище, яким характеризується все життя взагалі. Тому в соціальній роботі постійно треба пам'ятати, що зміни відбувалися,

відбуваються і будуть відбуватися. А тому важливо їх вміти сприймати, аналізувати, спрямовувати, контролювати, відслідковувати. В цьому аспекті важливо пам'ятати про спонукання, мотивацію до змін як один із найважливіших чинників «включення» активності особистості. Йдеться про так зване «наснаження в соціальній роботі». Даний термін означає активізацію життєвої позиції клієнта під впливом соціального працівника. Причому, внаслідок такої активності відбувається усвідомлення відповідальності особи за стан вирішення власної проблеми, а також формуються навички самопомоги. Власне, і головне призначення соціальної роботи визнається як допомога людині допомогти самій собі. Без бажання та прагнення до змін з боку самого клієнта не варто навіть і говорити про успішність діяльності по вирішенню проблем людини.

Таким чином, категорія змін, безперечно, виступає однією з провідних як у теорії, так і у психології соціальної роботи. Це визначається гуманістичною та соціальною спрямованістю даних галузей знань, з одного боку, а також основними принципами соціальної роботи як професійної діяльності, - з іншого.

1.5. Теоретико-практичні засади соціальної роботи

Соціальними службами за останнє десятиріччя накопичено чималий досвід, котрий потребує ґрунтовного вивчення та осмислення. Такий механізм накопичення наукових знань – від аналізу та узагальнення практики до теоретичних висновків та формування певних закономірностей є характерним для низки галузей, таких, наприклад, як практична психологія, конфліктологія, медицина тощо. Суспільство накопичує певну інформацію щодо особливостей виникнення, протікання, а також шляхів вирішення тих чи інших людських проблем, потім ця інформація аналізується вченими і на підставі зроблених пошукань здійснюється подальший розвиток та поглиблення системи знань. Подібна ситуація назріла на сьогодні і в царині соціальної роботи.

Справді, в 90-ті роки двадцятого сторіччя даний вид діяльності в нашій державі устанавлювався на основі зарубіжних концепцій та з урахуванням певного вітчизняного досвіду роботи соціально-педагогічних, виховних закладів та установ системи соціального захисту та допомоги. За даний період сформувалось чимало різних поглядів щодо соціальних явищ та процесів, які протікають в суспільстві, стосовно особливостей та шляхів вирішення проблем особистості в соціумі тощо. Ось чому теорія соціальної роботи як наука в Україні характеризується доволі динамічним розвитком. Чимало з її положень та концепцій ще не набули сталості,

дискутуються, а накопичений досвід діяльності соціальних служб на належному теоретичному рівні практично не вивчався. Це і зумовлює актуальність наукового забезпечення соціальної роботи.

Спробуємо здійснити виокремлення тих основних напрямків досліджень та пошукань, на основі яких зможе в майбутньому цілеспрямовано та ефективно розвиватись соціальна робота як практична професійна діяльність. Зокрема, зупинимось на аналізі основних теоретичних концепцій та положень, за допомогою яких можна на разі охарактеризувати роботу соціальних служб, а також намітити основні шляхи підвищення їх ефективності.

Загальновідомим є те, що основу соціальної роботи складають суб'єкт-суб'єктні та суб'єкт-об'єктні відносини між соціальним працівником та клієнтом. Причому, особа стає користувачем соціальних послуг у разі виникнення в неї на тій чи іншій стадії соціалізації певних проблем (соціального, вікового, психологічного чи іншого характеру). В свою чергу, соціальні працівники надають допомогу особі як представники визначених соціальних інституцій – соціальних служб, котрі організовуються, підпорядковуються, функціонують у відповідності до нормативних положень соціальної держави чи громадянського демократичного суспільства. На підставі аналізу цієї схематичної моделі, доходимо висновку, що основні теорії соціальної роботи можуть розвиватись в таких напрямках:

- Аналіз особливостей суспільних відносин, що призводять до віктимізації, маргіналізації та інших соціалізаційних проблем особистості.
- Характеристика (соціальна, демографічна, психологічна та ін.) основних груп клієнтів соціальної роботи.
- Дослідження проблематики особистості, що потрапила к скрутне життєве становище.
- Вивчення особливостей професійної взаємодії соціального працівника та клієнта з метою налагодження ефективної діяльності щодо вирішення проблематики особи.
- Удосконалення соціально-правових засад, що регламентують моделі взаємодії в межах соціальної роботи.
- Визначення вимог до особистості, функціонального навантаження та змісту професійної компетентності соціальних працівників.
- Вивчення особливостей управління та діяльності соціальної служби як соціальної організації.

– Розробка концепцій оптимізації соціальної роботи, вимірювання її ефективності, обґрунтування нових методів та технологій даного виду діяльності.

Очевидно, перелік зазначених напрямків не є вичерпним, кожен з них може деталізуватись, конкретизуватись, виходячи із завдань дослідження та проблематики, що вивчається. Крім того, оскільки теорія соціальної роботи є інтегрованою галуззю знань, то її міждисциплінарний характер також визначає специфіку наукових пошуків та аналізу.

Теоретичне підґрунтя соціальної роботи знаходить своє відображення у цілій низці різнопредметних підходів: функціональному, етико-деонтологічному, особистісно-діяльнісному, позиційно-рольовому, акмеологічному, життєтворчому, системному. Крім того, у соціальній роботі широко застосовуються психодинамічна, поведінкова, когнітивна та екзистенційно-гуманістична теорії, соціально-екологічна, рольова та соціально-радикальна моделі, теорія кризового втручання, проблемно-орієнтована модель та інші концепції [96, с.587]. Наукові напрямки, перераховані вище, викликають інтерес з точки зору можливості їх практичного застосування у буденній діяльності соціальних інституцій.

Приміром, системний підхід дозволяє визначити мету соціальних служб не лише як допомогу та підтримку, але і як «відтворення» особистості, що значно розширює можливості та завдання соціальної роботи. Важливим уявляється забезпечення принципу комплексності важливим є налагодження зв'язків із соціальними, психологічними та іншими службами регіону, що дозволить налагодити систему соціальної допомоги.

Практичне значення, зокрема, ситуаційного підходу полягає в тому, що зміст професійної компетентності соціальних працівників (що обов'язково враховується при підготовці, підвищенні кваліфікації та визначенні відповідності займаній у соціальній службі посаді) великою мірою зумовлюється характером типових для певної організації життєвих ситуацій та проблем клієнтів.

Не можна не відмітити також і такі важливі характеристики діяльності соціальних служб як робота в команді, відповідний соціально-психологічний клімат колективів соціальних працівників, організаційна культура та інтерактивне спрямування соціальної роботи, доцільність та основні принципи яких розробляються в межах зазначених вище напрямків.

Ми навели лише деякі приклади того, яким чином відбувається взаємний розвиток теорії та практики соціальної роботи. Такий «діалог» між методологією та праксеологією має стати значним потенціалом для підвищення ефективності

діяльності соціальних служб, а також перспективою розвитку самої теорії соціальної роботи як прикладної науки.

Аналізуючи можливості пошуку шляхів вдосконалення соціальної роботи на основі впровадження деяких її психолого-орієнтованих теоретичних положень у практичну діяльність пропонуємо наступне.

По-перше, з урахуванням теоретичних підходів щодо системного та цілісного характеру соціальної роботи вважаємо доцільним визначення головної мети діяльності соціальних служб як забезпечення соціально-психологічного супроводу особистості в процесі її соціалізації. Подібну точку зору поділяють і інші науковці стосовно розвитку соціально-психологічних служб [69, с.9].

Це істотно відрізняється від існуючого стану речей в соціальній роботі на сьогодні, коли більшість соціальних служб орієнтують свої зусилля на вирішення якихось окремих проблем клієнта або ж взагалі не використовують індивідуального підходу. Зрозуміло, що така методологія вимагає від соціальних працівників збільшення їх функціонального навантаження, розширення повноважень та обов'язків, зміни в структурі самих соціальних служб (за рахунок введення нових спеціалістів чи, навіть, нових підрозділів). Однак, адекватне вирішення цього складного завдання дозволить отримати важливий результат соціального втручання: у клієнтів буде накопичуватись позитивний досвід вирішення соціалізаційних проблем, що у подальшому призведе до підвищення рівня їх самостійності та формування упевненості в собі на наступних стадіях соціалізації. Це також дозволить відійти від споживацького підходу з боку клієнтів.

По-друге, для реалізації визначеної вище мети соціальної роботи необхідно створити систему науково-методичного обґрунтування щодо соціально-психологічного та організаційного забезпечення діяльності соціальних служб. Це завдання передбачає налагодження тісної співпраці між науковцями та практиками для фіксування та аналізу досвіду, проведення відповідних досліджень, коригування практикою тих чи інших положень. Саме у тісній співпраці науковців та практичних працівників може бути справді дієвий розвиток соціальної роботи як професійної діяльності та системи наукових знань.

По-третє, усе вищенаведене дає змогу твердити про підвищення ролі психологічних та соціально-психологічних знань у діяльності соціальних працівників, що повинно знайти відображення у процесі професійної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації відповідних фахівців. Значення озброєння спеціалістів із соціальної роботи відповідними психологічними

знаннями не можна переоцінити, оскільки це забезпечить належне виконання основних гуманістичних функцій та завдань даного виду діяльності, а також сприятиме наданню дієвої допомоги у поліпшенні конкретної життєвої ситуації окремої особистості, дотримання принципу адресності тощо.

1.6. Особливості об'єктів, предметів і суб'єктів соціальної роботи

Соціальна робота як наука та професійна діяльність має власні об'єкт, предмет і суб'єкт.

Загально філософське тлумачення поняття «об'єкт» (від лат. *Objicio* – кидаю вперед, протиставляю) передбачає, що це - елемент дійсності, на котрий спрямована активність суб'єкта в його предметно-практичній та пізнавальній діяльності [49, с.126]; соціальна реальність та її різні сторони і відношення [116, с.248]. Певна частина або ж фрагмент об'єкта становить собою предмет науки чи дослідження. В одному і тому ж об'єкті може бути виділено багато предметів дослідження. Необхідність виокремлення об'єкта і предмета будь-якої галузі знань зумовлюється передусім науково-пізнавальною та практичною метою дослідження чи діяльності. Виділення з усієї соціальної реальності (об'єкта) певної частини (предмета) зумовлюється проблемною ситуацією, тобто необхідністю подолати, вирішити деяке соціальне протиріччя.

Щодо соціальної роботи наведені вище міркування можуть бути використані таким чином. Оскільки основним завданням соціальної роботи як діяльності є створення умов для поліпшення соціальної ситуації особистості (чи групи), то об'єктом соціальної роботи може виступати сама особистість (або група), що перебуває в скрутних життєвих обставинах, інакше кажучи – клієнт соціальної роботи. Тоді як предметом є сама проблемна ситуація, на вирішення (пом'якшення, розв'язання) якої спрямована активність соціальних працівників та клієнтів. Слід зауважити, що особистість (людина) або група людей є об'єктом вивчення більшості гуманітарних наук. Але кожна з них має власний предмет дослідження. Наприклад, у медицині це – здоров'я людини, в психології – психіка, психічні стани, процеси, в соціології – групи та відносини в них та ін. Однак, специфікою соціальної роботи є те, в ній особистість розглядається не лише в системі суспільних взаємин, чи з точки зору її внутрішнього світу та проблематики, але в першу чергу, як особа (група), котра потрапила в скрутну життєву ситуацію. Причому, ця ситуація є скрутною не лише суб'єктивно, але

містить чи може нести фізичну чи психічну загрозу або самій особистості, або ж її найближчому оточенню чи суспільству в цілому.

Важливо зазначити, що на разі науковці ведуть дискусії з приводу визначення тих, хто входить до групи об'єктів соціальної роботи. Зокрема, під об'єктом соціальної роботи І.І.Мигович та М.П. Лукашевич [60, с.12] розуміють усіх, хто потребує допомоги незалежно від її характеру та специфіки. Інші науковці [113, с.19] відзначають, що з'явилося чимало термінів для позначення об'єкта соціальної роботи, зокрема: той, хто потребує допомоги, хто зазнав насилля, пацієнт, хвора людина, зuboжіла людина, клієнт тощо. Не можемо не погодитись із вказаними вище авторами, що термін «клієнт» може бути узагальненим відображенням суті об'єкту соціальної роботи.

Щодо суб'єктів соціальної роботи, то для кращого розуміння суті даного поняття скористаємось знову ж таки соціально-філософським визначенням: суб'єкт соціальний (від лат. Subjectum – людина/ підкладене) – індивід або соціальна спільнота, яка спрямовує на зовнішній світ своє пізнання і дію [116, с. 382]. Перетворення індивіда (спільноти) на суб'єкт відбувається через його взаємодію з іншими людьми, в спільній діяльності. Отже, в соціальній роботі суб'єктами можуть називатись усі ті, хто її здійснює (тобто сприяє перетворенню, зміни соціальної ситуації клієнта) – соціальні працівники, волонтери, соціальні служби (державні та недержавні), благодійні організації тощо.

Таким чином, соціальна робота – це своєрідна взаємодія об'єкта та суб'єкта (соціального працівника, соціальної служби з клієнтами) результатом якої є допомога людям у розв'язанні їх життєвих скрутних ситуацій. Основним суб'єктом соціальної роботи, її центральною дійовою особою є соціальний працівник. Однак, найчастіше для ефективного вирішення проблем буває недостатньо діяльності одного соціального працівника. Йдеться про необхідність розглядати суб'єктів соціальної роботи більш широко – не лише на особистісному рівні (соціальні працівники, волонтери та ін.), але і на соціальному рівні - як організацію установ та закладів соціальної роботи, або, навіть, цілих соціальних інституцій. Керівну та координуючу роль в цьому відіграє держава, створюючи систему соціальних установ, організацій та інституцій соціальної роботи.

Існує чимало спроб опису та класифікації об'єктів і суб'єктів соціальної роботи. Так, у підручнику за ред. В.І. Курбатова [105, с.84] пропонується поділяти об'єкти соціальної роботи на такі групи: соціально-незахищені групи; маргінальні групи; люди з відхиленнями у поведінці. Практично об'єктами соціальної роботи виступають: люди похилого віку, люди з функціональними обмеженнями, люди,

що втратили годувальника, діти-сироти, безпритульні, біженці, мігранти, безробітні, малозабезпечені, діти та молодь з девіантною поведінкою, uzалежнені особи, неблагополучні сім'ї, жінки, що потерпіли від насильства та ін.

Згідно класифікації, представленій в іншому навчальному посібнику [113, с. 20] суб'єкти соціальної роботи можуть бути поділені на такі групи:

1. Організації, установи, соціальні інститути суспільства.
2. Громадські, добродчинні організації, фонди різного профілю, приватні соціальні служби тощо.
3. Люди, котрі виконують функції соціального працівника як професіонали чи на громадських засадах.
4. Викладачі, а також ті, хто сприяє формуванню знань, умінь і навичок.
5. Ті, хто займається дослідницькою діяльністю у соціальній сфері.

Ще одна досить цікава з практичної точки зору класифікація соціальних організацій як суб'єктів соціальної роботи представлена в навчальному посібнику М.П. Лукашевича та І.І. Миговича [60, с. 13], де виділяють певні критерії поділу. Так, за критерієм рівня діяльності автори розрізняють такі організації:

1. Міжнародні (Міжнародна організація праці, Дитячий фонд ООН та ін.), діяльність яких поширюється на міжнародний простір.
2. Загальнодержавні (Міністерство праці та соціальної політики, Державний центр соціальних служб для молоді та ін.).
3. Регіональні (територіальні центри обслуговування одиноких непрацевдатних громадян, управління праці та зайнятості населення та ін.).

За критерієм організаційних рівнів діяльності соціальних інституцій розрізняють:

1. Розробка політики та планування, окреслення меж служб (Верховна Рада і місцеві ради народних депутатів, Адміністрація Президента, Кабінет Міністрів).
2. Забезпечення всебічності та широкого територіального охоплення механізмів для організації та функціонування служб (міністерства і відомства).
3. Створення системи, управління цією системою, розв'язання певного кола проблем (Державний центр зайнятості, Державний центр соціальних служб для молоді).
4. Розв'язання проблеми як окремої ситуації (робота професіоналів – соціальні працівники, правники тощо).
5. Розв'язання проблеми як вимоги (інформаційні, консультативні служби, відділи, які визначають суть проблеми і направляють клієнтів до відповідних спеціалістів).

За критерієм підпорядкованості – розподіляють соціальні служби по їх вертикальній структурі.

Таким чином, об'єкти та суб'єкти соціальної роботи характеризуються широкою різноманітністю. Їх особливості залежать від багатьох чинників: від конкретної професійної ситуації, від специфіки проблем особистості, від існуючої структури органів соціальної роботи в суспільстві, від обраної моделі професійної діяльності, від того, на якому рівні здійснюється соціальна робота (індивідуальному, груповому, суспільному тощо) та ін. Інформація про організацію діяльності деяких організацій і закладів, що виступають суб'єктами соціальної роботи в Україні представлена у додатках.

1.7. Сутність та класифікація основних моделей соціальної роботи

На кожному з рівнів соціальної роботи використовуються різні набори теорій, методів та технологій. Це зумовлюється тим, що доводиться вирішувати специфічні проблеми при роботі з різними групами клієнтів, а, отже, можна говорити про різні моделі соціальної роботи. Модель (з лат. “modulus” – міра, зразок, норма) – аналог, “замісник” оригіналу, який за певних умов відтворює цікаві для дослідника властивості оригіналу [114, с. 273]. Модель містить в собі потенційні знання, які людина, досліджуючи її, може набути, зробити наочними і використати в своїх практичних життєвих потребах.

Крім того, при застосуванні поняття “модель” важливо враховувати той факт, що будь-яка модель є абстрактною завдяки виділенню таких властивостей, котрі вважаються характерними для оригінальної реальності, що моделюється. Однак, модель не може містити всі особливості визначеної ситуації, вона завжди виявляється звуженою з точки зору обсягу відповідних властивостей та відносин, що характеризують репрезентовану реальність. Тобто, іноді для більш повного опису реальності доводиться використовувати декілька моделей. Причому, змістовна складова моделей повинна обов'язково інтерпретуватись (роз'яснюватись) в аспекті тих ситуацій, котрі визначаються як типові по відношенню до змодельованих процесів та явищ.

Основними функціями будь-яких соціальних моделей є [92, с.43]:

- поглиблене пізнання діючих систем, об'єктів;
- визначення основних параметрів, шляхів подальшого вдосконалення;
- проведення порівняльного аналізу оригіналу та моделі, виявлення якісних характеристик.

Моделювання виконує також і важливі евристичні функції: за допомогою його можна виявляти негативні тенденції, визначати позитивні шляхи вирішення проблем, пропонувати альтернативні варіанти тощо.

В структуру соціальних моделей входять три основних компоненти: сукупність напрямків розвитку об'єкта пізнання; рушійні сили розвитку; фактори зовнішнього впливу. Тому, кожна модель соціальної роботи містить характеристику зазначених складових, деякі теоретичні положення, зв'язок із суміжними науками про людину та суспільство, а також передбачає досить визначений зміст соціальної роботи, методи та форми допомоги тим, хто її потребує, профілактику криз, що виникають у людей. Як відомо, неможливо вирішити проблему за допомогою якогось одного методу чи способу. А, оскільки соціальна робота як наука та практична дисципліна є інтегрованою за змістом, в ній використовуються методи ряду гуманітарних наук. Серед них найчастіше використовуються теорії та методи соціології, психології, педагогіки та ін.

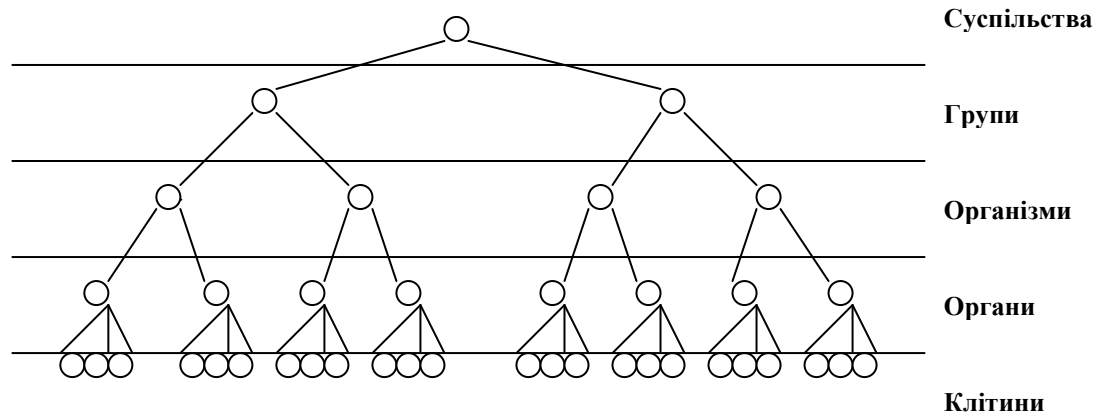
У зв'язку з цим, теорії та моделі соціальної роботи більшість науковців умовно поділяють на такі групи [118, с.60]: соціолого-орієнтовані; психолого-орієнтовані; комплексні теорії та моделі.

Таким чином, модель соціальної роботи – це набір методик та технологій, які базуються на певній теорії, а також дозволяють вирішувати певні групи проблем різного походження. Коротко охарактеризуємо найбільш популярні теорії та моделі соціальної роботи.

Одними з таких, що досить часто використовуються у практичній діяльності соціального працівника, є соціолого-орієнтовані моделі. Вони спрямовані на структурну соціальну діяльність, яка передбачає участь соціального працівника в оптимізації діяльності закладів соціальної сфери, які покликані забезпечувати: соціальну підтримку та захист різним соціальним групам, а також підвищення ефективності соціальної політики в суспільстві в цілому.

В основі більшості соціолого-орієнтованих моделей лежить теорія систем, суть якої полягає в розгляді суспільного життя як системи, що складається з елементів, які, взаємодіючи, утворюють нову якість. Будь-яка система – від атома до суспільства – завжди є чимось більшим, ніж проста сума складових її підсистем [35, с.71]

Рис. 1.1. Схема теорії систем

Людина є ланкою систем організації життя на Землі. Виживання людського індивіду можливе лише в групі, котра належить людському суспільству. З позицій соціології теорія систем пояснює, яким чином встановлюються та функціонують зв'язки між індивідуумами в групі та між групами в суспільстві.

На основі теорії систем соціальний працівник виявляє фактори оточення клієнта (від безпосередньо побутового рівня до рівня суспільства); фіксує наявність впливу на клієнта інших людей, а також вплив різних соціальних факторів. В рамках цих моделей соціальний працівник може використовувати технологію співставлення норми та патології соціальної поведінки, механізми захисту прав людини, різні форми соціального контролю тощо.

До соціальних моделей серед інших відносять: “моделі життя” екологічної теорії; соціально-радикальну модель; марксистську модель та деякі інші [118, с. 61].

“Моделі життя ” екологічної теорії. Суспільна сутність людини визначає той факт, що великою мірою її оточення визначає наявність причин до виникнення ряду соціальних проблем. Тобто, для вирішення проблем людей соціальному працівникові часто доводиться виявляти ті зовнішні фактори та умови, що призводять до негараздів; віднаходити механізми ефективної адаптації клієнтів до нового середовища; навчати підопічних набувати самостійно адаптивних навичок.

Останнім часом все частіше говорять про використання у соціальній роботі теорій соціальної екології, науки, що вивчає соціальне оточення людини та шляхи його оптимізації. Існує думка, що чим більш несприятлива екологічна обстановка, тим вище відсоток людей, що мають різноманітні психологічні та фізичні вади. Несприятливі умови соціуму впливають на світобачення людини, а, отже, і на її поведінку.

Таким чином, при даному підході до вирішення проблем соціальний працівник впливає не стільки на саму людину, скільки на її оточення, середовище

її існування. Змінюючи його, можна досягти позитивних зрушень через гарантовану державну підтримку, масову формальну та неформальну допомогу, в тому числі друзів, колег, сусідів, сім'ї. Негативною стороною даної моделі є її орієнтація лише на зовнішні чинники, акцент на оточення, а не на власні сили.

Соціально-радикальна модель. В основі цієї групи моделей лежать різноманітні форми захисту та “наділення повноваженнями”, розвитку самосвідомості представників різних соціальних груп. Модель розвивається як частина руху за права людини, оскільки відповідальність за соціальні зміни перекладається нібито на самого клієнта, права якого мають бути захищені державою. Для дієвої реалізації цієї моделі необхідно розвивати правову самосвідомість громадян, сприяти встановленню віри людей у можливість відстоювання власних прав і свобод, формувати правову державу.

Проте, дана модель спрямована на розвиток соціальних здатностей клієнтів, а не спрямована на пошук шляхів зміни соціальних структур, котрі його пригнічують. При реалізації даної моделі виникає етична дилема: як наділити повноваженнями одних, не “зачепивши” інших.

Марксистська (соціалістична) модель. Дані теорії та моделі розглядають соціальну роботу як механізм можливих суспільних змін, які призведуть до загальної рівності та благополуччя. В разі досить добре розвиненої економіки та високого рівня сформованості соціальної сфери, дана модель може бути ефективною. Проте, в даній моделі мають висуватися на перший план соціальний контроль та нагляд за правильністю розподілу ресурсів, або має функціонувати механізм “соціального лікування”, який дозволить виправляти помилки, допущені при розподілі.

Найбільш дієво така модель представлена у Скандинавських країнах, де система соціального захисту хоча і орієнтована на ринкові відносини, проте головною метою своєї діяльності вбачає соціальну рівність (але не зрівнялівку!).

Таким чином, соціально-орієнтовані моделі соціальної роботи базуються на використанні теорії систем та соціальних методів впливу; реалізуються на різних рівнях соціальної роботи та з різними групами клієнтів; передбачають роботу на рівні соціального оточення.

В основі психолого-орієнтованих моделей лежать теорії та методи різних напрямків психології. Ці моделі дають змогу соціальному працівникові допомагати клієнтам формувати та використовувати свій особистісний та внутрішній потенціал, власні ресурси.

Психодинамічна модель домінувала в професійній соціальній роботі за кордоном до 60х років ХХ століття. Фрейдизм був першою теорією, на основі якої більше 40 років тому професійно розроблялась модель практики соціальної роботи.

Відносини соціального працівника і клієнта в рамках даної моделі [118, с. 52] включають такі компоненти: індивідуалізація клієнта; оцінка проблеми, що виникла; її діагностика; використання не директивної технології надання допомоги.

Дана модель досить ефективна при індивідуальній роботі, при вирішенні особистісних проблем. Проте, глибокі та несприятливі соціально-економічні та морально-психологічні зміни в сучасному суспільстві зумовлюють потребу в цілеспрямованих, директивних методах надання допомоги клієнтам, що призвело до критики психодинамічної моделі практики соціальної роботи на даному етапі, не дивлячись на її класичний характер. Означена модель використовується в практичній психології, а деякі її елементи і у соціальній роботі (особливо за кордоном).

Екзистенційна модель В основу даної моделі покладений екзистенційний підхід, суть якого полягає в тому, що при аналізі поведінки клієнта необхідно брати до уваги те, як він сприймає та інтерпретує світ, свої уявлення про оточення, як оцінює свій соціальний статус. Екзистенціалізм як напрямок психології вивчає так званий “сенс існування людини”, її світобачення та побудову поведінки через власні принципи та життєві цілі.

В цій моделі велика увага приділяється розгляду специфіки відносин людини з її найближчим оточенням, а також оцінці нею власного життя та принципів існування. Особливого значення дана модель набула у зв'язку з розглядом питань, що пов'язані з девіантною поведінкою (суїцид, правопорушення, соціальні групи ризику тощо).

Питання про сенс та цінності життя є, звичайно ж індивідуальним, проте воно часто виникає у період, коли потреба людини в гарантії безпеки та збереженні її індивідуальної цілісності вступає у протиріччя з потребою здійснення її домагань та індивідуально-статусного розвитку. Недоліком даної моделі є її тривалий характер та необхідність постійного контакту для формування цінностей життя.

Гуманістична модель. Одним із основних принципів даного підходу є прагнення соціальних працівників допомогти людині на основі самопізнання та розуміння значимості своєї особистості зрозуміти власні причини поведінки та характер впливу на оточуючих.

Даний підхід вимагає від соціального працівника вміння налагоджувати товариські стосунки з клієнтом, переконати його у відвертій зацікавленості до його проблем, позитивному ставленні до нього, треба уміти співпереживати та навчити людину розуміти себе. Характерною рисою даної моделі є недирективний підхід до вирішення проблем клієнта, спонування його до самореалізації, підвищення самоповаги та впевненості у власних силах.

Останнім часом дана модель набуває все більшої популярності, впливу, підсилюючи інтегрований підхід у соціальній роботі.

Таким чином, усі психолого-орієнтовані моделі набувають особливого значення при вирішенні проблем особистісного характеру, носять у більшості не директивний характер впливу на особистість, а також можуть бути використані при роботі з проявами девіацій.

Комплексно-орієнтовані моделі соціальної роботи базуються на теоріях різноманітних гуманітарних наук: філософії, соціології, психології та ін. Дана група моделей передбачає комплексний розгляд проблем клієнта, і завдяки використанню різногалузевих теорій і методів - їх системне розв'язання. Для прикладу наведемо характеристики трьох таких моделей: рольової, соціально-педагогічної та когнітивної.

Рольова модель. Згідно цієї моделі особистість розглядається в усій сукупності своїх соціальних ролей, функцій. Рольова соціально-психологічна теорія, що лежить в основі даної практичної моделі передбачає, що люди будують свою поведінку у відповідності зі стереотипами, схемами, передбаченими під час “виконання” тієї чи іншої ролі. Соціальна роль – це поведінка, яку чекають від людини при виконанні нею своїх соціальних функцій. (Роль “студента” передбачає відвідування занять, навчання, підготовку до семінарів тощо; роль “батьків” часто розуміють у вихованні дітей, підтриманні родинних стосунків і т.д.).

Протягом життя людина “грає” чимало різноманітних ролей, а це вимагає постійної перебудови її поведінки. Знаючи стереотипи діяльності відповідно до актуальної ролі, можна здійснювати соціальне навчання, підготовку особистості до “виконання” нею соціально бажаної ролі.

Отже, дана модель може використовуватися для навчання клієнтів, корекції їх поведінки, підвищення адаптивності. Таке залучення до виконання ролей (сімейних, професійних, батьківських та ін.) обумовлює формування особистості та її поведінки.

Основними методами в рамках даної моделі є: психодрама, групова дискусія, ситуативно-рольова гра тощо. В технологічному плані в межах цієї моделі

важливими методами є засвоєння відомих прикладів поведінки, моделей спілкування людей, що відіграють різноманітні та схожі ролі.

Соціально-педагогічна модель. Основу даної моделі складають уявлення про виховання як частину процесу соціального становлення людини. Причому, виховання та навчання розглядається як цілеспрямований вплив на індивіда чи групу зі сторони суб'єктів навчально-виховної діяльності, що мають на меті вироблення у вихованців певних соціальних якостей.

Завдяки цьому процес соціалізації особистості реалізується через систему певних соціальних інститутів, коригується формування соціальних якостей особистості у відповідності із соціально значимими цінностями.

В даній моделі поєднуються соціальний, педагогічний та психологічний підходи. Саме тому вона вважається комплексною. Основними методами в рамках даної моделі можна вважати методи педагогічного впливу: бесіда, вправи, стимулювання, змагання, навчання, виховні заходи тощо. Використання даної моделі забезпечує здійснення педагогічних функцій соціального працівника, не залежно від віку клієнтів з якими він працює.

Когнітивна модель. Ця модель набула поширення та популярності з середини 80-х років, особливо при консультуванні. Оскільки при проведенні різного роду консультацій треба враховувати особливості мислення та сприйняття інформації різними групами клієнтів, мати уявлення про установки та упередження, які спрямовують різні соціальні дії клієнтів.

Основними методами роботи в даній моделі є роз'яснення, тлумачення, навчання, інформування та ін. Важливо при використанні даної моделі враховувати декілька аспектів: особливості протікання психічних процесів у людей різного віку та при захворюваннях; володіння досить повною та вичерпною інформацією, компетентність соціального працівника; наявність у фахівця комунікативних навичок (а саме навичок інформування, вміння доступно пояснити тощо); фіксування реакції клієнта на отриману інформацію та ін.

Широко дана модель застосовується при роботі в органах соціального захисту населення для надання інформації відвідувачам щодо різноманітних питань соціального забезпечення. Когнітивна модель є комплексною, оскільки базується як на психолого-педагогічних теоріях та методиках, так і на наявності інформації юридичного, правового характеру.

Таким чином, перераховані комплексно-орієнтовані моделі передбачають застосування цілої низки різноманітних теорій, методик і технологій, для

впровадження котрих необхідно мати досить високий рівень професійної компетенції.

Наостанку зазначимо, що моделювання та виділення ключових теорій в межах моделей соціальної роботи є важливим та недостатньо розробленим напрямком дослідження. Необхідність поглибленого вивчення основних положень та розвиток соціального моделювання зумовлена тими реформаторськими змінами, що наразі існують у соціально-спрямованій діяльності, а також появою нових форм і методів впливу на соціальну ситуацію особистості чи групи. Досвід, що накопичується в ході різноманітної психосоціальної практики має узагальнюватись та вивчатись, а моделювання якраз і надає можливість поглибленого аналізу соціальної роботи.

1.8. Особливості та проблеми застосування інтегрованого (системного) підходу в сучасній соціальній роботі

Розглянуті вище особливості теорії та методології соціальної роботи підтверджують думку про те, що діяльність соціального працівника представляє собою певну систему, яка має інтегровані різнопредметні теоретичні та праксеологічні корені. Йдеться про необхідність застосування в соціальній роботі методів аналізу та синтезу як взаємопов'язаних, невід'ємних частин одного процесу при розгляді проблемної ситуації клієнта та при діяльності по її покращенню. Аналіз дозволяє виділити в ситуації клієнта суттєві моменти та складові, з'ясувати причинно-наслідкові зв'язки, охарактеризувати проблеми тощо. На основі ж синтезу відбувається пошук шляхів розв'язання проблеми, покращання ситуації, мобілізація ресурсів та інше. Тобто на перший план виступає цілісне розуміння системи соціальної роботи, а позитивний результат діяльності соціального працівника можливий за умови сформованого системного уявлення щодо неї.

Ця думка знаходить своє відображення в роботах ряду науковців в сфері теорії соціальної роботи. Так, В.П. Бех вважає, що необхідно актуалізувати проблему цілісності соціальної роботи [110, с.29]. Цей автор розглядає систему соціальної роботи як “сукупність взаємопов'язаних та взаємодіючих між собою елементів, що в морфологічному вимірі створюють оригінальну структуру, яка в ході функціонування спрямовує свою енергію на досягнення спільної мети – творення та відтворення сутнісних сил людини” [110, с.31]. Тут же подибуємо думку, що цілісною система соціальної роботи є тому, що вона є “діалектичним

протириччям, що формується між особистістю або клієнтом та соціальною сферою суспільства”.

Отже, будь-яка соціальна діяльність, зокрема і соціальна робота, є цілісною системою, що має певну структуру, елементи якої можуть функціонувати автономно, але все ж таки утворюють деяку цілісну єдність. Ось чому ми можемо говорити про системний підхід до соціальної роботи, комплексне використання методів, принципів, категорій багатьох соціальних та гуманітарних наук.

Система – це впорядкована сукупність компонентів, які взаємодіють (визначення Л. Берталанфі); це – цілісне утворення, що складається з елементів, які мають інтегровані якості. Соціальній системі властиві дві множини зв'язків і відносин: одна інтегрує в єдине ціле елементи системи (внутрішні зв'язки), а інша – забезпечує комунікацію системи із зовнішнім середовищем [20, с. 32]

Системний підхід у соціальній роботі – узагальнений конкретно-науковий прояв методології, принципів, понять та методів системних досліджень проблем соціальної роботи. Системний підхід дозволяє виділити практичний, прикладний характер методики та технології соціальної роботи.

Для соціального працівника та соціального захисту в цілому, комплексність полягає у розумінні взаємозв'язків різних зрізів соціальної діяльності та взаємодії з людиною, соціальною групою, сім'єю, прошарком населення, а також у баченні людини в контексті соціальних зв'язків та соціальних ризиків, комплексу соціальних девіацій та системи самозахисних заходів.

Головним елементом соціальних систем є людина (особистість) зі своїми потребами та інтересами, культурою та світоглядом, цінностями та світобаченням, побутовим та економічним станом та статусом. Специфічними елементами соціальної системи є люди, що потрапили у скрутну життєву ситуацію і потребують соціального захисту та допомоги [118, с. 149].

Таким чином, системний підхід до соціальної роботи полягає в тому, що методика і технологія соціальної роботи як прикладна наука вивчає цілісну систему соціальної роботи та соціального захисту, їх виникнення, становлення, функціонування та розвиток.

Комплексне врахування специфіки такої складної системи, як соціальна робота, її структури та ієрархії підсистем та елементів, зв'язків між структурними компонентами дає змогу розглядати її з позицій соціальної філософії, психології, соціальної педагогіки, соціального права, статистики тощо. Жодна з перерахованих галузей базових наук не в змозі самотійно дати об'єктивний та всебічний аналіз всієї системи [118, с. 149].

Застосування системного підходу в соціальній роботі включає чотири послідовних етапи [118, с. 150]:

1. Визначення сфери системного підходу.
2. Проведення необхідних досліджень.
3. Розробка варіантів вирішення певних соціальних проблем, типів соціальних відносин, соціальних ризиків тощо.
4. Здійснення конкретного вирішення комплексу задач за допомогою сучасних технологій.

Таким чином, системний підхід передбачає використання системного методу, тобто набору правил, принципів, процедур, стандартів, прийомів та інструкцій, технологій та методик підготовки та прийняття програм дій з урахуванням специфіки об'єктів та суб'єктів соціальної роботи. Системний метод передбачає дуже високий рівень професіоналізму спеціалістів із соціальної роботи.

В даному аспекті набуває актуальності розвиток положень щодо професійної ідентичності соціального працівника, розуміння якої в аспекті соціальної роботи полягає не просто в уподібненні з визначеним еталоном, стереотипом (явище стереотипізації для даного виду діяльності не є бажаним в усіх випадках), не в тому, щоб людина мала лише відчуття приналежності до професії соціального працівника. Особистість повинна прагнути самореалізуватися в професії, а це передбачає сприяння вирішенню проблем клієнта та його наснаженню, а також постійну роботу над удосконаленням як себе, так і професії, формування цілісного погляду на соціальну роботу як систему.

Отже, системний підхід дає змогу розглядати соціальну роботу, що складається з таких підсистем як: прикладна наука, професійна та добровільна діяльність, - у взаємозв'язку з отриманими знаннями про розвиток людей, їх поведінку, соціально-економічні та соціально-культурні інститути, про взаємодію усіх цих факторів і обставин у процесі здійснення соціальної роботи.

1.9. Соціальна робота в Україні: проблеми становлення та перспективи розвитку

Кожна країна має власну історію розвитку та становлення соціальних відносин, а, отже, і способів їх регулювання. Будь-які соціальні відносини характеризують взаємозв'язки людей з приводу їх життєвого простору, засобів відтворення та вдосконалення життя [118, с.17]. Саме в аспекті соціальних відносин, а, точніше, для їх покращання та вирішення проблем, які виникають в

процесі соціального існування, і була започаткована соціальна робота. Спробуємо коротко охарактеризувати особливості соціальної роботи в нашій державі, беручи до уваги той факт, що до недавнього часу історія України була нерозривно пов'язана з розвитком Російської держави та СРСР.

Відомо, що соціальна робота як суспільне явище характерне людській громаді з моменту її існування: в усі часи люди надавали одне одному допомогу, що проявлялось у формі милосердя, піклування, благодійності тощо. Українці завжди відрізнялись культивуванням почуття родини, громади, поваги до старших, співчуттям до немічних та кволих. Саме історико-культурні та соціально-етнічні цінності і стали важливими засадами, на яких сьогодні базується розвиток соціальної роботи як науки та професійної діяльності. Саме в цьому і полягає важлива особливість вітчизняної сучасної соціальної роботи – врахування традицій минулого, цінностей українського суспільства, досвіду педагогічної, виховної, благодійницької діяльності тощо.

Другим важливим чинником розвитку соціальної роботи в Україні є те, що становлення даного виду діяльності здійснюється внаслідок змін суспільно-економічної формації (відхід від соціалістичної до капіталістичної форми виробництва), а також на основі реформування держави взагалі та існуючої системи соціального забезпечення, захисту зокрема. Даний факт і зумовлює ті труднощі, які характеризують будь-які реформи, перехідні періоди, зміни: не відпрацьована нормативна база, немає чіткої структури соціальних інституцій, відсутні чіткі орієнтири соціальної політики за наявності великої кількості соціальних проблем у населення.

Власне, такий стан речей пояснює ще одну особливість сучасної соціальної роботи: недостатній рівень кваліфікації та професійності серед соціальних працівників різних сфер. Причому йдеться не лише про рівень освіти та освіченості фахівців. Внаслідок відсутності чіткої концепції соціального розвитку та певної нестабільності в державі, перед соціальними працівниками постають досить важкі завдання – вони вимушені одночасно налагоджувати ефективну систему соціального захисту (без належного концептуального забезпечення), швидко засвоювати нові для них (і такі, що часто змінюються) види та форми діяльності, витримувати значні фізичні та моральні навантаження (внаслідок постійного збільшення клієнтів соціальних служб). За таких умов теорія соціальної роботи дуже відірвана від практики, і соціальні працівники змушені власноруч (методом спроб і помилок) розробляти відповідну методологічну та методичну базу для вирішення проблематики громадян. Важливо чітко розробити систему

функціональних стандартів діяльності соціальних працівників в Україні, чітко виписавши їх функції та методи роботи в залежності від професійних завдань.

Ще однією особливістю соціальної роботи в Україні є невизначеність її теоретико-методологічних меж. Йдеться приміром, про співвідношення соціальної роботи та соціальної педагогіки; про визначення та взаємозв'язки понять соціального захисту, соціального забезпечення та соціальної допомоги; про визначення пріоритетної моделі соціальної роботи та ін. Ось чому необхідним для розвитку даного виду діяльності та науки є виділення її в окрему галузь знань, так, як це зроблено за кордоном – різні галузі соціальної роботи об'єднані загальним напрямком – соціологією.

Таким чином, соціальна робота як наука та професія перебуває у стадії формування, регламентації, визначення понятійно-категоріального апарату та нормативного забезпечення. Зауважимо, що зазначені процеси повинні регулюватись на державному рівні, оскільки значення цього виду діяльності на сучасному етапі розвитку українського суспільства важко переоцінити. Скрутне матеріальне становище та зубожіння великої частки населення, високий рівень безробіття, переоцінка суспільних цінностей, складна демографічна ситуація, ріст злочинності – даний перелік проблем можна продовжити. Ось чому все більшої актуальності набуває питання щодо професійного вирішення проблем людей, створення системи наукових і практичних знань, за допомогою яких можна було б ефективно регулювати суспільні відносини в Україні з урахуванням специфіки розвитку нашої держави та враховуючи зарубіжні здобутки.

Висновки

1. Сучасні підходи до визначення поняття «соціальна робота» відбивають результати наукових пошуків дослідників різних галузей знань і свідчать про необхідність вдосконалення понятійно-категоріального апарату та концептуальних засад соціальної роботи як науки та навчальної дисципліни.

2. Соціальна робота розглядається як: складне соціальне явище, феномен, за допомогою якого суспільство виконує функції збереження та відтворення людини; як професійна діяльність, пов'язана із надання конкретних видів послуг і допомоги соціально вразливим групам населення; як соціально спрямована наука; як комплекс навчальних дисциплін, що складають основу професійної підготовки соціальних працівників.

3. Основними проблемами у становленні теоретико-методологічних засад соціальної роботи на сучасному етапі є: визначення місця теорії соціальної роботи

серед суспільних дисциплін і виокремлення її як окремої галузі знань; виокремлення власного специфічного об'єкта дослідження та теоретичної парадигми соціальної роботи; побудова структури взаємозв'язків соціальної роботи з методологією інших дисциплін.

4. Особливого значення в аспекті соціальної роботи набуває поняття змін як чинника, що визначає дієвість даного виду професійної діяльності. Наявність чи відсутність змін є індикатором дієвості фахівців із соціальної роботи і рівня наснаження та вмотивованості клієнтів, напрямок змін визначає зміст взаємодії соціального працівника та клієнта, що об'єктивується у відповідних видах послуг чи допомоги. Аналіз змін у соціальній роботі має стосуватися як конкретної особистості, так і малої чи великої групи.

5. Об'єкти та суб'єкти соціальної роботи характеризуються широкою різноманітністю. Їх особливості залежать від багатьох чинників: від конкретної професійної ситуації, від специфіки проблем особистості, від існуючої структури органів соціальної роботи в суспільстві, від обраної моделі професійної діяльності, від того, на якому рівні здійснюється соціальна робота та ін. Соціальна робота – це своєрідна взаємодія об'єкта та суб'єкта, результатом якої є допомога людям у розв'язанні їх життєвих скрутних обставин, сприяння досягнення змін у соціальній ситуації клієнтів.

6. Модель соціальної роботи містить деякі теоретичні положення, що визначаються її зв'язком із суміжними науками про людину та суспільство, а також передбачає досить визначений зміст соціальної роботи, методи та форми допомоги тим, хто її потребує, профілактику криз, що виникають у людей. Теорії та моделі соціальної роботи більшість науковців умовно поділяють на соціолого-орієнтовані, психолого-орієнтовані, комплексні теорії та моделі.

7. Діяльність соціального працівника представляє собою певну систему, яка має інтегровані різнопредметні теоретичні та праксеологічні корені. Системний підхід у соціальній роботі – узагальнений конкретно-науковий прояв методології, принципів, понять та методів системних досліджень проблем соціальної роботи. Цей підхід дозволяє виділити практичний, прикладний характер методики та технології соціальної роботи.

8. На разі соціальна робота як наука та професія в Україні перебуває у стадії формування, регламентації, визначення понятійно-категоріального апарату та нормативного забезпечення.

Основні терміни та поняття

Акмеологічний підхід у соціальній роботі	Поняття і категорії теорії соціальної роботи
Етико-деонтологічний підхід у соціальній роботі	Проблеми соціальної роботи
Життєтворчий підхід у соціальній роботі	Проблемна, скрутна життєва ситуація
Ізнопредметних підходів:	Професійна взаємодія в соціальній роботі
Функціональний підхід у соціальній роботі	Психолого орієнтовані моделі соціальної роботи
Інтегрований (системний) підхід в соціальній роботі	Системний підхід у соціальній роботі
Категорія змін	Соціальна держава
Клієнти соціальної роботи	Соціальна політика
Комплексні моделі соціальної роботи	Соціальна робота
Об'єкти, предмети і суб'єкти соціальної роботи	Соціальні процеси
Особистісно-діяльнісний підхід у соціальній роботі	Соціолого орієнтовані моделі соціальної роботи
Позиційно-рольовий підхід у соціальній роботі	Суб'єкт-суб'єктні та суб'єкт-об'єктні відносини між соціальним працівником та клієнтом
	Теорія соціальної роботи

Запитання для самоконтролю та закріплення матеріалу

1. Проаналізуйте сучасні підходи до визначення поняття «соціальна робота».
2. В чому полягає значення соціальної роботи на сучасному етапі розвитку українського суспільства?
3. Охарактеризуйте проблеми українського суспільства початку XXI сторіччя.
4. В чому суть та які особливості понятійно-категоріального апарату соціальної роботи?
5. Наведіть приклади класифікації понять та категорій соціальної роботи.
6. В чому полягає різнопредметний зміст поняття «зміни»?
7. Проаналізуйте необхідність досягнення змін як ключового принципу соціальної роботи.
8. Перерахуйте основні критерії, за якими можна охарактеризувати поняття «зміни» в соціальній роботі.
9. В чому полягає особлива роль категорії «зміни» в соціальній роботі?

10. Визначте сутність теоретико-практичних засад соціальної роботи.
11. Здійсніть стислий аналіз основних напрямків розвитку теорії соціальної роботи.
12. Охарактеризуйте основні підходи до визначення об'єктів соціальної роботи.
13. Здійсніть порівняльну характеристику понять «об'єкт», «предмет» та «суб'єкт» соціальної роботи.
14. Охарактеризуйте предмет соціальної роботи.
15. Перерахуйте основні групи суб'єктів соціальної роботи в Україні.
16. Які Ви знаєте моделі соціальної роботи? Коротко опишіть підходи до їх класифікації.
17. Охарактеризуйте соціально-радикальну модель соціальної роботи. Наведіть приклади її застосування в практиці соціальних працівників.
18. В чому суть психодинамічної моделі соціальної роботи? Наведіть приклади застосування цієї моделі.
19. Когнітивна модель соціальної роботи і її застосування в практиці соціальних працівників.
20. Охарактеризуйте сутність та особливості застосування в різних країнах соціалістичної (марксистської) моделі соціальної роботи.
21. В чому полягають особливості гуманістичної моделі соціальної роботи? Наведіть приклади застосування цієї моделі в практиці соціальних працівників.
22. Проаналізуйте зміст та особливості використання соціально-педагогічної моделі соціальної роботи.
23. В чому полягає зміст інтегрованого (системного) підходу в сучасній соціальній роботі?
24. Охарактеризуйте соціальну роботу як навчальну дисципліну.
25. Проаналізуйте особливості та проблеми розвитку соціальної роботи в Україні.

Тематика рефератів

1. Історичні аспекти розвитку соціальної роботи як науки та навчальної дисципліни.
2. Соціальна робота як важливий механізм регулювання соціальних відносин в Україні.
3. Проблеми українського суспільства початку XXI сторіччя.
4. Філософське розуміння дефініції «понятійно-категоріальний апарат науки».
5. Коротка характеристика та значення різнопредметних підходів, що складають теоретичну основу теорії соціальної роботи (особистісно-діяльнісний,

функціональний, позиційно-рольовий, етико-деонтологічний тощо – за вибором студента).

6. Методологічні аспекти прогнозування та моделювання соціальних процесів.

7. Проблеми формування моделі соціальної системи.

8. Системний підхід та системний аналіз в соціальній роботі.

9. Соціальні служби в Україні: проблеми та перспективи розвитку.

10. Етапи становлення соціальної роботи як науки та навчальної дисципліни.

11. Проблеми правового забезпечення соціальної роботи в Україні.

Питання для самостійного опрацювання

1. Розвиток соціальної роботи як професійної діяльності у світі.

2. Міжпредметні засади соціальної роботи: історичний ракурс.

3. Соціальні відносини та механізми їх регулювання.

4. Визначення основних понять теорії соціальної роботи: різнопредметні підходи.

5. Значення та методи класифікації понять при вивченні соціальних наук.

6. Соціальна робота в системі гуманітарних знань.

7. Праксеологія: предмет та об'єкт дослідження.

8. Аналіз ситуаційного підходу у соціальній роботі.

9. Особливості функціонального підходу у практиці соціальних працівників.

10. Акмеологічний підхід у соціальній роботі: зміст та можливості використання.

11. Позиційно-рольовий підхід у соціальній роботі.

12. Методи моделювання з точки зору інноваційності в соціальній роботі.

13. Приклади використання статистичних моделей у соціальній роботі

14. Місце України в загальноєвропейському соціальному контексті.

15. Шляхи змін у соціальній сфері та соціальній роботі на шляху України до Європейського Союзу.

16. Вплив фінансово-економічної кризи на стан соціальної проблематики в суспільстві.

Рекомендована література до розділу I

1. Бех В.П. Цілісність соціальної роботи: методологічні, теоретичні та праксеологічні аспекти// Соціальна робота на початку XXI століття: Проблеми теорії та практики: Матеріали доповідей на Міжнародній науково-практичній конференції 29-31 жовтня 2002 року. – К., 2002.- с. 29-47.

2. Введення у соціальну роботу. Навчальний посібник. – К.: Фенікс, 2001. – 288с.
3. Волгин Н.А., Гриценко Н.Н., Шарков Ф.И. Социальное государство: Учебник. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2004. – 416с.
4. Глобальні тенденції у сфері зайнятості – 2007. Щорічна доповідь Міжнародної організації праці (МОП) – Доступний з [http:// www.ilo-ceet.hu/](http://www.ilo-ceet.hu/).
5. Коваль Л.Г., Зверева І.Д., Хлебик С.Р. Соціальна педагогіка/Соціальна робота: Навчальний посібник. – К.: ІЗМН, 1997. – 392с.
6. Краткая философская энциклопедия. – М.: Прогресс-Энциклопедия, 1994.- 564с.
7. Кривоконь Н.І. Проблеми моделювання в соціальній роботі на регіональному рівні// Освіта, наука та виробництво у регіональному розвитку: Міжнародний інноваційний форум (м. Чернігів, 21-23 травня 2008 року): Матеріали доповідей та виступів. – Чернігів: ЧДІЕУ, 2008. – с.136-138.
8. Кривоконь Н.І. Проблеми соціальної роботи та соціальної політики в Україні. Навч.посібник. – Чернігів: ЧДПСТіП, 2007. – 98с.
9. Кривоконь Н.І. Розвиток теоретико-праксеологічних засад соціальної роботи як важливий чинник вдосконалення діяльності соціальних служб в Україні/ Діяльність соціальних служб в Україні: досвід та шляхи вдосконалення соціальної роботи. Збірник матеріалів круглого столу (29 березня 2006 року). – Чернігів. – «Видавництво «Чернігівські обереги», 2006. – с.76-81.
10. Лукашевич М.П., Мигович І.І. Теорія і методи соціальної роботи: Навч.посібн. – 2-ге вид., доп. і випр. – К.: МАУП, 2003. – 168 с.
11. Лушин П.В. Психология личностного изменения. – Кировоград, Полиграфическо-издательский центр ООО «Имекс ЛТД», 2002. – 360 с.
12. Мигович І.І. Становлення соціальної роботи як науки в Україні// Соціальна політика і соціальна робота. – 1998. - № 1-2 (5-6). – с.68-78.
13. Основы социальной работы: Учебник / Отв.ред. П.Д.. Павленок. – М.: ИНФРА-М, 1997. – 368с.
14. Офіційний веб-сайт Міністерства соціальної політики України. – Доступний з <http://mlsp.kmu.gov.ua>.
15. Сафронова В.М. Прогнозирование и моделирование в социальной работе: Учеб.пособие для студ высш. учебн. завед – М.: Издательский центр «академия», 2002. – 192с.
16. Семигіна Т. Між минулим і майбутнім: українське суспільство в час трансформацій // Соціальна політика і соціальна робота. – 2001. - № 3 (19). – с.22-40.

17. Сидоров В.Н. Социальная работа в Украине: проблемы становления и перспективы развития//Информаційно-методичний бюлетень Української асоціації соціальних педагогів та спеціалістів з соціальної роботи. – Донецьк, 1992. - № 1. – с.4,81.
18. Сила Т.І. Соціально-психологічні особливості професійної інтеракції у соціальній роботі: Дисертація канд. психол. наук: 19.00.05 / Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – К., 2007. – 269 с.
19. Сила Т.І. Сучасний стан та перспективи наукових досліджень у галузі теорії соціальної роботи в Україні/ Матеріали науково-методичного семінару кафедри соціальної роботи «Професійна компетентність соціальних працівників: складові, детермінанти та шляхи формування». – Чернігів: ЧДІПСТіП, 2008.
20. Скуратівський В.А., Палій О.М. Основи соціальної політики: Навч. посіб. – К.: МАУП, 2002. – 200с.
21. Социальная политика: Толковый словарь/ Общ.ред. Н.А. Волгин. – М.: Изд-во РАГС, 2002. – 342с.
22. Социальная работа/ Под общей ред. проф. В.И. Курбатова. Серия «Учебники, учебные пособия». – Ростов н/Д: «Феникс», 1999. – 576с.
23. Соціальна робота в Україні: навч. посібник/ І.Д. Зверева, О.В. Безпалько, С.Я. Марченко та ін.; За заг. ред.: І.Д. Зверевої, Г.М. Лактіонової. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 256с.
24. Соціальна робота: технологічний аспект: Навчальний посібник/ За ред. проф. А.Й. Капської. – К.: центр навчальної літератури, 2004. – 352с.
25. Соціальна робота в Україні: перші кроки / Під редакцією В.Полтавця. – К.: Видавничий дім «КМ Academia», 2000. – 236с.
26. Соціальна робота: Хрестоматія.- К.: ДЦССМ, 2001 - 396с.
27. Соціологія: терміни, поняття, персоналії. Навчальний словник-довідник. Укладачі: В.М. Піча, Ю.В. Піча, Н.М. Хома та ін. За заг. ред. В.М. пічі. – К.: «Каравела», Львів: «Новий світ-2000», 2002. – 480с.
28. Теория социальной работы: Учебник/ Под ред. проф. Е.И. Холостовой. – Юристь, 1998. – 334с.
29. Ягодка А.Г. Соціальна інфраструктура і політика: Навч. посібник. – К.: КНЕУ, 2000. – 212с.

РОЗДІЛ II. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

2.1. Україна як соціальна держава. Поняття «держава загального добробуту»

На сучасному етапі розвитку України, коли в результаті певних об'єктивних та суб'єктивних обставин ще повною мірою не сформувалось громадянське демократичне суспільство, історичну відповідальність за добробут громадян має нести держава як соціальний інститут організації життя людей. За визначенням російських науковців [29, с.19] держава виступає як гарант упевненості громадян у задоволенні потреб організації суспільства, забезпечуючи стійкість зв'язків та відносин в межах цієї організації. Держава як головна соціальна інституція повинна спрямовувати свої зусилля:

- на реалізацію базових потреб суспільства у сфері культури, науки, освіти, охорони здоров'я та ін.;
- на забезпечення матеріальної життєдіяльності, інтеграцію соціальних груп і колективів, підтримку та збереження духовних цінностей тощо.

Таким чином, соціальна держава, що функціонує як соціальний інститут макрорівня, формує свою структуру та організовує життєдіяльність усіх суспільних сфер, опираючись на конституційні основи.

Як відомо, Україна стала на шлях побудови демократичного соціально орієнтованого суспільства. Це визначено в Основному Законі державі - Конституції (ст.1): "Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава". Отже, поняття "соціальна" передбачає, що держава буде здійснювати соціальну політику, спрямовану на забезпечення потреб та інтересів усіх соціальних класів, прошарків, окремих груп та членів суспільства. Стаття 3 Конституції України підтверджує, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [1].

Досвід багатьох європейських держав, що визначаються по їх Конституціям як правові та соціальні, показує, що їх соціально-економічна політика опирається на такі принципи [29, с.89]:

- принцип економічної свободи людини та визнання права підприємців чи їх об'єднань, найманих працівників та їх профспілок на тарифну автономію на основі соціального партнерства;

- принцип довіри до регулюючої ролі ринку шляхом попиту та пропозиції, ціноутворення, конкуренції, але водночас і на принцип відповідальності держави за гру ринкових сил та створення умов для впорядкування протікання економічного та соціального життя, спрямованого на забезпечення добробуту своїх громадян;

- принцип соціальної справедливості та солідарності суспільства, зокрема шляхом податкового перерозподілу доходів від багатих до бідних та залучення дієздатних до трудового процесу та забезпечення соціальної відповідальності працездатних за ще чи вже не працюючих громадян;

- принцип участі працівників в управлінні виробництвом та розподілі, у суспільному та державному житті, розвиваючи при цьому різні форми економічної демократії.

Отже, основними принципами соціальної держави є принципи соціальної справедливості та соціального партнерства, котрі покликані забезпечувати інтеграційну роль держави у суспільстві.

Однак, останнім часом все більше науковців та політиків визнають необхідність руху України до нових перспектив, а саме – до стану держави загального добробуту.

Держава загального добробуту - держава, яка прагне забезпечити кожному громадянину гідні умови існування, соціальної захищеності, а в ідеалі – приблизно однакові для всіх стартові можливості реалізації життєвих цілей, розвитку особистості.

Першою програмою, що містила ідеї держави загального добробуту (держави всезагального благоденства) вважають систему соціального забезпечення, запропоновану Бісмарком у 1880-х роках у Німеччині [116, с.86].

Основні принципи держави соціального добробуту відображені у Загальній Декларації прав людини, Європейській Соціальній Хартії, конвенціях та рекомендаціях Міжнародної організації праці:

- кожна людина повинна мати можливість заробляти на прожиття вільно обраною працею;
- всі працюючі мають право на справедливу винагороду, достатню для підтримки нормального рівня життя (власного і своїх сімей);
- всі працюючі та їхні утриманці мають право на соціальне забезпечення;
- кожна людина, яка немає достатніх засобів для існування, має право на соціальну і медичну допомогу;
- кожна людина інвалід має право на професійну підготовку, професійну та соціальну реадaptaцію, незалежно від причин і характеру інвалідності тощо.

Для розвитку держави загального добробуту необхідний такий тип соціальної політики, котра спрямована на підвищення якості життя всіх громадян та стримування поширення соціальних ризиків.

У деяких країнах поняття “соціальна держава” та “держава загального добробуту” ототожнюють (наприклад, у німецьких джерелах). Однак, все ж таки у цих термінах є певні відмінності.

Так, формування держави загального добробуту пов'язують із більш високим рівнем економічного розвитку країн, який дозволив би забезпечити громадянам прожитковий мінімум. Така держава захищає людей від бідності за допомогою виплат по безробіттю, сімейних виплат, грошових компенсацій, пенсій, забезпечує охорону здоров'я, безоплатну освіту, соціальне житло. У державі загального добробуту соціальна підтримка здійснюється шляхом втручання держави в життя людей на національному та місцевому рівнях через соціальні програми. Фінансують цю систему за рахунок перерозподілу доходів через страхування і податкову політику.

Таким чином, держава соціального добробуту – це система соціальної безпеки, для якої характерне суцільне охоплення соціальним забезпеченням усіх громадян. Доктрина такої держави й відповідні механізми соціального захисту ґрунтуються на принципах соціальної справедливості, а матеріальна підтримка поширюється на всіх осіб, які її потребують, а не лише на тих, хто заробив право на соціальні виплати трудовою діяльністю. Україна, як соціальна держава, повинна активно впроваджувати соціальну політику, спрямовану на створення умов для всебічного розвитку особистості кожного громадянина, забезпечення реалізації прав і свобод.

2.2. Завдання та чинники реалізації соціальної політики в державі

Одним із важливих інструментів реалізації принципів соціальної держави є соціальна політика. Різні країни обирають свої моделі соціальної політики, однак усі вони передбачають створення умов для забезпечення чіткого функціонування всієї системи соціально-політичних інститутів щодо регулювання соціальних відносин. Ось чому, більшість науковців вважають, що об'єктом соціальної політики соціальної держави є суспільні, зокрема, соціальні відносини, процеси життєдіяльності соціуму, що безпосередньо чи опосередковано впливають на формування соціальної безпеки людини, задоволення нею власних соціальних потреб та інтересів, освоєння і творення соціальних цінностей [102, с. 6].

Важливими завданнями соціальної політики держави в умовах становлення ринкових відносин на думку П.І. Шевчука [133, с. 15] є поступове обмеження впливу чинників, які гальмують соціальний прогрес, а також посилення факторів соціального поступу, зростання соціальної на економічної безпеки особи. Особливостями сучасної соціальної політики є її активність та дієвість [133, с.16; 102, с. 33].

Ці дві характеристики соціальної політики дуже добре демонструють існуючі в суспільстві тенденції щодо можливостей розв'язання власних проблем пересічними громадянами. Йдеться про створення умов з боку держави для підтримування потенційно активних членів суспільства, шляхом сприяння їх соціально-економічній діяльності. Тоді як пасивна соціальна політика базується на благодійництві та принципах утримування.

Ще одним важливим моментом в питаннях реалізації завдань соціальної політики є визначення базових підходів. Так, у навчальному посібнику за редакцією А.Г. Ягодки [136, с.20] аналізуються два основні підходи впровадження – соціальний і суто ринковий.

Соціальний підхід передбачає, що суспільство має гарантувати кожному члену доходи, не дозволяючи йому опуститися нижче межі малозабезпеченості. Ринковий же підхід означає, що суспільство бере на себе зобов'язання лише створити умови кожному члену суспільства для виявлення економічно-політичної активності й одержання доходу. Обидва підходи при формуванні соціальної політики характеризують показники результативності соціальної політики чи характеристики рівня життя населення.

Важливо, щоб документально визначені та розроблені з урахуванням потреб суспільства завдання соціальної політики були реалізовані. Йдеться про те, щоб діяльність держави щодо вирішення проблем населення була ефективною. В літературі виділяють дві групи умов, що впливають на успішність реалізації соціальної політики в державі: об'єктивні та суб'єктивні [102, с.8].

До об'єктивних умов реалізації соціальної політики належать: 1) трансформація суспільних відносин і насамперед формування соціально-ринкової економіки, повноцінного інституту власності; 2) утвердження процесів соціально-трудової мобільності, політичної структурованості суспільства, нової системи духовних, ціннісних орієнтацій.

До суб'єктивних умов реалізації соціальної політики належать: 1) використання адекватних принципів соціальної політики; 2) викорінювання форм і методів

командно-адміністративного, директивного управління; 3) децентралізація соціальної політики; 4) застосування соціального моніторингу.

Таким чином, проблеми реалізації соціальної політики в державі можуть виникати внаслідок дисбалансу або не врахування вище охарактеризованих чинників. Ось чому важливим є чітке визначення пріоритетів і напрямків соціальної політики на державному рівні, окреслення основних ефективних способів і форм вирішення соціальних проблем людей, узгодження діяльності різних соціальних інституцій, врахування особливостей соціально-економічного розвитку держави та створення умов для підвищення життєвого рівня населення.

Крім того, для успішності реалізації соціальної політики важливо вміти правильно сформулювати зміст її соціальних програм. Йдеться про необхідність використання системного підходу при розробці та визначенні будь-яких соціально-політичних напрямків і проектів. Системний підхід передбачає, що будуть чітко сформульовані цілі та завдання, визначені поняття та терміни, здійснено ретельний аналіз проблематики, для вирішення якої розробляється проект, обрані оптимальні форми та методи роботи і розроблені основні показники, що дадуть інформацію у майбутньому щодо успішності реалізації визначених напрямків. Саме такі складові розробки соціальних програм та проектів різних рівнів дозволять майбутнім фахівцям із соціальної роботи та соціальної політики визначати реальні завдання соціальної політики держави, котрі будуть успішно реалізовані.

2. 3. Проблеми визначення змісту соціальної політики соціальної держави

У зв'язку з реформуванням економічних відносин в державі, запровадженням ринкових стосунків виникає проблема регулювання соціальних відносин, що вирішується шляхом реалізації відповідної політики. Ось чому одним з пріоритетних напрямків внутрішньої політики держави сьогодні є соціальна політика.

Багатоаспектність політичних явищ взагалі пояснює той факт, що однозначного визначення соціальної політики як поняття не існує. Зокрема, довідник із соціальної роботи [114, с. 189] містить таке тлумачення даної категорії: «Соціальна політика – діяльність держави та її інститутів, органів місцевого самоуправління, вітчизняних, іноземних та зарубіжних підприємств, установ усіх форм власності, їх об'єднань та асоціацій, вітчизняних, іноземних та зарубіжних громадських та приватних фондів, громадських та релігійних організацій, громадян по розвитку і управлінню соціальною сферою суспільства». Інші автори [133, с. 13] дають наступне

визначення: «Соціальна політика – це система програм, служб та заходів, спрямованих на досягнення соціальних цілей. Соціальна політика охоплює усі сфери життєдіяльності людей – виробничу, соціальну, політичну, духовну та регулює стосунки між суспільством, колективом, громадою, особою у кожній з цих сфер та зонах взаємодії». Як видно з вищенаведених цитат, основною метою соціальної політики є створення умов для задоволення соціальних потреб та інтересів людей, а також для підтримки, захисту та реабілітації окремих громадян та соціальних груп.

Ще один важливий аспект соціальної політики висвітлено у визначенні, запропонованому В.А. Скуратівським та О.М. Палій [102, с. 5]: «Це суспільний феномен, що поєднує різноманітні багатofакторні складові: конституційно-правові, інституціональні, управлінські регулятивні та саморегулятивні, глобальні, національні, державні, наддержавні, громадські, гуманістичні, праксеологічні (ціннісні), комунікативні та ін.»

Ці ж автори пропонують розглядати соціальну політику у вузькому та широкому розумінні.

У вузькому розумінні соціальна політика – це цілеспрямована діяльність суб'єктів з метою забезпечення соціального захисту та створення умов для формування безпечного соціального середовища людини. Тобто це – комплекс заходів, спрямованих на створення системи соціальної безпеки людини та суспільства.

У широкому розумінні – соціальна політика є системою цілеспрямованої діяльності її суб'єктів, що має на меті забезпечити оптимальні умови функціонування і розвитку соціальних відносин. Йдеться про втілення системи управлінських рішень соціального характеру у соціальних програмах і соціальній практиці з метою задоволення соціальних потреб, збалансування соціальних інтересів, розв'язання соціальних завдань тощо.

Водночас такий поділ є досить умовним, оскільки без розвинених соціальних відносин не може бути стабільної соціальної безпеки людини та суспільства, а соціальна безпека значною мірою зумовлює розвиток процесів суспільного розвитку.

В літературі зустрічаються й інші варіанти тлумачення соціальної політики, зокрема, як «мистецтва поєднання людських інтересів» [30, с.23], «взаємин основних елементів соціальної структури суспільства» [104, с.146-147] та ін.

Слід зазначити, що спільним в усіх визначеннях є розуміння суті соціальної політики в соціальній державі як створення умов для підвищення добробуту, рівня

життя населення, створення соціальних передумов у формуванні економічних стимулів розвитку виробництва.

Більшістю авторів визначено такі основні напрямки соціальної політики в державі, що проголосила себе соціальною:

1. Забезпечення розвитку народонаселення.
2. Удосконалення трудових відносин.
3. Реформування системи соціального забезпечення.
4. Захист громадян як споживачів.
5. Гуманітарна сфера.
6. Регіональна соціальна політика.

На всіх рівнях та напрямках розвитку соціальної держави соціальної політика має забезпечувати реалізацію наступних функцій [по 29, с.169]:

1. Протидія тенденціям погіршення демографічної ситуації.
2. Запобігання виникненню масової бідності населення, стримування процесу майнового розшарування на дуже бідних та дуже багатих.
3. Мінімізація наслідків безробіття.
4. Цілеспрямована допомога населенню, що перебуває у скрутному становищі.
5. Здійснення додаткових заходів по відношенню до громадян, котрі перебувають у кризовому стані.

Отже, соціальна політика покликана регулювати відносини в суспільстві в інтересах основних соціальних груп і пов'язана з низкою заходів уряду, спрямованих на підвищення добробуту населення.

Важливим питанням з огляду на визначення змісту соціальної політики уявляється аналіз процесу її формування. Зокрема, у навчальному посібнику «Введення у соціальну роботу» [27, с.84-85] виділено п'ять основних стадій:

1. Формулювання проблеми (визначення приймати чи не приймати певну соціальну програму).
2. Фаза намірів (з'ясування різних ідей щодо цієї соціальної програми).
3. Фаза рішення (схвалення запропонованих рішень повноважним органом).
4. Фаза планування (визначення механізму виконання).
5. Фаза попередніх оцінок (контроль за фактичним перебігом соціальної програми, експертиза та оцінка).

На думку авторів, недоліком соціальної політики в Україні є те, що чимало змін упроваджувалося без належної наукової та експериментальної перевірки, бракувало визначення механізму виконання.

Як же зазначалось вище, практичним втіленням соціальної політики в соціальній державі є соціальна робота. Саме тому для ефективного вирішення соціально-економічної проблематики суспільства соціальна робота повинна бути професійною, зваженою і реалізувати актуальні та чітко розроблені соціальні проекти. Основним інструментом та складовою соціальної політики при переході від однієї суспільно-економічної формації до іншої є соціальний захист.

Змістовне наповнення соціальної політики держави має відповідати нагальним потребам суспільства на кожному з етапів його розвитку. Загалом, більшість науковців в даній царині вважають, що соціальній політиці соціальної держави мають бути притаманні наступні риси: орієнтація на моральний, культурний, духовний розвиток громадян, що формує особистість, котра сповідує гуманістичні ідеали; підтримка в прийнятних межах майнової диференціації суспільства; укріплення солідарності та соціального партнерства між різними верствами суспільства.

2.4. Характеристика суб'єктів соціальної політики держави в умовах сьогодення

Важливим з огляду на проблеми успішності реалізації соціальної політики є характеристика тих осіб та інституцій, котрі розробляють та впроваджують основні соціальні проекти та програми в межах становлення соціальної держави, тобто суб'єктів соціальної політики. Різноманітність та багатовекторність суспільних відносин, неоднорідність соціальної сфери зумовлюють наявність цілої низки елементів, що складають структуру суб'єктів соціальної політики. Загальноприйнятим є наступний перелік суб'єктів соціальної політики: людина (особистість), соціальна держава з мережею державних соціальних інституцій, громадянське суспільство, політичні партії та рухи, громадські організації, фонди, асоціації та спілки громадян. Останнім часом до суб'єктів соціальної політики відносять також роботодавців та підприємців.

Зрозуміло, що основною фігурою в процесі розробки та впровадження соціальної політики є людина (особистість). Йдеться про необхідність усвідомлення того, що соціальна політика будь-якої держави розробляється для людини, заради людини, і впроваджуватись буде також людьми. Для цього важливо підтримувати свободу соціального вибору, зміцнення соціальної самоцінності особистості, пам'ятати, що суспільний прогрес можливий лише за умови активності індивіда.

Досить неоднозначним, але найбільш вагомим суб'єктом соціальної політики є держава. В певних умовах держава не завжди може виступати ефективним суб'єктом, що гальмує повноцінний процес соціального розвитку. Проте, в ході соціальних трансформацій роль держави є головною у впорядкуванні соціальних процесів: саме держава має створити умови для оптимального соціального розвитку. Це передбачає, що держава не повинна нав'язувати спущені “згори” форми, способи розв'язання соціальних проблем, виходячи з якоїсь уніфікованої програми чи шаблону [102, с.14]. Потрібно створити такі умови для соціального розвитку, які б враховували різноманітні особливості людей, соціальних спільностей, груп, традицій, менталітет, регіональні особливості розвитку, етнічний склад населення тощо.

Пріоритетом має стати створення умов для того, щоб людина позбулася тотальної залежності від держави та владних структур і долучилась до загальнолюдських соціальних цінностей, прав і свобод. Саме за таких умов можливе формування громадянського суспільства, де інтереси громадянина та держави враховані у рівній мірі, існує конструктивний діалог між державними структурами та соціумом.

Місце і роль політичних партій і рухів зумовлені їх активністю на сучасному етапі розвитку українського суспільства, ефективністю їх політики, зв'язком із життям, народом, здатністю специфічними для них засобами збагачувати соціальний потенціал суспільства.

Особливість впливу діяльності громадських організацій, асоціацій та спілок громадян на реалізацію та формування соціальної політики полягає в тому, що кожна з них здатна оптимізувати процес виконання соціальних функцій завдяки власній специфіці, можливості більш предметно підійти до вирішення конкретних завдань, є більш динамічними та гнучкими структурами. Важливе місце серед громадських організацій займають профспілки.

Таким чином, сучасні особливості діяльності суб'єктів соціальної політики полягають у зменшенні функцій оперативного втручання в економічну, політичну, духовну сферу, етносоціальне життя, способи та форми реалізації людиною свого потенціалу. Натомість важливо розвивати діяльність по прогнозуванню, координації, визначення глобальних стратегічних завдань у соціальному розвитку, у сферу створення умов для ефективного функціонування механізму саморегуляції процесів відтворення соціальних цінностей.

2.5. Методи аналізу соціальної політики держави

В літературі практично відсутні критерії та опис методів, за якими може бути оцінена ефективність соціальної політики в державі. За словами Т. М. Ганслі [32, с.99]: «Наслідки соціальної політики для фізичної особи вимірюються нечасто. Набагато частіше вимірюється розподіл прибутку, характер безробіття або інцидентність бідності в суспільстві. Проте, це загальні соціальні індикатори, що вимірюють певні аспекти негараздів». Традиційно більшість критеріїв соціальної політики відображають лише «зусилля досягти добробуту». Це міра того, скільки держава витрачає на своє населення або групу жителів для досягнення соціальних цілей.

Слід зазначити, що поняття «ефективність» передбачає вимірювання чогось у якісно-кількісних критеріях, що демонструють суспільну користь, практичну чи теоретичну значимість. Тобто, в загальному вигляді ефективність соціальної політики може бути виражена існуванням якісної системи соціальних стандартів та гарантій, що мають бути не лише закріплені у нормативно-правових актах, але і реалізовуватися на практиці. Процес формування та створення системи соціальних стандартів, гарантій та нормативів розпочався в нашій державі із прийняттям Закону України «Про прожитковий мінімум» та Закону України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії».

У цих нормативних документах соціальні стандарти визначені як «встановлені законами, іншими нормативно-правовими актами соціальні норми і нормативи або їх комплекс, на базі яких визначаються рівні основних соціальних гарантій». Закон також стверджує, що базовим державним соціальним стандартом є прожитковий мінімум, встановлений законом, на основі якого визначаються державні соціальні гарантії та стандарти у сферах доходів населення, житлово-комунального, побутового, соціально-культурного обслуговування, охорони здоров'я та освіти.

Прожитковий мінімум, в свою чергу, в законі визначено як «вартісну величину достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження його здоров'я набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості» (ст.409).

Цікаво, що в міжнародній практиці перша група соціальних стандартів була розроблена в 1961 р. у вигляді Європейської соціальної Хартії, яка присвячена захисту соціальних прав. У 1996 р. Рада Європи підготувала нову редакцію Європейської соціальної Хартії. На сьогодні більше десятка європейських країн

ратифікували цей документ. Згідно нього, при розробці соціальних стандартів належить враховувати два основних аспекти: 1) стандартизацію соціальних прав; 2) розробку соціальних стандартів рівня життя. Стандартизація соціальних прав передбачає: право на працю, професійну підготовку, нормальні умови праці, свободу професійних об'єднань, укладання колективних договорів, права дітей та підлітків, працюючих жінок, сім'ї, інвалідів і осіб похилого віку, а також права працівників-мігрантів та їхніх сімей на захист, безоплатну медичну допомогу і соціальне забезпечення. Значна частина стандартизованих соціальних прав дістала відображення у чинних законах України.

Стосовно ж рівня життя, то у міжнародній практиці до соціальних стандартів рівня життя відносять: 1) тривалість життя від 25 (мінімальна) до 85 рр. (максимальна); 2) грамотність населення - 100%; 3) середня тривалість навчання - 15р.; 4) реальний ВВП на душу населення в купівельній спроможності до долара - від 200 (мін.) до 40 тис. (макс.); 5) сумарний коефіцієнт народжуваності (середня кількість дітей, народжених жінкою у фертильному віці від 20 до 45 рр.) - 2,14 - 2,15; 6) коефіцієнт старіння населення (частка населення, старшого за 65 р. у загальній чисельності населення) - 7%; 7) співвідношення 10% найбагатших до 10%, найбідніших - 10:1; 8) частка населення, яке проживає за межею бідності, - 10%; 9) співвідношення мінімальної та середньої заробітної плати - 1:3; 10) мінімальний рівень погодинної заробітної плати - 3 долари; 11) рівень безробіття (з урахуванням прихованого) - 8-10%; 12) кількість правопорушень на 100 тис. населення - до 5 тис.; 13) рівень депопуляції (кількість народжених до кількості померлих) - 50:50; 14) кількість психічних патологій на 100 тис. населення - до 284 одиниць.

Перші чотири стандарти використовуються у світовій практиці ООН для розрахунку індексу людського розвитку країни. Цей показник інтегрує три складові: рівень життя, освіту і довголіття. Тому сам по собі він може вважатися соціальним стандартом. Інші показники від п'ятого до десятого застосовуються для аналізу і прогнозування соціально-політичної ситуації в країні.

Таким чином, оцінку дієвості соціальної політики пов'язують із рівнем життя населення та забезпечення надання громадянам соціальних прав, що гарантуються Конституцією, кількістю та якістю реалізованих соціальних програм, їх адресністю та дієвістю.

У більш конкретному вимірі, ефективність соціальної політики може бути оцінена з використанням наступних підходів:

1. Установити, наскільки (якісно та кількісно) реалізовані мета та завдання, сформульовані в документах, що визначають зміст соціальної політики чи її окремих напрямків. Недоліком такого підходу є часовий вимір – здійснювати оцінку можна лише після реалізації програм соціальної політики.
2. Вимірювати ефективність реалізації соціальної політики за розміром соціальних видатків (пряма пропорційність). Недоліком є те, що не завжди збільшення видатків на соціальну сферу говорить про її ефективність. А в умовах обмежених ресурсів важливим є економне та зважене їх використання.
3. Порівняння ефективності реалізації соціальної політики в різних соціальних структурах чи напрямках реалізації.
4. Порівняльний аналіз соціальної політики в різних державах. Здійснюється шляхом співставлення рівня наданої допомоги (отриманого прибутку, кількості та якості вирішення проблем, послуг тощо) при розгляді подібних соціальних ситуацій в різних країнах.
5. Соціальний експеримент – порівнюється соціальний стан (або стан вирішення проблеми) до і після впровадження соціальних програм. Як правило, після вживання цих соціальних заходів складають «цикли за декілька років».
6. Суб'єктивний аналіз ефективності соціальної політики з боку отримувачів соціальних допомог, послуг тощо (вивчення суспільної думки з метою встановлення наскільки клієнти задоволені своїм становищем).
7. Аналіз підвищення соціальної активності громадян в результаті реалізації соціальної політики. Це – абсолютно новий підхід, котрий включає нове розуміння соціальної політики – не просто вирішення проблем населення, але і спонукання членів суспільства для подолання соціальної проблематики.

Таким чином, система вимірювання ефективності розробки та реалізації соціальної політики в державі розроблена недостатньо, потребує вдосконалення та наукового обґрунтування. Крім того, важливим уявляється розробка системи спеціальних показників (критеріїв) статистичного чи соціального характеру, аналіз яких дасть змогу об'єктивно оцінювати дієвість соціально-спрямованих заходів. Для створення такої системи варто враховувати, що основними концептуальними засадами соціальної політики, що визначають її високий рівень, є: науковість; комплексність вирішення проблем; реалізм реалізації; правонаступництво; відсутність популізму; врахування етнонаціональних, соціально-економічних особливостей і територіально-регіональної специфіки, гендерних питань; достатнє правове, ресурсне, кадрове та інформаційне забезпечення.

2.6. Основні напрямки вдосконалення та реформування соціальної сфери держави. Програма реформ по підвищенню стандартів життя

Упродовж останніх років соціально-економічна ситуація в нашій державі характеризується як досить нестабільна. Це, звісно, не могло не датися взнаки на розвиткові соціальної сфери країни. Однак, зміна урядів кардинально не впливала на основні напрямки, за якими діяли соціально спрямовані міністерства та відомства з метою розвитку та підтримання життєдіяльності соціальної сфери держави. Так, урядами здійснювались правові та організаційні заходи щодо підвищення ефективності проведення економічних реформ, створення умов для утримання стабільності та підтримки динаміки економічного зростання, посилення конкурентної політики тощо, і на цій основі підвищення добробуту населення, соціальних гарантій та соціального захисту.

Пропонуємо до аналізу ті основні напрямки діяльності уряду, котрі спрямовані на розвиток соціальної сфери та забезпечення соціального добробуту громадян. Зазначимо, що матеріали, наведені нижче, взяті із Програми діяльності Кабінету Міністрів України, схваленої Постановою КМУ від 16.01.2008р. № 14, а також з Програми економічних реформ на 2010 – 2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава», розробленої Комітетом з економічних реформ при Президентові України.

Пропонована Програма реформ розроблена на виконання поставленого Президентом України В.Ф.Януковичем завдання з відновлення економічного зростання й модернізації економіки країни. Реформи будуть спрямовані на побудову сучасної, стійкої, відкритої й конкурентоспроможної у світовому масштабі економіки, формування професійної й ефективної системи державного управління, і зрештою – на підвищення добробуту українських громадян. Програма охоплює широкий набір стратегічних перетворень за п'ятьма напрямками:

1. Створення базових передумов економічного росту через утримання низького рівня інфляції, стабілізації державних фінансів і створення стійкої фінансової системи.
2. Формування режиму максимального сприяння бізнесу шляхом зменшення втручання держави в економіку, зниження адміністративних бар'єрів для його розвитку, модернізації податкової системи й поглиблення міжнародної економічної інтеграції України.
3. Модернізація інфраструктури й базових секторів шляхом усунення усталених структурних проблем в енергетичній, вугільній, нафтогазовій галузях і ЖКГ, а

також розвитку транспортної інфраструктури й ринку землі. Перехід від дотацій до самоокупності виробництва й соціальних послуг.

4. Збереження й розвиток людського й соціального капіталу шляхом підвищення ефективності й стабільності соціального захисту, поліпшення якості й доступності освіти й медичного обслуговування.
5. Підвищення ефективності державного управління шляхом реформування державної служби й виконавчої влади.

Стосовно розвитку соціальної сфери, зазначеними вище нормативними документами передбачені наступні напрямки діяльності.

1. Розвиток громадянського суспільства, що включає: налагодження плідного діалогу між владою, неурядовими організаціями та громадянами; створення сприятливих умов для діяльності інститутів громадянського суспільства; вчасне і публічне реагування органів державної влади на ініціативи і звернення громадськості; приведення законодавства про неурядові організації у відповідність з європейськими стандартами.

Для реалізації зазначених пріоритетів Уряд зобов'язується вдосконалити нормативно-правову базу з питань діяльності громадських організацій, що передбачає розроблення таких проектів законодавчих актів: Про внесення змін до Закону України «Про об'єднання громадян» (спрощення та здешевлення процедур створення і реєстрації громадських організацій); Про відкритість та прозорість діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування (нова редакція); Про соціальні послуги (нова редакція; регламентація механізму та умов надання послуг неприбутковими організаціями); Про неприбуткові організації; Про громадський контроль за діяльністю органів державної влади та органів місцевого самоврядування; Про внесення змін до Закону України «Про благодійництво та благодійні організації» (спрощення та здешевлення процедур реєстрації благодійних організацій, визначення особливостей правового статусу благодійних фондів, ендавментів та установ, волонтерів, спонсорів і меценатів).

2. Освіта та наука. Забезпечення рівного доступу до високоякісної загальної середньої та вищої освіти, що передбачає: випереджальне підвищення заробітної плати працівників освіти; надання цільової підтримки сільським школам, виконання у повному обсязі державних програм «Вчитель», «Шкільний автобус» та інших державних цільових програм; оптимізацію мережі загальноосвітніх навчальних закладів; забезпечення до 2010 року оснащення комп'ютерною технікою всіх загальноосвітніх навчальних закладів та їх підключення до високошвидкісного Інтернету; розроблення сучасних навчальних програм та їх українознавче

наповнення; створення умов для здобуття дітьми з обмеженими фізичними та розумовими можливостями загальної середньої освіти, розроблення навчальних програм для дітей, які на сьогодні з різних причин не навчаються; включення до навчальних програм такої складової, як формування усвідомлення проблем дітей із фізичними обмеженнями та соціальної інклюзивності;

Реформування системи вищої освіти відбувається шляхом: формування державного замовлення відповідно до потреб суспільства та забезпечення його фінансування з державного бюджету; розширення автономії вищих навчальних закладів та демократизації їх внутрішнього життя, в тому числі шляхом підвищення ролі вчених та наукових рад, студентського самоврядування; адаптації системи української вищої школи до європейських стандартів і вимог Болонського процесу із збереженням кращих досягнень національної освіти, забезпечення сумісності навчальних планів і програм вищих навчальних закладів як у межах України, так і з іншими країнами Європи; забезпечення реалізації пріоритетного права на здобуття вищої освіти за рахунок коштів державного бюджету обдарованими дітьми із малозабезпечених сімей та ін.

В аспекті вдосконалення наукової діяльності пріоритетами є збільшення обсягу фінансування наукових досліджень відповідно до європейських стандартів та неперервність зв'язку в ланцюгу: фундаментальні дослідження - прикладні дослідження - науково-технологічні розробки - інноваційне виробництво.

3. Розвиток культури, національно-мовного культурного простору. Основою культурного розвитку має стати курс на примирення та єднання української нації, відродження духовних цінностей Українського народу, захист і примноження його культурних здобутків, забезпечення консолідації та розвитку українського суспільства, підвищення рівня його історичної свідомості та культури, утвердження власної ідентичності, відновлення та збереження національної пам'яті.

4. Медична допомога, здоровий спосіб життя та чисте довкілля. Забезпечення високоякісної і доступної медичної допомоги з орієнтацією системи охорони здоров'я на попередження захворювань, безпечного і сприятливого для здоров'я середовища життєдіяльності людини (умов праці, проживання, навчання, відпочинку, харчування), здоровий спосіб життя населення і покращення демографічної ситуації. В рамках вдосконалення сфери фізичної культури і спорту Уряд бере на себе зобов'язання виконати Державну програму розвитку фізичної культури і спорту на 2007-2011 роки; забезпечити доступність всіх верств населення до занять масовим спортом шляхом розвитку інфраструктури і організації

фізкультурно-оздоровчої та спортивно-масової роботи за місцем навчання, роботи, проживання та відпочинку громадян та ін.

Необхідно вдосконалити національну екологічну політику з метою забезпечення сталого розвитку, гармонізації економіки та довкілля, що дозволить ефективно реалізувати захист конституційного права громадян на безпечне навколишнє середовище.

5. Соціальний захист та соціальне страхування. Змістом соціальної політики повинна стати докорінна зміна системи соціального захисту населення, спрямована на безумовну реалізацію гарантованих Конституцією та законами України прав людини у цій сфері. Соціальні стандарти повинні відповідати потребам гідного життя людини та гарантуватися державою для кожного громадянина незалежно від місця його проживання.

Необхідно забезпечити вдосконалення Єдиного державного автоматизованого реєстру осіб, які мають право на пільги, і поступовий перехід до адресного надання пільг у грошовій формі. Перелік категорій отримувачів пільг за професійною ознакою повинен бути скорочений за умови, що цей процес супроводжуватиметься адекватним підвищенням доходів населення.

Україна відстає від країн пострадянського простору у проведенні пенсійної реформи і створенні адекватної ринковим умовам системи соціального захисту громадян, які втратили працездатність. З початку пенсійної реформи в 2004 р. більшість проблем в Україні залишаються невирішеними. А саме:

1) низький розмір пенсій переважної більшості пенсіонерів і нерівні умови пенсійного забезпечення. Пенсія 55 % пенсіонерів не перевищує 800 грн, а їх частка в загальній сумі видатків на виплату пенсій складає усього 38 %. Разом з тим 12 % пенсіонерів з порівняно високими пенсіями (понад 1500 грн) одержують 28 % від загального обсягу місячних видатків на виплату пенсій. Тільки 3,2 тис. пенсіонерів одержують дійсно високі пенсії (понад 10000 грн), з них третину складають особи, які мають видатні заслуги перед Батьківщиною (Герої України);

2) пенсійні видатки зростають випереджальними темпами порівняно з можливостями економіки щодо їх забезпечення: питома вага пенсійних видатків у ВВП в Україні одна з найвищих у світі й має тенденцію до збільшення (у 2004-2007 рр. – 12-14 %, у 2008 р. – 15,8 % ВВП). У кризовому 2009 р. цей показник досяг 18,0 % ВВП, при цьому трансферти з держбюджету склали майже 40 % доходів Пенсійного фонду. Високі пенсійні зобов'язання відволікають ресурси економіки від цілей розвитку, ставлять під загрозу виконання державою своїх функцій.

В основі згаданих вище проблем лежать такі ключові причини:

- численні пенсійні пільги за професійною й соціальною ознаками ставлять під сумнів справедливість пенсійної системи й знижують стимули участі у ній;
- низький рівень залучення населення до пенсійного страхування – внески сплачують тільки зайнятих або понад половину населення працездатного віку. На 10 платників внесків припадає 9 пенсіонерів. Внаслідок високого рівня тінізації зайнятості й доходів майже третина застрахованих осіб сплачує пенсійні внески із зарплати, яка не перевищує мінімальну;
- недостатня диверсифікованість механізмів пенсійного забезпечення. В Україні повною мірою функціонує лише солідарний рівень пенсійного страхування, тоді як впровадження II рівня (обов'язкової накопичувальної системи) постійно відкладається, розвиток добровільного пенсійного забезпечення обмежується нерозвиненістю фондового ринку, низьким рівнем доходів і недовірою населення до фінансових інститутів;
- пенсійний вік жінок на 5 років нижчий, ніж у чоловіків, що є однією з причин низького розміру їх пенсій, а також суперечить гендерній рівності в трудових і соціальних правах.

Отже, система пенсійного забезпечення потребує вдосконалення та подальшого реформування. Метою реформи пенсійної системи є посилення соціального захисту осіб, які втратили працездатність, забезпечення гідного рівня їх життя в результаті стійкого розвитку пенсійної системи на засадах збалансованості інтересів пенсіонерів та громадян, які працюють.

Для цього необхідно вирішити такі завдання:

- стабілізувати солідарну пенсійну систему;
- запровадити загальнообов'язкове накопичувальне й розвивати добровільне накопичувальне пенсійне страхування;
- поліпшити адміністрування пенсійної системи.

Необхідними кроками для впровадження розроблених планів реформ мають стати:

Для стабілізації солідарної пенсійної системи необхідно:

- підвищити мінімальну тривалість страхового стажу для одержання пенсії за віком з поточних 5 до 15 років;
- стимулювати більш пізній вихід на пенсію шляхом підвищення нормативної тривалості стажу з 20/25 років до 30/35 років з одночасним збільшенням коефіцієнта обліку кожного року наднормативного стажу або кожного року відстрочення виходу на пенсію;

- звільнити солідарну систему від невластивих для неї видатків (зокрема на фінансування дострокових та пільгових пенсій);
- обмежити максимальний розмір пенсій, що виплачуються з солідарної системи й/або за рахунок коштів державного бюджету;
- здійснювати виплату пенсій за віком для всіх пенсіонерів, які працюють, у розмірах, визначених Законом про обов'язкове пенсійне страхування;
- поступово перерозподіляти частку внеску на пенсійне страхування від роботодавця до працівника;
- визначити умови участі самозайнятих осіб у пенсійному страхуванні, відокремити внесок на соціальне страхування від єдиного податку;
- створити рівні умови індексації пенсій незалежно від закону, за яким призначена пенсія;
- скоротити пільги щодо дострокового виходу на пенсію й зі сплати внесків;
- вирівняти пенсійний вік для жінок і чоловіків (поступово, з кроком по 6 місяців щороку протягом 10 років).

Для введення й розвитку накопичувальних складових пенсійної системи необхідно:

- уточнення умов запровадження II рівня (у т.ч. розмір внеску, оцінювання величини одного року стажу в солідарній системі для учасників дворівневої системи тощо);
- наближення пенсійного віку до європейських стандартів (65 років) для учасників II-го рівня пенсійної системи;
- передання Пенсійному фонду України функцій збору й адміністрування коштів II рівня пенсійної системи, ведення системи єдиних пенсійних рахунків;
- забезпечення можливості залучення приватних компаній для управління активами й спрямування внесків II рівня до недержавних пенсійних фондів за бажанням і вибором застрахованих осіб;
- забезпечення виплат дострокових або підвищених пенсій для особливих категорій професій, пов'язаних із шкідливими або особливими умовами праці, за рахунок запровадження корпоративних (професійних) пенсійних схем;
- диверсифікація схем приватного недержавного пенсійного страхування.

Для поліпшення адміністрування пенсійної системи необхідними є:

- запровадження єдиного соціального внеску;
- удосконалення регулювання діяльності накопичувальних пенсійних фондів, у т.ч. перехід до пруденційного нагляду на основі оцінки й аналізу ризиків;

- забезпечення регулярної звітності фондів обов'язкового соціального страхування; регулярне інформування громадян про їхні права щодо виплат зі страхових фондів.

I етап (до кінця 2010 р.):

- запровадження фіксованого розміру пенсійного внеску для суб'єктів підприємницької діяльності, які працюють за спрощеною системою оподаткування;
- розробка системи інформування громадян про страховий стаж і коефіцієнт заробітної плати;
- обмеження максимальних пенсій;
- уточнення умов запровадження II рівня пенсійної системи, здійснення організаційно-підготовчої роботи.

II етап (до кінця 2012 р.):

- створення стимулів для пізнішого виходу на пенсію й збільшення мінімальної тривалості страхового стажу для одержання пенсії за віком;
- удосконалення порядку призначення й індексації пенсій;
- скасування необґрунтованих пільг щодо дострокового виходу на пенсію й зі сплати внесків;
- початок поступового вирівнювання пенсійного віку жінок і чоловіків;
- запровадження єдиного соціального внеску;
- поступовий перерозподіл ставки внеску на пенсійне страхування від роботодавця до працівника;
- підвищення ефективності нагляду за накопичувальними пенсійними фондами;
- запровадження накопичувальної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування;
- запровадження обов'язкових корпоративних пенсійних схем для фінансування дострокових і спеціальних пенсій для особливих категорій професій, пов'язаних з ризиком для життя.

III етап (до кінця 2014 р.):

- завершення переходу до сплати внесків на пенсійне страхування у повному обсязі всіма категоріями платників;
- створення механізмів розвитку недержавного пенсійного страхування;
- напрацювання механізмів пруденційного нагляду за діяльністю накопичувального пенсійного фонду;
- диверсифікованість схем приватного пенсійного страхування, його економічне стимулювання, запровадження програм спільного інвестування тощо.

Ще одним важливим напрямком вдосконалення соціальної сфери має стати **реформа системи соціальної підтримки**. Соціальна підтримка населення, що здійснюється у трьох основних формах (соціальних пільг, соціальної допомоги й субсидій), є надто складною й непрозорою. Проблемами чинної системи соціальної підтримки є:

- низький рівень охоплення бідного населення соціальною підтримкою. Усього 56,8 % бідних (згідно з критерієм прожиткового мінімуму) одержують принаймні один вид соціальної підтримки;
- низька адресність при наданні соціальної підтримки. Розподіл державних соціальних трансфертів є несправедливим: менше 23 % від їх загальної суми потрапляють до бідних, інші (майже 17 млрд грн щороку, тобто близько 6 % доходів бюджету) надаються небідному населенню;
- механізм надання житлових субсидій та пільг з оплати житлово-комунальних послуг побудований на завищених нормативах споживання цих послуг, що призводить до неефективного використання коштів бюджету.

Причинами вказаних вище проблем є:

- надання більшості видів допомоги відбувається без урахування рівня доходів і майна/власності у розпорядженні одержувача допомоги. Викривлена філософія соціальної підтримки: соціальна допомога орієнтована на максимальне охоплення населення;
- відсутність необхідної інформації для обліку й моніторингу фактично спожитої соціальної допомоги й оцінювання доходів претендентів на її одержання;
- відсутність у системі соціальної підтримки стимулів для ефективного використання виділених на неї коштів, завищені норми споживання комунальних послуг для населення. Так, в Україні норма споживання води 108 куб. м на рік на одну людину, тоді як у країнах Європи – 73 куб. м.

Метою реформи є підвищення охоплення соціальною підтримкою незаможних верств населення при раціональному використанні бюджетних коштів.

Для досягнення цілей на період реформи поставлено такі завдання:

- посилити адресний характер надання соціальної підтримки;
- підвищити ефективність управлінських рішень у системі соціальної підтримки населення;
- запровадити стимули до економічно відповідальної поведінки одержувачів соціальної підтримки.

Для посилення адресності всіх видів соціальної підтримки необхідними є такі заходи:

- аналіз та оцінка ефективності всіх видів соціальної підтримки;
- уніфікація (на принципах адресності та врахування доходів громадян) підходів до надання всіх видів соціальної допомоги (за винятком допомоги при народженні чи усиновленні дитини, інвалідам з дитинства й дітям-інвалідам) та з урахуванням доходів одержувачів допомоги;
- модернізація програми житлових субсидій шляхом вдосконалення механізмів їх надання та впровадження соціальних нормативів споживання житлово-комунальних послуг;
- запровадження непрямих методів оцінювання доходів громадян, які претендують на одержання соціальної підтримки;
- урахування рівня доходів при наданні всіх видів пільг (крім пільг для осіб, які мають виняткові заслуги перед Батьківщиною).

Забезпечення ефективності управління системою соціальної підтримки досягатиметься в результаті:

- створення єдиної бази даних одержувачів усіх видів соціальної підтримки, єдиного інформаційного середовища для органів праці й соціального захисту населення, Пенсійного фонду, Державної податкової адміністрації, МВС, органів реєстрації актів громадянського стану;
- створення Державної агенції соціальної інспекції при Міністерстві праці й соціальної політики для перевірки правильності надання соціальних виплат та супроводження соціально вразливих сімей із залученням інших соціальних служб (від допомоги в працевлаштуванні - до соціального обслуговування вдома);
- запровадження системи моніторингу та оцінювання програм соціальної підтримки на постійній основі.

Для формування економічно відповідальної поведінки одержувачів соціальної підтримки необхідно:

- розробити й запровадити систему економічно й соціально обґрунтованих нормативів споживання житлово-комунальних, транспортних та інших послуг з подальшим використанням їх при визначенні розмірів соціальної підтримки;
- встановити технологічне обладнання для обліку фактичного споживання послуг (в тому числі транспортних);
- планомірно привести регульовані тарифи для населення до економічно обґрунтованого рівня та визначити рівень соціальної підтримки, виходячи з економічно обґрунтованих тарифів.

В документах пропонуються такі основні етапи реформи системи соціальної підтримки.

I етап (до кінця 2010 р.):

- внесення змін до законодавства щодо нормування споживання послуг при наданні соціальної підтримки;
- розроблення методики соціального моніторингу й аудиту програм соціальної підтримки, оцінки доходів претендентів на соціальну допомогу з використанням прямих і непрямих методів визначення доходів, а також з урахуванням майнового стану (власності у розпорядженні);
- розроблення матриці видів соціальної підтримки й проведення аудиту видів соціальної допомоги й пільг.

II етап (до кінця 2012 р.):

- перехід до принципу адресності для всіх видів соціальної підтримки, за винятком допомоги при народженні чи усиновленні дитини, інвалідам з дитинства й дітям-інвалідам, а також пільг особам, які мають виняткові заслуги перед Батьківщиною;
- інтеграція житлових пільг у систему житлових субсидій;
- створення єдиного соціального агентства (на основі структур Міністерства праці та соціальної політики) з комплексного обслуговування осіб, що потребують соціальної підтримки

III етап (до кінця 2014 р.):

- створення Державної агенції соціальної інспекції у складі Міністерства праці й соціальної політики;
- запровадження моніторингу соціальних програм та аудиту програм соціальної підтримки населення;
- забезпечення повного обліку в системі транспортування й споживання теплової енергії, холодної й гарячої води для учасників програм житлових субсидій, встановлення необхідного технологічного обладнання для обліку споживання послуг громадського транспорту.
- запровадження картки соціальної допомоги.

Система соціального страхування повинна бути реформована, зокрема шляхом прийняття Закону України «Про систему збору та обліку єдиного соціального внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування», перерозподілу в подальшому єдиного соціального внеску між роботодавцями та найманими працівниками, поступове зниження навантаження на фонд оплати праці, зменшення

кількості фондів соціального страхування, відмови від витрачання коштів для здійснення виплат нестрахового характеру.

З метою поліпшення соціального захисту дітей, розв'язання проблем дитячої бездоглядності і безпритульності, створення умов для здорового розвитку дітей, реалізації їх прав та досягнення конкретних результатів у зазначеній сфері планується:

- посилити відповідальність органів виконавчої влади за надання адресної допомоги сім'ям з дітьми, кризове становище яких зумовлює влаштування дітей до відповідного закладу;

- розробити законопроект щодо внесення змін до Сімейного кодексу України в частині захисту права дитини на виховання у сім'ї;

- сприяти прийняттю Закону України "Про приєднання України до Конвенції про захист дітей та співробітництво в галузі міждержавного усиновлення";

- активізувати перевірку діяльності дитячих закладів незалежно від підпорядкування та форми власності з метою визначення їх спроможності виконувати функції з обслуговування дітей;

- забезпечити доступність закладів соціальної інфраструктури, культури, освіти та спеціальних закладів, які надають соціальні послуги дітям-інвалідам;

- розробити систему надання соціальної та матеріальної підтримки сім'ям, які всиновлюють дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;

- збільшити до двох розмірів прожиткового мінімуму обсяг виплат сім'ям, які виховують дітей, що перебувають під опікою, і до чотирьох розмірів прожиткового мінімумів - сім'ям, які виховують дітей-інвалідів, що перебувають під опікою;

- підвищити рівень надання державної підтримки для забезпечення розвитку сімейних форм виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;

- розробити законопроект щодо визначення механізму реалізації батьками-вихователями дитячих будинків сімейного типу права на відпустку та пенсійне забезпечення;

- забезпечити розроблення Програми реформування системи інтернатних закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, передбачивши створення нового типу закладів для таких дітей, наближених до сімейних форм виховання та з навчанням у загальноосвітніх школах (протягом трьох років реорганізувати третину існуючих шкіл-інтернатів та дитячих будинків у заклади нового типу; за рахунок розвитку прийомних сімей та дитячих будинків

сімейного типу, повернення дітей до біологічних сімей, які пройшли процес соціальної реабілітації, суттєво зменшити потребу дітей в інтернатному вихованні);

- запровадити позачергове надання соціального житла сім'ям та самотнім батькам, які мають п'ятьох і більше дітей, а також у разі народження одночасно трьох і більше дітей;

- запровадити пільгові умови вступу та звільнення від оплати за навчання у державних вищих навчальних закладах дітей із сімей, які мають п'ятьох і більше дітей;

- сприяти розвитку дитячих будинків сімейного типу та забороні продажу дошкільних закладів;

- забезпечити соціальний патронат випускників інтернатних закладів з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, з метою їх соціальної адаптації;

- реорганізувати притулки для неповнолітніх у центри соціально-психологічної реабілітації дітей, передбачивши фінансування таких центрів з державного бюджету.

Одним з пріоритетів сімейної та демографічної політики має стати подолання демографічної кризи, досягнення сталого демографічного розвитку, докорінна якісна зміна ціннісних орієнтирів, створення умов для утвердження в суспільстві духовно і фізично здорової, матеріально забезпеченої, соціально благополучної сім'ї.

З цією метою планується здійснити:

- реалізацію Стратегії демографічного розвитку та запровадження механізму проведення соціально-демографічної експертизи проектів програм економічного і соціального розвитку України;

- підвищення розміру допомоги при народженні першої дитини до 12240 гривень; законодавче запровадження допомоги при народженні другої дитини - 25000, третьої і наступних - 50000 гривень;

- збільшення розміру допомоги на дітей багатодітним сім'ям до 50 відсотків розміру прожиткового мінімуму, встановленого для дітей відповідного віку;

- соціальний та правовий захист материнства і батьківства;

- запровадження механізму підвищення престижу сім'ї у суспільстві, в тому числі надання економічної підтримки сім'ї з використанням засобів податкової та кредитної політики;

- щорічне збільшення видатків державного бюджету на фінансування житлового будівництва для молодих сімей (першочергово багатодітних), а також

обсягу кредитів, що надаються молодим сім'ям для будівництва або придбання житла;

- розроблення механізму залучення позабюджетних коштів (додатково до бюджетного фінансування) для забезпечення насамперед багатодітних сімей житлом;

- запровадження у системі соціальної допомоги механізму, що передбачає сприяння у використанні членами малозабезпечених сімей можливостей для підвищення рівня власного добробуту і надання їм грошової допомоги лише у разі відсутності таких можливостей;

- надання державної підтримки сім'ям, які усиновили дитину незалежно від її віку, шляхом запровадження виплати одноразової допомоги, надання одному з батьків оплачуваної тримісячної відпустки для догляду за дитиною з дня набрання чинності рішенням суду про всиновлення дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування;

- раннє виявлення сімей з дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах, ведення їх обліку та соціального супроводження;

- розроблення та поширення соціальної реклами, спрямованої на інформування дітей, сімей та молоді про соціальні проблеми, причини їх виникнення, наслідки та шляхи розв'язання.

З метою утвердження в суспільстві гендерної рівності планується:

- удосконалити інституціональний механізм забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, утворення Національного гендерного ресурсного центру та розширення мережі гендерних ресурсних центрів у регіонах;

- забезпечити включення гендерної складової до Національної стратегії розвитку, державної, регіональних та галузевих програм соціально-економічного розвитку;

Основними завданнями державної молодіжної політики є створення необхідних умов для здобуття професійної освіти, зміцнення правових та матеріальних гарантій молоді, надання їй допомоги у реалізації творчих можливостей та ініціатив, залучення молоді до активної участі у соціальному, економічному та гуманітарному розвитку держави.

Основним напрямом реформ у соціальній сфері є трансформація політики у сфері зайнятості та ринку праці, що забезпечить не лише істотне підвищення рівня життя населення, а і формування середнього класу, соціальної структури відповідно до європейських стандартів.

Потребує реформування система соціальних стандартів та надання пільг окремим категоріям громадян. З метою впорядкування надання соціальних послуг та пільг, налагодження єдиної системи ведення обліку громадян, які мають право на пільги, адресності державної соціальної допомоги планується:

- завершити розроблення комплексу державних соціальних стандартів, передбачених Законом України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» і Державним класифікатором соціальних стандартів і нормативів;

- впровадити програми поетапної заміни пільг, що виконують функцію соціальної підтримки вразливих верств населення, адресною допомогою;

- здійснити перегляд пільг, надання яких є необґрунтоване, та за його результатами вжити заходів до їх скасування;

- нормативно-методично забезпечити диверсифікацію постачальників соціальних послуг шляхом: встановлення мінімальних стандартів надання соціальних послуг; переходу до формування замовлення на соціально-побутові, психологічні, соціально-медичні, соціально-економічні та інші соціальні послуги на контрактній основі на підставі конкурсу; автономізації закладів соціального спрямування шляхом їх перетворення з бюджетних установ на комунальні підприємства зі статусом неприбуткових організацій; запровадження методики формування замовлення на послугу соціальної сфери на контрактній основі; переходу від централізованого регламентування видатків місцевих бюджетів на виконання власних повноважень до встановлення мінімальних стандартів надання соціальних послуг; розроблення законопроекту щодо внесення змін до Закону України «Про соціальні послуги» в частині розширення визначення «соціальної послуги», залучення до надання соціальних послуг неприбуткових організацій, впровадження механізмів формування угод між замовниками і постачальниками послуг соціальної сфери.

Держава зобов'язана гарантувати повноцінний спосіб життя для осіб з обмеженими фізичними та розумовими можливостями. З цією метою необхідно впровадити:

- державну підтримку реабілітаційним та інтернатним установам для інвалідів і дітей-інвалідів;

- гарантований доступ осіб з обмеженими фізичними та розумовими можливостями до ринку праці та навчання професій, які користуються попитом на ринку праці. Формування державного замовлення для підприємств, де працюють особи з обмеженими фізичними та розумовими можливостями;

- надання інвалідам соціального житла;

- підписання, ратифікацію та започаткування реалізації Конвенції про права інвалідів;
- задоволення у повному обсязі потреби в технічних засобах реабілітації громадян, які цього потребують;
- створення безперешкодного доступу людей з інвалідністю до об'єктів соціальної інфраструктури.

Таким чином, дії уряду спрямовуються на створення умов щодо виконання зобов'язань держави перед громадянами стосовно реалізації прав і свобод людини, створення належних умов існування та повноцінного розвитку особистості, запобігання соціальному виключенню, стигматизації та дискримінації окремих категорій осіб.

2.7. Проблеми діяльності соціальних працівників по реалізації соціальної політики держави в умовах фінансово-економічної кризи

Відомо, що соціальна робота виступає основним механізмом впровадження соціальної політики держави. Це означає, що ті, хто здійснює соціальну роботу, покликані професійно та відповідно до встановлених суспільством вимог створювати умови для вирішення гострих соціальних, соціально-економічних, психосоціальних та інших проблем людей. Причому, основними завданнями соціальних працівників є сприяння зменшенню ризиків і негативних впливів ринкової економіки на життєву ситуацію особистості та створення умов для її кращої адаптації та ресоціалізації в скрутних життєвих обставинах.

Сьогодні, коли в світі та і в українському суспільстві стрімко розвивається складна соціально-економічна та соціально-політична ситуація, котра є причиною виникнення, загострення та поглиблення цілої низки негативних явищ у житті простих громадян, існує загроза соціальній безпеці всього суспільства. Саме в такі непрості періоди розвитку суспільних відносин соціальна робота виступає важливим їх регулятором та набуває особливого значення та актуальності.

За подібних обставин особистість відчувається особливо незахищеною – виникає недовіра до держави, влади, комерційних структур, роботодавців, медійних засобів і проектів тощо. З іншого боку, на тлі погіршення соціально-економічної ситуації в суспільстві в цілому та на рівні кожної сім'ї зокрема, у людей виникає постійна тривога за благополуччя, майбутнє, зникає впевненість у завтрашньому дні, що, в свою чергу, породжує та поглиблює психологічні та соціально-психологічні проблеми особистості, а це призводить до підвищення агресивності,

конфліктності, зниження толерантності, розвитку стресових станів тощо. Загалом ми спостерігаємо негативні прояви на рівні конкретної особистості, соціальних груп, інституцій та суспільства в цілому. І одними з перших, хто стикається з усіма накопиченими проблемами людей, є соціальні працівники, котрі в силу своїх посадових обов'язків виступають посередниками між державою та громадянами.

Взаємопроникнення економічної і соціальної сфери формує єдине ціле, в межах якого відзеркалюються державні та особистісні інтереси. Варто пам'ятати, що соціальна сфера за кризового розвитку економіки може перетворюватися в дестабілізуючий чинник, деякі прояви чого ми можемо спостерігати вже сьогодні. І хоча наявність соціальних проблем є ознакою будь-якого суспільства з ринковою економікою, однак, реалії української дійсності свідчать про досить високий рівень загострення соціальних, соціально-економічних та соціально-політичних протиріч.

Спробуємо виокремити та коротко описати найбільш гострі, з нашої точки зору, соціальні проблеми, якими характеризується сучасний етап розвитку суспільних відносин в Україні, і вирішення яких лежить безпосередньо на представниках організацій та установ, що здійснюють соціальну роботу.

По-перше, у зв'язку з фінансовою скрутою, кризою в економіці, спадом промислового виробництва різко збільшилася кількість людей, що втратили роботу. Знижується рівень зайнятих і самозайнятих. Окрему небезпеку становить також явище так званого латентного безробіття, обсяги зростання якого наразі перевищують показники безробіття офіційного. Це, в свою чергу, призводить до виникнення цілої низки інших, пов'язаних з безробіттям проблем, серед яких: відсутність джерел доходів; зниження рівня життя більшої частки населення внаслідок обмеження доходів; посилене використання ресурсів державних соціальних страхових фондів, котрі не можуть заплановано наповнюватися внаслідок зменшення кількості працюючих і роботодавців, а отже тих, хто сплачує внески тощо.

Важливим негативним чинником збільшення кількості незайнятого населення є також повернення в Україну тих, хто працював певний час за кордоном. Ці люди також знаходяться у пошуках заробітку і потребують особливої уваги з боку системи соціального захисту.

По-друге, внаслідок різкого зниження рівня життя населення дуже гостро проявляється проблема бідності і малозабезпеченості. Нестача коштів у значній частки населення призводить до неможливості покриття витрат навіть на придбання найнеобхідніших товарів та продуктів харчування, оплати комунальних послуг, проїзду тощо. Вирішення цієї групи проблем вимагає збільшення соціальних виплат

на різні види допомог. А враховуючи те, що наповнення бюджету планується досягти шляхом підвищення цін на основні товари та послуги житлово-комунального господарства, а також збільшенням податкового тиску на підприємців і власників, це також виступає негативним чинником підвищення рівня зубожіння населення.

Додамо до цього ще і затримки з виплатами зарплат, пенсій, інших соціальних виплат внаслідок нестачі бюджетних коштів, а також прикрі явища кризи банківської системи – неможливість/утруднення доступу до власних накопичених коштів, котрі є необхідними в умовах невиплати зарплати та/або втрати джерела доходів.

По-третє, усі перераховані негаразди соціального характеру не можуть не відобразитися в особистісній сфері людини. А тому багато хто сьогодні відчуває значний психологічний дискомфорт, пов'язаний не лише із загостренням власних проблем, але і внаслідок прояву конфліктів у суспільстві (зокрема і політичного характеру), зниження рівня толерантності членів соціуму, підвищення агресивних проявів, злочинності і таке інше.

Зупинимось дещо детальніше на розгляді причин, що породжують психологічні проблеми особистості в умовах соціально-економічної кризи.

Перш за все, напруження викликає відсутність та/або недоотримання інформації, сумніви в її достовірності та правдивості. Згідно теорії емоцій П.В. Симонова, якщо людина не має достатньо інформації щодо задоволення її потреб, у неї формуються негативні емоції. Вже йшлося про те, наскільки неоднорідна та іноді вочевидь заангажована інформація про наслідки та прояви фінансово-економічної кризи подається в засобах масової комунікації. У більшості людей це викликає роздратування, напруження, а, отже, негативні переживання і можливості розвитку стресових станів. А якщо ще існують, наприклад, проблеми зі скороченням, і людина, не маючи повної інформації щодо її перспектив залишити за собою робоче місце, перебуває в постійному очікуванні неприємних для себе новин, то ризик розвитку стресових станів та розладів внаслідок інформаційної недостатності та напруження різко підвищується.

Психологічна проблемність і стрес можуть розвиватися також завдяки невпевненості у завтрашньому дні, відсутності віри у майбутнє та життєвих перспектив. В сучасних умовах невизначеності неможливість формувати систему цілей несе загрозу розвитку різноманітних негативних особистісних проявів: від формування стресових станів, постійного переживання, тривожності, психофізіологічних розладів до вияву агресивності, конфліктності, девіантної

поведінки. На тлі існуючої в суспільстві тотальної недовіри (наприклад, до влади, банків, роботодавців та ін.), зростання злочинності, необхідності постійно адаптуватися до умов та «правил гри», що змінюються, зазначені негативні тенденції ще більше посилюються.

До всього перерахованого можна також додати: труднощі в самореалізації; вимушеність знижувати рівень задоволення власних матеріальних та духовних потреб; напруження, пов'язане, наприклад, з неробхідністю погашення кредитів, боргів, неможливістю надати близьким людям належного забезпечення; проблеми доступності та якості отримання освітніх, медичних та інших послуг та ін.

Усі перераховані чинники порушують нормальні процеси соціалізації особистості, що може призвести не лише до загострення психологічних проблем людини, але й виникнення на її життєвому шляху ненормативних життєвих криз та особистісної деструкції.

Наведені вище аргументи свідчать про зростання значимості та посилення ролі тих фахівців, котрі покликані допомогти людині виходити зі скрутного становища і долати різноманітні негативні явища економічного чи соціально-психологічного характеру. Йдеться про професійних психологів і спеціалістів із соціальної роботи.

То ж які особливості завдань, що стоять сьогодні перед соціальними працівниками? Спробуємо коротко охарактеризувати їх, використовуючи перелік стандартних функцій соціальних працівників.

Насамперед зупинимося на таких важливих функціях як інформаційна та консультативна, оскільки на даному етапі адаптації людей до життя в умовах кризи, як вже зазначалось вище, інформація має одне із пріоритетних значень для побудови моделі поведінки особистості та відповідного реагування на зміни.

Важливим для пересічних громадян є надання інформації про: права людини та способи їх захисту в даних умовах; про нове в законодавстві; про умови отримання різних видів державної підтримки та допомоги; про можливості залучення інших (недержавних) ресурсів для вирішення проблем; про способи подолання стресових станів тощо. Взагалі інформування завжди є дієвим способом мобілізувати ресурси завдяки збільшенню обсягу знань про форми та способи вирішення подібних проблем іншими, а також розширенню кола спілкування та отриманні додаткових даних щодо мережі соціальних установ, що опікуються різного роду проблематикою.

В межах виконання профілактичної та прогностичної функцій треба зосереджувати увагу на зміні матеріального та психологічного стану клієнтів з тим, щоб упередити можливість різкого падіння статусу та рівня життя людини, розвитку

інших негативних соціальних чи психологічних наслідків. В разі потреби сприяти організації консультацій у інших спеціалістів, котрі будуть компетентними при вирішенні відповідних проблем (наприклад, юристи чи практичні психологи).

Особливо важливим в умовах кризового стану в суспільстві є посилений акцент на адресність при виконанні функцій соціального захисту, соціальної допомоги та підтримки. Підвищення адресності соціальної допомоги дозволяє об'єктивніше оцінювати, чи дійсно допомога є вкрай необхідною, і якщо це так – то тісніше працювати з найуразливішими верствами населення. Крім того, посилення адресності дозволить більш економно та цілеспрямовано витратити бюджетні кошти.

Ще однією з особливостей діяльності соціальних працівників в умовах розвитку кризових явищ у суспільстві є необхідність частіше використовувати індивідуальну підтримку та психолого-орієнтовані моделі соціальної роботи. Це пояснюється не лише тим, що збільшується кількість психологічних та особистісних проблем у людей у зв'язку з кризою, але й тим, що іноді (внаслідок обмеження джерел) неможливо надати соціальну чи матеріальну допомогу, і в таких випадках важливим ресурсом є саме психологічна підтримка.

Враховуючи особливості українського менталітету, ті, хто потрапляв у дуже скрутні обставини, ніколи не залишався поза увагою громади. У важкі часи люди згуртовуються, і саме соціальні працівники можуть стати тими медіаторами, посередниками, котрі допоможуть людині використати особистісний ресурс та можливості громади (найближчого соціуму) для подолання труднощів. З іншого боку, соціальні працівники таким чином можуть запобігати виникненню або ж сприяти вирішенню різноманітних соціальних конфліктів.

Зрозуміло, що для належного виконання психолого-педагогічної та посередницької функцій соціальним працівникам необхідно активізувати комунікативні, інтерактивні, соціально-психологічні та соціально-педагогічні знання і навички.

Насамкінець хочемо наголосити ще на одному дуже важливому аспекті в діяльності соціальних працівників в умовах кризи – необхідність більш активно використовувати методи запобігання професійному вигоранню та особистісній деструкції. Це пояснюється посиленням професійним навантаженням у зв'язку зі зростанням кількості соціально незахищених громадян (наприклад, у центрах зайнятості, в управліннях праці та соціального захисту населення тощо). Крім того, підвищується ризик спілкування з роздратованими, доведеними до певної межі, агресивними особами: усі свої негативні переживання та проблеми люди можуть

«вилити на голову» соціальних працівників. А тому фахівці із соціальної роботи повинні чітко дотримуватись основних правил профілактики виникненню стресу на робочому місці та використовувати методи психогієни.

Таким чином, для належного виконання своїх основних функцій в умовах перебігу в Україні фінансово-економічної кризи та загострення соціально-економічної ситуації і суспільних відносин, соціальним працівникам необхідно дотримуватися наступних рекомендацій.

По-перше, слідкувати за нормативними документами, що приймаються урядом в рамках діяльності по виходу з кризи, наводити довідки стосовно змін в законодавстві та мати достовірну інформацію щодо шляхів реалізації антикризових заходів в державі.

По-друге, надавати в доступній формі інформацію клієнтам про причини, наслідки та особливості протікання кризових явищ у суспільстві, а також інформувати людей про можливі напрямки подолання негативних тенденцій з урахуванням особистісних можливостей чи ресурсів регіону.

По-третє, сприяти залученню та мобілізації ресурсів, зокрема використовуючи власний потенціал особистості клієнтів та наснажуючи їх. Надавати підтримку при формуванні груп взаємодопомоги.

По-четверте, актуалізувати психологічний та індивідуальний підхід до людини, мобілізувати та/або підвищити рівень соціально-психологічних знань про особистість та її поведінку в скрутних життєвих обставинах. Формувати оптимістичні, конструктивні моделі поведінки осіб. Активно застосовувати методи психогієни та прийоми профілактики професійному вигоранню.

Висновки

1. Соціальною є держава, яка здійснює соціальну політику, спрямовану на забезпечення потреб та інтересів усіх соціальних класів, прошарків, окремих груп та членів суспільства. Основними принципами соціальної держави є принципи соціальної справедливості та соціального партнерства, котрі покликані забезпечувати інтеграційну роль держави у суспільстві.
2. Держава соціального добробуту – це система соціальної безпеки, для якої характерне суцільне охоплення соціальним забезпеченням усіх громадян.
3. Для України, як соціальної держави, важливим є чітке визначення пріоритетів і напрямків соціальної політики на державному рівні, окреслення основних ефективних способів і форм вирішення соціальних проблем людей, узгодження діяльності різних соціальних інституцій, врахування особливостей

соціально-економічного розвитку держави та створення умов для підвищення життєвого рівня населення.

4. Соціальна політика соціальної держави покликана регулювати відносини в суспільстві в інтересах основних соціальних груп і пов'язана з низкою заходів уряду, спрямованих на підвищення добробуту населення.
5. Практичним втіленням соціальної політики в соціальній державі є соціальна робота. Саме тому для ефективного вирішення соціально-економічної проблематики суспільства соціальна робота повинна бути професійною, зваженою і реалізувати актуальні та чітко розроблені соціальні проекти. Основним інструментом та складовою соціальної політики при переході від однієї суспільно-економічної формації до іншої є соціальний захист.
6. Загальноприйнятим є наступний перелік суб'єктів соціальної політики: людина (особистість), соціальна держава з мережею державних соціальних інституцій, громадянське суспільство, політичні партії та рухи, громадські організації, фонди, асоціації та спілки громадян, роботодавці та підприємці.
7. При формулюванні основних напрямків соціальної політики та соціального розвитку дії уряду спрямовуються на створення умов щодо виконання зобов'язань держави перед громадянами стосовно реалізації прав і свобод людини, забезпечення певного рівня соціальних стандартів, створення належних умов існування та повноцінного розвитку особистості, запобігання соціальному виключенню, стигматизації та дискримінації окремих категорій осіб.
8. На разі система вимірювання ефективності розробки та реалізації соціальної політики в державі розроблена недостатньо, потребує вдосконалення та наукового обґрунтування. Важливим завданням є розробка системи спеціальних показників (критеріїв) статистичного чи соціального характеру, аналіз яких дасть змогу об'єктивно оцінювати дієвість соціально-спрямованих заходів.
9. Основними завданнями соціальних працівників в межах реалізації соціальної політики держави в умовах кризи є сприяння зменшенню ризиків і негативних впливів ринкової економіки на життєву ситуацію особистості та створення умов для її кращої адаптації та ресоціалізації в скрутних життєвих обставинах.

Основні терміни та поняття

Соціальна держава

Потреби особистості

Соціальна політика

Принципи соціальної держави

Принцип соціальної справедливості	Соціальний розвиток
Принцип соціального партнерства	Соціальне виключення
Держава загального добробуту	Стигматизація
Соціальна безпека	Дискримінація окремих категорій осіб
Життєвий рівень населення	Ресоціалізація особистості в скрутних життєвих обставинах
Регулювання соціальних відносин	Стандарти життя
Добробут населення	Соціальні стандарти
Суб'єкти соціальної політики	
Громадянське суспільство	

Запитання для самоконтролю та закріплення матеріалу

1. Які існують шляхи регулювання соціальних відносин у суспільстві?
2. Здійсніть порівняльну характеристику понять «соціальна держава» та «держава загального добробуту».
3. Які основні принципи держави загального добробуту?
4. Чим характеризується соціальна політика соціальної держави?
5. Назвіть та коротко охарактеризуйте умов, що впливають на успішність реалізації соціальної політики в державі.
6. Здійсніть порівняльну характеристику понять «соціальна робота» та «соціальна політика».
7. Поясніть, як тлумачиться поняття соціальної політики в широкому та вузькому розумінні.
8. В чому суть основних напрямків соціальної політики держави, що виголосила себе соціальною? Наведіть приклади реалізації різних напрямків соціальної політики в Україні.
9. Охарактеризуйте основні групи суб'єктів соціальної політики в Україні. Наведіть приклади.
10. Для чого потрібно визначення та дотримання соціальних стандартів в країні?
11. Перерахуйте основні методи аналізу соціальної політики держави. Наведіть приклади їх застосування в Україні.
12. В чому суть проблеми аналізу соціальної політики держави?
13. Дайте стислий аналіз програми дій уряду стосовно розвитку та реформування соціальної сфери в Україні на сучасному етапі.
14. Перерахуйте основні нормативні документи, що регламентують дії уряду щодо розвитку соціальної сфери.

15. Окресліть сутність реформ у сфері освіти та науки в Україні на період до 2014 року.

16. Охарактеризуйте зміст соціальної політики держави щодо соціального захисту та соціального страхування на найближчі роки.

17. Визначте найбільш гострі соціальні проблеми українців, зумовлені розвитком світової фінансово-економічної кризи.

18. Які основні завдання стоять перед працівниками соціальної сфери в умовах кризи в суспільстві?

19. Назвіть рекомендації, які допоможуть соціальним працівникам в умовах протікання економічної та фінансової кризи в країні успішно виконувати діяльність по реалізації соціальної політики.

Тематика рефератів

1. Проект Концепції соціальної держави України.
2. Міжнародний досвід розбудови держави загального добробуту.
3. Історія розвитку наукових поглядів на державу загального добробуту.
4. Теоретико-методологічні проблеми соціальної політики соціальної держави.
5. Проблеми формування соціальної політики в умовах економічної та політичної кризи.
6. Характеристика основних моделей соціальної політики у світі.
7. Роль та місце профспілок у формуванні соціальної політики в Україні.
8. Аналіз ефективності впровадження соціальної політики України в період з 2000 по 2004 роки.
9. Порівняльна характеристика результатів впровадження соціальної політики початку XXI сторіччя у Європейських державах (за вибором студента).
10. Розвиток соціальної сфери як чинник становлення соціальної держави.
11. Аналіз розвитку соціальної політики держави за останнє десятиріччя.
12. Пріоритетні спрямування соціальної політики держави в умовах економічної кризи.

Питання для самостійного опрацювання

1. Проблеми формування держав загального добробуту: світові тенденції.
2. Соціально-філософські аспекти еволюціонування поглядів на державу загального добробуту.
3. Актуальні проблеми соціальної держави.

4. Аналіз причин негативних та несприятливих тенденцій розвитку соціальної сфери держави.
5. Шляхи оптимізації соціальної політики в Україні.
6. Аналіз програмних документів стосовно пріоритетів соціальної політики різних держав.
7. Суб'єкт-об'єктні стосунки в соціальній сфері та соціальній політиці.
8. Дослідження ефективності реалізації соціальної політики в Україні: методи та результати моніторингу.
9. Основні джерела та методи отримання інформації у соціально-політичних дослідженнях.
10. Основні показники соціально-економічного розвитку держави: їх значення та особливості визначення.
11. Механізми реалізації соціальної політики у статистичному вимірі.
12. Змістовне наповнення та основні напрямки соціальної політики в Україні.
13. Суб'єкт-об'єктні стосунки в соціальній сфері та соціальній політиці.
14. Коротка характеристика структури суб'єктів соціальної політики в Україні:
  - а) особистість як основна фігура соціальної політики будь-якої держави;
  - б) держава як суб'єкт соціальної політики;
  - в) роль політичних партій та рухів для спрямування соціальної політики;
  - г) особливість впливу громадських організацій на процес формування соціальної політики держави.
15. Проблеми та підходи щодо аналізу ефективності соціальної політики держави.

Рекомендована література до розділу II

1. Введення у соціальну роботу. Навчальний посібник. – К.: Фенікс, 2001. – 288с.
2. Волгин Н.А., Гриценко Н.Н., Шарков Ф.И. Социальное государство: Учебник. – М. : Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2004. – 416с.
3. Ганслі Т. Соціальна політика та соціальне забезпечення за ринкової економіки. – К., 1996.
4. Держава загального добробуту: проблеми і перспективи: Збірник матеріалів вузівської науково-практичної конференції/ За ред. Канд.пед.наук Зайченко Н.І. – Чернігів: видавництво ЧДПСТП, 2008. – 68 с.
5. Економічний і соціальний розвиток України в 2010 році: здобутки, проблеми, перспективи. Цифри і факти. – Доступний з http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/printable_article?art_id=60507112

6. Закон України «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» (Із змінами і доповненнями) // Відомості Верховної Ради, 2001, № 42, ст. 213.
7. Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» (Із змінами та доповненнями) // Відомості Верховної ради, 1993, № 5, ст. 21.
8. Закон України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям» (Із змінами та доповненнями) // Відомості Верховної Ради, 2000, № 35, ст.290.
9. Закон України «Про соціальні послуги» (Із змінами та доповненнями) // Відомості Верховної Ради, 2003, №45, ст.358.
- 10.Ільчук Л.І., Сивак А.В, Супруненко А.П. Концепція соціальної держави України (проект): Центр перспективних соціальних досліджень, 2004 // Доступний з <http://cpsr.org.ua/?pr=9&id=131>.
- 11.Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К.: „Україна”, 1996. – 56с.
- 12.Кривоконь Н.І. Проблеми соціальної роботи та соціальної політики в Україні. Навч.посібник. – Чернігів: ЧДПСТіП, 2007. – 98с.
- 13.Лукашєва Е.А. Социальное государство. // Доступний з: <http://rudiplom.ru/lekcii/pravo/teoriapig/85.html>.
- 14.Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування// Відомості Верховної Ради, 1998, N 23, ст.121. Із змінами, внесеними згідно із Законами N 2664-IV від 16.06.2005, ВВР, 2005, N 31, ст.420, N 3483-IV від 23.02.2006, ВВР, 2006, N 32, ст.271.
- 15.Офіційний веб-сайт Міністерства соціальної політики України. – Доступний з <http://mlsp.kmu.gov.ua>.
- 16.Политология. Энциклопедический словарь / Под ред. Ю.И. Аверьянова. – М., 1993. – с. 359.
- 17.Попович Г.М. Моделі соціальної політики і соціальна практика. // Доступний з: <http://www.socwd.uzhgorod.ua/>.
- 18.Постанова Кабінету Міністрів України від 24 червня 2006 року №879 «Про затвердження Стратегії демографічного розвитку в період до 2015 року». – Офіційний вісник України від 12.07.2006 - 2006 р., № 26, с.161, стаття 1898.
- 19.Про Стратегію подолання бідності: Указ Президента України від 15 серпня 2001 р. за № 637/2001 // Уряд. кур'єр. - 2001. - 18 серпня - с. 10. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо реалізації в 2007 році стратегії подолання бідності» від 31 січня 2007 року № 25-р. – Доступний з <http://mlsp.kmu.gov.ua>.

20. Социальная политика: Толковый словарь/ Общ.ред. Н.А. Волгин. – М.: Изд-во РАГС, 2002. – 342с.
21. Соціологія: терміни, поняття, персоналії. Навчальний словник-довідник. Укладачі: В.М. Піча, Ю.В. Піча, Н.М. Хома та ін. За заг.ред. В.М. пічі. – К.: «Каравела», Львів: «Новий світ-2000», 2002. – 480с.
22. Указ Президента України № 1073/2005 "Про вдосконалення державного регулювання у сфері зайнятості населення та ринку праці в Україні" від 12.07.2005р.
23. Фирсов М.В., Студёнова Е.Г. Теория социальной работы: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. – М.: Гуманит.изд.центр ВЛАДОС, 2000. - 432с.
24. Шевчук П.І. Соціальна політика. – Львів: Світ, 2003. – 400с.
25. Ягодка А.Г. Соціальна інфраструктура і політика: Навч.посібник. – К.: КНЕУ, 2000. – 212с.

РОЗДІЛ III. ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ В КОНТЕКСТІ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ

3.1. Поняття про соціальну безпеку громадян

В умовах становлення соціальної держави створюються належні умови для забезпечення основних соціальних потреб населення. Це є особливо важливим з огляду на формування відчуття соціальної безпеки особистості. Під соціальною безпекою розуміють «стан життєдіяльності людини в суспільстві, що характеризується стійкістю щодо впливу чинників, які загрожують падінням рівня та якості життя [116, с.19]. Враховуючи те, що процеси суспільних трансформацій у нашому суспільстві постійно тривають, держава, якщо вона дійсно соціальна, повинна створити таку систему безпеки, котра могла б пом'якшити негативні соціальні наслідки структурних перетворень.

Політика соціальної безпеки покликана створювати умови для нормального функціонування систем соціального життєзабезпечення населення, регулювання соціальних відносин, збалансування та недопущення соціальних деформацій, які можуть спричинити соціально-політичну нестабільність та загальмувати соціально-економічний розвиток держави.

Близьким до поняття «соціальна безпека» є «соціальна захищеність» – «рівень (ступінь забезпеченості суспільством (державою) на випадок імовірних, але таких, що не підлягають передбаченню, життєвих неприємностей (хвороба, нещасний випадок, стихійне лихо тощо)» [116, с.131]. Метою соціальної захищеності є полегшення життя членів суспільства у випадках, коли вони не змогли передбачити, уникнути чи підготуватися до лиха. Окремим, не менш важливим, компонентом соціальної захищеності є проблема соціальної безпеки в умовах економічної кризи, інфляції та безробіття. Соціальна захищеність характеризується параметрами системи соціального захисту, соціальної безпеки; розвиненістю і дієвістю системи соціальних гарантій; ступенем забезпечення соціальних прав людини; реалізацією принципу соціальної справедливості.

Поняття соціальної безпеки передбачає, що цей стан може створюватись, змінюватись в залежності від рівня соціальної захищеності. На думку деяких науковців [136, с.69], в умовах ринкової економіки працівника можуть захистити 1) його досвід, професіоналізм, активна трудова діяльність; 2) власність, володарем якої він є; 3) державні гарантії та різноманітні види соціальної допомоги. Додамо до цього, що безпечним існування людини в суспільстві може бути також за умови

дотримання прав та свобод людини (те, що прийнято називати реалізацією принципів правової держави), а також за умови прийняття державою на себе відповідальності за рівень добробуту громадян.

Отже, основними об'єктами соціальної безпеки є особистість, - її права та свободи, різні соціально-демографічні групи (з урахуванням їх особливостей), суспільство в цілому – його матеріальні та духовні цінності, а також сама держава – з її конституційним ладом, суверенітетом та територіальною цілісністю.

Конкретні заходи щодо створення умов для соціальної безпеки громадян та реалізації соціальної захищеності здійснюються працівниками соціальної сфери, які створюють у своїй сукупності діяльність, яка окреслюється поняттям соціальна робота. Гарантування соціальної безпеки окремої людини та суспільства слід вважати основним завданням соціальної політики в соціальній державі. А соціальна робота, як важливий механізм реалізації соціальної політики, має стати дієвим механізмом регулювання соціальних відносин, становлення впорядкованої системи соціальної структури суспільства, в якому громадяни будуть відчувати себе соціально захищеними.

Отже, головним завданням соціальної роботи та соціального захисту як системи організаційно-правових та економічних заходів, спрямованих на реалізацію соціальних інтересів, формування сприятливої демографічної ситуації, збереження генофонду держави, - був і залишається захист колективних інтересів усіх членів суспільства взагалі та інтересів конкретних індивідів зокрема.

3.2. Сучасні уявлення про соціальний захист та соціальне забезпечення населення

Поняття «соціальний захист» та «соціальне забезпечення» не мають чіткого однозначного визначення в науковій літературі. Пояснення цьому слід шукати в широті тлумачення даних термінів різними спеціалістами, труднощами у перекладі зазначених та подібних понять із іноземних мов, а також несформованістю понятійно-категоріального апарату теорії соціальної роботи.

Важливо відмітити, що поняття «соціальний захист» стало широко вживаним у нашій країні з приходом ринкових відносин для підкреслення необхідності створення безпечних умов існування громадян, формування системи соціальної безпеки, соціальної захищеності. А термін «соціальне забезпечення» вперше був офіційно використаний у Сполучених Штатах Америки – в Законі про соціальне забезпечення 1935 року [58, с. 61]. Цей Закон стосувався тільки тих програм, які гарантували захист

від ризиків смерті годувальника, втрати працездатності та безробіття. Міжнародне бюро праці ввело цей термін в обіг як простий і об'ємний вислів визначення загальних для всіх основних потреб.

При семантичному аналізі зазначеного поняття виникає ряд запитань, відповіді на які, дозволять більш чітко окреслити зміст соціального захисту: кого захищають, від кого (або коли, в яких випадках), а також хто здійснює захист? Іншими словами, хто є об'єктом і суб'єктом соціального захисту, за яких умов виникає необхідність у ньому.

Найбільш загальні відповіді на ці запитання містяться у ст. 46 Конституції України, де проголошено, що «Громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та інших випадках, передбачених законом» [1]. Тобто, основним об'єктом соціального захисту виступають громадяни нашої держави, а, відповідно, основним суб'єктом є сама держава.

В літературі можна знайти чимало різних точок зору на дані поняття та їх співвідношення. Зокрема, спеціаліст у галузі соціальної політики О.Л. Іванова [по 65] вказує, що соціальний захист має розглядатись у широкому та вузькому розумінні.

У вузькому розумінні соціальний захист - це сукупність дій, спрямованих на надання допомоги під час життєвих криз. В цьому розумінні соціальний захист співпадає з поняттям «соціальне забезпечення» - система допомоги, що має на меті підтримку рівня доходів. У різних країнах до соціального забезпечення відносять: у США – пенсії за віком, у Великобританії – всю систему грошових допомог, у континентальній Європі – всі грошові допомоги, систему охорони здоров'я та систему соціального страхування.

У широкому розумінні соціальний захист – певні види колективного забезпечення, що мають на меті підтримку добробуту та людей і включають у себе, окрім допомоги у скрутних життєвих обставинах, також запровадження превентивних механізмів, спрямованих на те, щоб запобігти виникненню таких ситуацій. Таким чином, у широкому розумінні соціальний захист включає в себе соціальне страхування, соціальну допомогу та соціальні гарантії.

Систему соціального забезпечення авторка розглядає як сукупність системи соціального страхування та систему соціальної допомоги для регулювання рівня життя населення. В свою чергу соціальна допомога включає в себе соціальні послуги і матеріальні ресурси у різноманітній формі, що фінансуються державою на основі потреб суспільства.

Інші автори [133, с. 67] наголошують, що соціальний захист — це комплекс організаційно-правових та економічних заходів, спрямованих на забезпечення життя, здоров'я та добробуту населення за конкретних економічних умов.

Метою соціального захисту є:

- забезпечення рівня життя непрацездатних громадян, не нижче від прожиткового мінімуму, встановленого державою;
- попередження соціальної напруженості в суспільстві, яка може бути зумовлена майновою, расовою, культурною, релігійною чи соціальною нерівністю.

Люди, їхнє життя та здоров'я потребують захисту у загрозованих ситуаціях будь-якого походження, не обов'язково лише спричинених функціонуванням соціального середовища. Це можуть бути різні природні, екологічні чи техногенні катастрофи, війни, військові конфлікти та тероризм (гуманітарні катастрофи), які позначаються на розвитку населення регіону чи суспільства загалом, явища, пов'язані з природним станом самої людини – старість і невідворотна немічність. Захист людини від цих позасоціальних загроз називають гуманітарним [133].

Подібні думки висловлюються й іншими науковцями [102, 136]. Вони наголошують, що з позицій економіки, соціальний захист – це правила перерозподілу суспільного багатства на користь людей, які тимчасово чи постійно потребують особливої підтримки з боку суспільства: від багатих до бідних, від здорових до хворих, від молодих до літніх. А соціальне забезпечення – це заходи матеріальної підтримки особи та сім'ї з боку держави [102, с.94].

Деякі інші аспекти соціального захисту розглядаються у навчальному словнику-довіднику з соціології [116, с.125, с. 131]. Соціальний захист – одна з умов реальності правового статусу особистості в державі, яка передбачає конституційні повноваження громадян з захисту їх прав та свобод. Основні конституційні повноваження громадян України закріплені Декларацією прав і свобод людини і громадянина та Конституцією України. Соціальне забезпечення – система заходів, що пов'язані із задоволенням специфічних потреб людей похилого віку, пенсіонерів, інвалідів. Ці заходи спрямовані на відновлення та збереження їх соціальних зв'язків і відносин, активну допомогу у здійсненні, захисті й охороні прав цих категорій людей. Суть соціального забезпечення полягає у здійсненні заходів щодо покращення пенсійного забезпечення, розвитку мережі соціальних установ, які надають соціальні послуги, соціальне обслуговування.

Таким чином, не дивлячись на різні точки зору щодо розуміння понять «соціальний захист» та «соціальне забезпечення», можна зробити загальний висновок, що зазначені вище категорії покликані визначати рівень та шляхи

створення умов для гарантованої державою соціальної захищеності громадян від тих негараздів, котрі виникають внаслідок недоліків у регулюванні ринкових відносин (економічних ризиків), або ж непередбачуваних (хвороба, стихійне лихо та ін.) чи передбачуваних (старість) скрутних обставин.

Слід зауважити, що проблеми соціальної безпеки, захищеності, забезпеченості були, є і будуть притаманні будь-якому суспільству. В ході розвитку людства зазначені проблеми постають перед кожним поколінням, що передбачає необхідність розробки нових підходів до їх вирішення. У світовій практиці накопичені певні знання щодо джерел нейтралізації соціальної незахищеності. А саме: економічні, соціальні, політичні та правові механізми.

Економічні важелі передусім спрямовані на формування соціально орієнтованої економіки – «економіки, що висуває на передній план поряд із розвитком ринкового господарства пріоритет соціального захисту та соціальної справедливості над економічною ефективністю, що забезпечується реалізацією сильної соціальної політики, державним регулюванням економіки» [29, с.358].

Соціальні механізми покликані розвивати соціальне партнерство, наслідування поколінь, активізувати державні та громадські соціальні інституції щодо створення умов для безпечного існування та розвитку особистості.

Політичні чинники мають особливе значення, оскільки вони впливають на напрямки розвитку держави та суспільства в цілому, становлення демократичних засад, формування та підтримку національних цінностей, моралі, створення умов для соціально-економічної стабільності.

Правовий механізм передбачає перш за все законодавче забезпечення правової захищеності громадян, дотримання соціальних прав та свобод, становлення правової самосвідомості особистості.

3.3. Принципи, функції та складові соціального захисту в державі

Гарантування соціальної безпеки в суспільстві є основним завданням соціального захисту. Представники соціальних інституцій, що здійснюють соціальний захист повинні виявляти причини, котрі викликають соціальні ризики, оцінювати можливості впливу на них на різних етапах та забезпечувати формування і реалізацію соціальних гарантій на рівні прийняттого ризику для існуючих економічних умов суспільного розвитку. А основними принципами дієвої системи соціального захисту мають бути: цілісність, структурність, динамічність, врахування соціальної та регіональної диференціації.

Досить детальний аналіз принципів соціального захисту представлено в навчальному посібнику «Соціальна інфраструктура і політика» [136, с. 70]. Так, на думку автора соціальний захист в Україні за ринкових умов має базуватись на принципах:

- визначення соціального захисту пріоритетним напрямом діяльності суспільства і держави;
- законодавче визначення основних соціальних гарантій;
- загальнодоступність і гарантований рівень соціального забезпечення найнагальніших життєвих потреб для всіх громадян;
- визначення рівня наданих гарантій на підставі соціальних нормативів;
- законодавчо встановлений розподіл відповідальності між державою, роботодавцями та працівниками щодо забезпечення гарантій із соціального страхування;
- забезпечення непрацездатному населенню рівня життя, який відповідає встановленому законом прожитковому мінімуму;
- відповідність основних засад соціального захисту рівню соціально-економічного розвитку держави.

На думку П.І. Шевчука [133] система соціального захисту покликана виконувати дві основні функції:

- пом'якшувати наслідки бідності (реабілітаційна функція) через надання короткотермінової адресної допомоги бідним;
- запобігати бідності (превентивна функція), що досягається запровадженням умов для участі громадян у соціальному страхуванні під час свого активного періоду життя.

Перша функція має, зазвичай, характер пасивної підтримки тих членів суспільства, які з певних причин опинились у скрутному економічному становищі, що допомагає їм уберегтись від зубожіння. Друга полягає у захисті доходу окремої особи і членів її сім'ї на випадок втрати працездатності (через старіння, хворобу, каліцтво) чи самої роботи і є активним заходом.

Щодо складових соціального захисту, то найчастіше до них відносять: пенсійне забезпечення, пільги та допомоги непрацездатним, а також малозабезпеченим громадянам, надання грошової допомоги та пільг сім'ям з дітьми, житлові субсидії, допомога по безробіттю, обслуговування одиноких непрацездатних громадян у будинках–інтернатах, територіальних центрах соціального обслуговування чи їх структурних підрозділах та ін.. Окреме місце в системі соціального захисту займає соціальне страхування.

Окрім класичних складових (соціальної допомоги, соціального страхування і соціальної справедливості), до сучасних систем соціального захисту деякі автори [133] відносять: захист прав дитини; ранню імунізацію; сприяння освіті та підвищенню кваліфікації населення; соціальну роботу в неблагополучних сім'ях та з обслуговування одиноких літніх та непрацевдатних громадян; соціальне обслуговування дітей-інвалідів; активну політику на ринку праці; гендерну політику; підготовку кадрів соціальних працівників тощо.

Серед напрямків соціального захисту в Україні, згідно основних нормативних документів, що регламентують соціальну політику [81], є: вдосконалення системи соціального страхування населення; удосконалення системи соціальної допомоги та послуг; дієва сімейна політика; активна політика на ринку праці; соціальний захист інвалідів, учасників війни, чорнобильців; цілеспрямована боротьба з бідністю; поліпшення соціального обслуговування людей похилого віку; сприяння активній зайнятості та працевлаштуванню тощо.

Таким чином, існуюча в державі система соціального захисту населення перебуває на етапі формування, реконструкції та вдосконалення. Дуже важливим є усвідомлення того, що спрямування та дієвість соціального захисту зумовлюється багатьма чинниками, серед яких чільне місце займають економічні та соціальні ресурси держави, моніторинг соціальної ситуації та швидке реагування на актуальну проблематику членів суспільства, врахування демографічної ситуації в країні та ін. Обмеженість фінансових ресурсів у державі спричинила потребу створення комплексної системи соціального захисту населення, яка заснована на нових критеріях і підходах, на переорієнтації соціальної політики на конкретну сім'ю, забезпечення прав і соціальних гарантій, що надаються сім'ї як основній ланці суспільства. В основу реформ покладено поглиблення адресної соціальної підтримки малозабезпечених верств населення на основі врахування матеріального становища сімей.

3.4. Соціальна допомога та соціальні послуги як складові соціального захисту населення

Важливими складовими системи соціального захисту в Україні на сьогодні є соціальна допомога та соціальні послуги.

Соціальна допомога це – сукупність заходів, які гарантують сім'ї (особі) надання адресної диференційованої допомоги в особливо складних життєвих

обставинах у вигляді готівкової чи безготівкової грошової допомоги, у вигляді пільг, послуг, консультацій тощо.

Метою соціальної допомоги є створення умов для подолання скрутних життєвих обставин та забезпечення можливості рівної участі особи у житті суспільства. Складні життєві обставини визначаються як відсутність засобів до існування, неспроможність самостійного обслуговування, знаходження в зоні стихійного лиха, тощо.

Соціальна допомога представляє собою систему соціальних заходів у вигляді сприяння підтримки та послуг, які надаються окремим особам чи групам, соціальними службами для подолання чи пом'якшення життєвих труднощів, підтримки їх соціального статусу та повноцінної життєдіяльності, адаптації в суспільстві.

Важливими принципами надання соціальної допомоги є:

- адресність, що полягає у цільовому характері соціальної допомоги та визначенні її розміру, виходячи з матеріального стану конкретного одержувача з урахуванням його майна;
- пріоритетність в наданні соціальної допомоги сім'ям з дітьми, інвалідам;
- надання соціальної допомоги на основі встановлених соціальних стандартів;
- добровільність отримання соціальної допомоги;
- гуманність та доступність соціальної допомоги всім, хто її потребує;
- цільове використання коштів, передбачених для надання соціальної допомоги;
- безповоротність соціальної допомоги;
- конфіденційність – відомості про особу, отримані працівниками органів, що надають допомогу, використовуються з дотриманням конфіденційності;
- стимулювання індивідуальної самопідтримки – заохочення до суспільно корисної праці, подолання складних життєвих обставин самостійно тощо.

Соціальна допомога може надаватись у таких формах: грошовій (готівковій чи безготівковій); натуральній; соціальних послуг вдома чи в стаціонарних установах; зниження плати за окремі види послуг.

Соціальна допомога як складова соціального захисту виконує певні функції у суспільстві. Зокрема, виділяють:

1) функцію безпосередньої соціальної допомоги, що включає:

– виявлення, облік сімей та окремих осіб, що найбільше потребують соціальної підтримки;

– здійснення матеріальної (фінансової, натуральної) допомоги у різних передбачених законом ситуаціях);

– профілактику бідності;

– надомні послуги сім'ям та одиницям, які потребують стороннього догляду;

– послуги стаціонарних установ;

– субсидії, тощо.

2) функцію консультування та інформування, яка передбачає консультації фахівців з різних питань, а також вивчення та прогнозування соціальних потреб населення.

3) функцію участі в реалізації заходів у надзвичайних ситуаціях по подоланні наслідків стихійних лих та соціальних конфліктів.

4) функцію соціальної реабілітації та адаптації, основним змістом якої є надання можливості людям краще пристосуватися до змінених умов життя та соціального середовища, знаходження свого місця в соціумі.

Таким чином, поняття соціальної допомоги є досить багатоаспектним, його можна розглядати, як 1) одну зі складових сучасних основ соціальної роботи (соціального захисту); 2) високоефективну соціальну технологію, яка дозволяє здійснювати результативну соціальну підтримку громадянам в умовах складної соціально-економічної ситуації, що об'єктивно порушує життєдіяльність людини чи групи; 3) принципово важливий сектор соціальної сфери. Зауважимо, що найбільшу питому вагу за кількістю призначень та розмірами займають наступні види соціальних допомог: державна соціальна допомога сім'ям з дітьми; житлові субсидії; державна соціальна допомога малозабезпеченим сім'ям, державна соціальна допомога інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам та ін. Надання цих видів допомог регламентується відповідним законодавством [2, 3, 4, 5, 6, 7, та ін].

З метою вдосконалити систему соціальної допомоги у червні 2003 року Верховна Рада України прийняла Закон України „Про соціальні послуги” [7], а у 2007 році Урядом затверджено Концепцію реформування системи соціальних послуг. Ці документи регламентують основні організаційні та правові засади надання соціальних послуг особам, що перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги. Важливим також є усвідомлення необхідності в ході здійснення соціального захисту раціонального використання ресурсів (як державного, регіонального, так і особистісного рівня), а також

вдосконалення організації роботи та соціально-психологічного забезпечення діяльності соціальних установ і соціальних працівників.

Слід відмітити, що поняття «соціальні послуги» має досить широкий спектр розуміння та використання. Наприклад, даним терміном користуються для позначення усіх видів послуг, що мають на меті задоволення будь-яких соціальних потреб суспільства. До їх переліку належать освітні, медичні, оздоровчі, туристичні послуги, послуги ЖКГ, готельного бізнесу тощо. Предметом нашої уваги будуть ті соціальні послуги, які надаються соціальними працівниками і пов'язані з вирішенням скрутної життєвої ситуації особи, її соціальним захистом, тобто ті, про які йдеться у згаданому вище Законі України «Про соціальні послуги».

Загальновідомо, що поняття «послуга» носить міждисциплінарний характер. Так, визначаючи економічну сутність послуг, науковці в даній галузі розглядають послугу як товар особливого виду, діяльність, благо, що задовольняє потреби індивіда, виробництва та суспільства, має споживчу вартість і вартість, результат якої може мати матеріальну і нематеріальну форми. У бізнес-літературі вказується, що специфіка змісту і форми соціальних послуг зумовлює їх корисність не в речовому вимірі, а в діяльнісному. Причому, основними складовими просування соціальних послуг на ринку виступають: персонал, його кваліфікація, процес споживання послуг (як він відбувається і скільки часу споживач витрачає на отримання послуги) і стандарти потреб у послугах і обслуговування. На практиці сфера соціальних послуг є сукупністю багатьох видів діяльності, наслідком чого є велика різноманітність видів послуг.

Основними особливостями послуг є їх невідчутність, неможливість збереження, невіддільність їх виробництва і споживання, несталість якості. Усі послуги (зокрема, і соціальні) мають спільні особливості: нематеріальний характер, це означає, що їх неможливо продемонструвати, спробувати, транспортувати, зберігати до моменту отримання споживачем; невіддільність виробництва і споживання послуг, - розпочинати надання послуг можна тільки після отримання замовлення або з появою клієнта; неоднорідність (змінюваність послуг), залежність від існуючих стандартів системи обслуговування, від рівня сервісу у конкретному закладі; нездатність послуг до зберігання, що вимагає дієвості в процесі реагування

на попит; вплив на організацію соціальних послуг державного регулювання; залучення споживача до процесу виробництва послуг, оцінка ним якості обслуговування тільки після споживання послуги.

Отже, соціальні послуги - це комплекс правових, економічних, психологічних, освітніх, медичних, реабілітаційних та інших заходів, спрямованих на окремі соціальні групи чи індивідів, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги (далі - особи, що потребують соціальних послуг), з метою поліпшення або відтворення їх життєдіяльності, соціальної адаптації та повернення до повноцінного життя [7, ст.1].

Основними засадами надання соціальних послуг є: 1) сприяння особам, що перебувають у складних життєвих обставинах, які вони не в змозі подолати за допомогою наявних засобів і можливостей; 2) попередження виникнення складних життєвих обставин; 3) створення умов для самостійного розв'язання життєвих проблем, що виникають.

Основними формами надання соціальних послуг є матеріальна допомога та соціальне обслуговування.

Матеріальна допомога надається особам, що знаходяться у складній життєвій ситуації, у вигляді грошової або натуральної допомоги: продуктів харчування, засобів санітарії і особистої гігієни, засобів догляду за дітьми, одягу, взуття та інших предметів першої необхідності, палива, а також технічних і допоміжних засобів реабілітації.

Соціальне обслуговування – система соціальних заходів, яка передбачає сприяння, підтримку та послуги, що надають соціальні служби окремим особам чи групам населення для подолання або пом'якшення життєвих труднощів, підтримки їх соціального статусу та повноцінної життєдіяльності. Соціальне обслуговування здійснюється шляхом надання соціальних послуг: 1) за місцем проживання особи (вдома); 2) у стаціонарних інтернатних установах та закладах; 3) у реабілітаційних установах та закладах; 3) в установах та закладах денного перебування; 4) в установах та закладах тимчасового або постійного перебування; 5) у територіальних центрах соціального обслуговування; 6) в інших закладах соціальної підтримки (догляду).

Відповідно до законодавства можуть надаватися такі види соціальних послуг [7, ст. 5]:

- соціально-побутові послуги - забезпечення продуктами харчування, м'яким та твердим інвентарем, гарячим харчуванням, транспортними послугами, засобами

малої механізації, здійснення соціально-побутового патронажу, виклик лікаря, придбання та доставка медикаментів тощо;

- психологічні послуги - надання консультацій з питань психічного здоров'я та поліпшення взаємин з оточуючим соціальним середовищем, застосування психодіагностики, спрямованої на вивчення соціально-психологічних характеристик особистості з метою її психологічної корекції або психологічної реабілітації, надання методичних порад;

- соціально-педагогічні послуги - виявлення та сприяння розвитку різнобічних інтересів і потреб осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах, організація індивідуального навчального, виховного та корекційного процесів, дозвілля, спортивно-оздоровчої, технічної та художньої діяльності тощо, а також залучення до роботи різноманітних закладів, громадських організацій, заінтересованих осіб;

- соціально-медичні послуги - консультації щодо запобігання виникненню та розвитку можливих органічних розладів особи, збереження, підтримка та охорона її здоров'я, здійснення профілактичних, лікувально-оздоровчих заходів, працетерапія;

- соціально-економічні послуги - задоволення матеріальних інтересів і потреб осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах, що реалізуються у формі надання натуральної чи грошової допомоги, а також допомоги у вигляді одноразових компенсацій;

- юридичні послуги - надання консультацій з питань чинного законодавства, здійснення захисту прав та інтересів осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах, сприяння застосуванню державного примусу і реалізації юридичної відповідальності осіб, що вдаються до протиправних дій щодо цієї особи (оформлення правових документів, адвокатська допомога, захист прав та інтересів особи тощо);

- послуги з працевлаштування - пошук підходящої роботи, сприяння у працевлаштуванні та соціальне супроводження працевлаштованої особи;

- послуги з професійної реабілітації осіб з обмеженими фізичними можливостями - комплекс медичних, психологічних, інформаційних заходів, спрямованих на створення сприятливих умов для реалізації права на професійну орієнтацію та підготовку, освіти, зайнятість;

- інформаційні послуги - надання інформації, необхідної для вирішення складної життєвої ситуації (довідкові послуги); розповсюдження просвітницьких та культурно-освітніх знань (просвітницькі послуги); поширення об'єктивної інформації про споживчі властивості та види соціальних послуг, формування певних

уявленнь і ставлення суспільства до соціальних проблем (рекламно-пропагандистські послуги);

- інші соціальні послуги.

Право на отримання соціальних послуг мають громадяни України, а також іноземці та особи без громадянства, у тому числі біженці, які проживають в Україні на законних підставах та перебувають у складних життєвих обставинах.

Соціальні послуги можуть надаватися як за плату, так і безоплатно. Для отримання соціальних послуг, що надаються державними та комунальними суб'єктами, особа, яка їх потребує, має звернутися з письмовою заявою до місцевого органу виконавчої влади або органу місцевого самоврядування. У разі якщо особа, яка потребує соціальних послуг, за віком або станом здоров'я неспроможна самостійно прийняти рішення про необхідність їх надання, таке рішення може прийняти опікун чи піклувальник, органи опіки та піклування відповідно до законодавства.

Таким чином, надання соціальної допомоги та соціальних послуг є важливим напрямком соціальної роботи на сучасний момент. Зауважимо, що існує низка проблем, які впливають на дієвість надання соціальних послуг та допомог. Зокрема, йдеться про недостатню розробленість системи методик, критеріїв та показників, що характеризують ефективність обслуговування та задоволення ним з боку клієнтів. Недосконалою є і мережа установ і закладів, котрі надають послуги, недостатнім є їх рівень координації, існують проблеми фінансування галузі. Крім того, важливим є і відповідність вимогам щодо професійності та морально-етичних якостей соціальних працівників, котрі надають послуги. Отже, система надання соціальних допомог та послуг повинна у подальшому вдосконалюватись, розвиватись та реформуватись відповідно до вимог часу та потреб суспільства.

3.5. Проблеми оцінки та вимірювання соціальних послуг

Актуальність проблеми розвитку системи соціальних послуг зумовлюється не лише соціальним замовленням з боку суспільства. Важливим є усвідомлення необхідності раціонального використання ресурсів (як державного, регіонального, так і особистісного рівня), а також вдосконалення організації діяльності соціальних установ, від яких значною мірою залежить ефективність регулювання соціальних відносин взагалі та соціального управління, зокрема.

Особливе значення дана проблема має і в аспекті європейської інтеграції України, зокрема в плані забезпечення підвищення якості життя громадян за рахунок покращання системи соціальної допомоги та послуг. Про цей факт свідчить нова редакція Закону України про соціальні послуги та схвалена Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 13 квітня 2007р. № 178-р Концепція реформування системи соціальних послуг [7 та ін]. В даних документах серед пріоритетних цілей реформування системи соціальних послуг визначено: підвищення якості соціальних послуг і наближення його до європейського, а також упровадження механізму управління і регулювання системи соціальних послуг, що забезпечуватиме її постійне оновлення відповідно до потреб отримувачів. Ось чому актуальності набуває розробка вітчизняної концепції вимірювання діяльності соціальних організацій, що надають соціальні послуги.

У міжнародній практиці у сфері менеджменту та регулювання надання соціальних послуг важливе місце посідає система «вимірювання діяльності» (performance measurement), яка використовується для оцінки соціальних проектів, а також визначення їх результативності та ефективності в процесі надання соціальних послуг. Крім того, дана методика дозволяє порівнювати діяльність установ, що надають населенню соціальні послуги.

В Україні, як свідчать результати проведеного дослідження існуючої практики вимірювання діяльності соціальних установ, та аналіз літературних джерел «вимірювання діяльності» як поняття, що характеризує діяльність соціальних служб, не є широкоживаним ні в науково-теоретичній, ні в практичних сферах соціальної політики та соціальної роботи.

Існуюча на сьогодні система соціального обслуговування населення в Україні в основному зорієнтована «на процес». Як замовники, так і надавачі соціальних послуг, як правило, оцінюють свою діяльність у таких поняттях як: кількість одержувачів послуг, кількість наданих послуг та обсяг бюджетного чи позабюджетного фінансування. При цьому поза увагою залишається результат надання послуг (немає показників, котрі давали б картину того, як вплинули зазначені послуги на поведінку, проблемність, самопочуття клієнтів тощо). Окрім того, навіть якщо фактичні результати обслуговування відомі надавачу послуги, замовник, як правило, не вимагає відповідного звіту, і, таким чином, може оцінювати не результат, а, у кращому випадку, процес.

Разом із цим, існує проблема відсутності ефективних механізмів мотивації надавача послуг до досягнення результатів, а також забезпечення його відповідальності за їх досягнення. З точки зору менеджменту соціальної роботи

даний недолік виступає як чинник зниження ефективності діяльності соціальної організації [127, с.126].

З метою підвищення результативності соціального обслуговування, з одного боку, а також для поліпшення організаційного розвитку соціальних служб, - з іншого, важливим напрямком менеджменту соціальної роботи є розробка і запровадження вітчизняної системи вимірювання діяльності організацій, що надають соціальні послуги.

Зазначений напрямок досліджень повинен орієнтуватися на виконання наступних теоретичних і прикладних завдань:

- вивчення та узагальнення особливостей міжнародного досвіду розробки та застосування методології вимірювання діяльності організацій, що надають соціальні послуги, а також пошук можливостей його практичного застосування в Україні;
- з'ясування чинників, від яких залежатиме якісне (належне) застосування системи вимірювання діяльності соціальних установ;
- виокремлення основних елементів системи вимірювання діяльності та опис їх характерних особливостей;
- визначення основних умов, які необхідно забезпечити для впровадження методології вимірювання діяльності соціальних установ та оцінки їх персоналу.

Наведемо деякі міркування, що в подальшому можуть бути використані та сприятимуть науковій розробці організаційного менеджменту соціальних служб в царині вимірювання процесу та результату надання послуг. Зазначимо, що деякі з цих доробок були напрацьовані нами в авторському колективі (Кабеченко Н.В., Кривоконь Н.І., Романюк О.П., Тимошенко Н.В.) при реалізації спільного проекту Уряду України та Світового банку «Фонд соціальних інвестицій» у 2007-2008 рр., однак, опубліковані не були.

В ході формування та реалізації системи вимірювання діяльності організацій, що надають соціальні послуги, важливо, на нашу думку, дотримуватись наступних положень стосовно її змістовного наповнення:

- прийнятність та затребуваність для усіх учасників процесу надання соціальних послуг;
- доступність та простота у використанні, практичне спрямування;
- гнучкість, можливість адаптувати її до потреб соціальних організацій різного спрямування та підпорядкування;
- надійність та відповідність поставленим завданням (валідність);

- своєчасність, доцільність та відповідність актуальним запитам соціальних організацій;
- врахування інтересів клієнтів, створення умов для безпечного (з моральної, правової та економічної точок зору) використання методології.

Стосовно ж принципів, що забезпечать високий рівень ефективності застосування зазначеної методології, особливу увагу слід звернути на:

- компетентність осіб, котрі адаптуватимуть та будуть використовувати зазначену методологію відповідно до конкретної організації чи установи;
- усвідомлення персоналом доцільності та корисності для розвитку соціальної організації застосування даної системи/методології;
- чітке дотримання інструкцій, нормативних та інших положень, сформульованих в межах системи/методології;
- конфіденційність та такт при використанні даних, отриманих в ході дослідження.

Таким чином, основною метою розробки системи вимірювання діяльності організацій, що надають соціальні послуги, за вказаними вище орієнтирами є переорієнтація існуючої системи оцінювання в соціальній сфері з процесу на результат, тобто на отримання позитивних змін в одержувачів послуг. Іншими словами, одним із завдань системи вимірювання діяльності є впровадження механізму підвищення якості та ефективності соціальних послуг шляхом стимулювання орієнтації на результат, а не лише на процес.

Основними складовими елементами пропонованої системи вимірювання діяльності можуть стати наступні.

1. Визначення цілей діяльності, стратегій, обсягу послуг і необхідних ресурсів соціальної установи, а також того, що саме буде вимірюватися.

Клієнти та їх потреби виступають основними орієнтирами у визначенні цілей діяльності організацій, що надають соціальні послуги. Виходячи з цього, доцільно розпочинати розробку та впровадження системи вимірювання діяльності організацій, що надають соціальні послуги разом із розробкою стратегічних планів цих організацій на середньострокову перспективу (3 – 5 років). Ці плани повинні містити чіткі цілі та мету розвитку, відповідно до яких має вироблятися системи вимірювання діяльності.

Вимірювання може стосуватися наступних аспектів:

- Перспектива споживача послуги: як організація задовольняє потреби та очікування споживачів?

- Перспектива внутрішнього управління організацією: ідентифікація та моніторинг основних процесів, які забезпечують надання якісних та ефективних послуг.

- Перспектива постійного вдосконалення діяльності: забезпечення процесів безперервного навчання персоналу та вдосконалення технологій, які визначають надання послуг.

- Фінансова перспектива: як економічно та ефективно використовувати ресурси для досягнення цілей організації.

2. *Визначення робочих обов'язків, відповідальності, рівня освіти, знань, навичок та інших необхідних вимог до персоналу установи.*

Цей елемент системи передбачає розробку та узгодження посадових інструкцій, якими персонал керується в своїй роботі, застосування системи атестації та заохочення персоналу.

3. *Показники вимірювання діяльності соціальної установи та її персоналу.*

Є доцільним розробку індикаторів/показників діяльності виконувати на трьох рівнях:

- на загальнодержавному рівні: ці індикатори діяльності мають відображати стратегічні та політичні цілі, поставлені урядом;

- на регіональному рівні: індикатори діяльності мають розроблятися відповідно до цілей, яких необхідно досягти місцевій владі. Місцеві органи влади звітують перед населенням та урядом про результати, яких вони досягли щодо виконання поставлених завдань;

- на рівні організацій: розробляються індикатори діяльності з метою допомогти керівництву цих організацій оцінити результати, порівнюючи їх з власними стратегічними цілями, які ставилися перед організацією. Ці індикатори повинні узгоджуватися з регіональними та державними індикаторами.

Індикатори для вимірювання діяльності організацій, що надають соціальні послуги, повинні розроблятися на основі державних стандартів послуг та стосуватися наступних вимірів:

- Прийнятність (Acceptability) - послуги відповідають потребам клієнтів.

- Доступність (Accessibility) - послуги надаються в підходящий час та в найбільш підходящому місці.

- Відповідність (Appropriateness) - послуги надаються згідно встановлених стандартів.

- Компетентність (Competence) - навички та вміння надавачів послуг відповідають послугам, що надаються.

- Цілісність (Continuity) - надання послуг не переривається та координується між програмами, надавачами й різними рівнями надання соціальних послуг.

- Результативність (Effectiveness) - послуги досягають бажаних результатів та наслідків.

- Ефективність (Efficiency) - результати та наслідки досягаються за рахунок найбільш ефективних затрат.

- Безпека (Safety) - ризики від втручання мінімізовані.

4. *Процес збору даних та їх перевірка.*

На першому етапі, коли система вимірювання є новою для організації, важливо проаналізувати, які дані вже є, а які потрібно ще збирати. Відповідно до визначених індикаторів повинен бути розроблений пакет документів, який містив би детальний опис процедур оцінки та налагодження інформаційних каналів організації, якими будуть надходити дані.

5. *Процес аналізу інформації та підготовки звітів.*

Доречним є розробка прийнятних (таких, що не переобтяжені непотрібними показниками) форм, які б містили достатню інформацію стосовно процесу та результату надання послуг. В подальшому заповнення цих форм може бути комп'ютеризовано, що значно спростить обробку, аналіз та узагальнення отриманих даних.

На цьому етапі також необхідно визначитися з тим, які форми демонстрації результатів (графіки, діаграми тощо) будуть використовуватися, які типи порівнянь проводитимуться, якою буде методологія підрахунку.

6. *Процес звітування особам, що приймають рішення.*

Йдеться про налагодження каналів інформації з вищестоящими структурами та/або посадовими особами. При цьому важливо, щоб одержані дані з вимірювання діяльності не залишалися лише у звітах, а активно використовувалися при прийнятті управлінських рішень, і, відповідно, підвищували якість цих рішень.

Сподіваємось, що наведені вище принципи та змістовні складові системи вимірювання діяльності організацій, що надають соціальні послуги, стануть у нагоді тим, хто безпосередньо здійснюватиме реформування соціального обслуговування.

Отже, створення системи вимірювання діяльності соціальних установ, які надають соціальні послуги, є необхідним процесом вдосконалення менеджменту соціальних служб, з одного боку, а з іншого, - сприятиме поліпшенню якості та підвищенню адресності самих соціальних послуг та соціальної роботи в цілому.

Повноцінно така система зможе працювати і приносити відчутний результат за наступних умов:

- Впровадження стратегічного планування діяльності організації, яка надає соціальні послуги.
- Затвердження стандартів якості надання соціальних послуг.
- Ліцензування професійної діяльності у сфері надання соціальних послуг.
- Створення та забезпечення діяльності органу, який проводитиме незалежне вимірювання діяльності організацій, які надають соціальні послуги.
- Запровадження моніторингу діяльності кожної організації, яка надає соціальні послуги та створення відповідної бази даних для надавачів та отримувачів послуг.

3.6. Історичний та міжнародний досвід організації соціального страхування

Для функціонування системи соціального захисту та допомоги необхідно мати джерела, з яких відбуватиметься фінансування соціальних програм соціального забезпечення, надання соціальної допомоги, послуг тощо. Йдеться про важливий механізм та різновид соціального захисту – соціальне страхування.

Слово “страхування” означає попередження можливої небезпеки, уникнення певного ризику. Кінцеве призначення страхування – захист людини від можливих матеріальних втрат. Проблема утримання громадян, що втратили працездатність існувала в усі часи. Їх захист у формі соціальної допомоги традиційно забезпечували сім'я, сільська громада, а для ремісників – корпоративні структури (цехи, гільдії тощо). Крім того, у писемних пам'ятках Древнього світу можна знайти згадки про деякі елементи страхування життя на основі тимчасових угод, про що йдеться, приміром, в описанні законодавства Хамурапі, в Біблії (Ветхий заповіт), діяльності римських професійних союзів тощо. Спочатку в якості єдиного страхового випадку була смерть члена союзу. Згодом перелік страхових випадків усе більше поширювались (пенсії по інвалідності внаслідок нещасного випадку, допомоги членам сім'ї загиблого...). Специфічна форма страхування існувала в Україні між чумаками – спільне відшкодування збитків потерпілому в дорозі. Прикладами “азів” страхування можна вважати каси взаємодопомоги, медичні каси тощо.

Починаючи з кінця 17 сторіччя першопрохідцями страхових компаній були англійські фірми. Це пояснюється великою пожежею в Лондоні у 1666 році, внаслідок якої загинули близько 70 тис. осіб. Після цієї трагедії були створені статистичні бази даних на основі побудови таблиць смертності, введено державне

страхування життя через поштові відділення. Переміни, викликані урбанізацією та розвитком індустрії вимагали нової доктрини соціального захисту на принципах само підтримки та благодійності.

Ідея страхування трудового населення від ризику зникнення чи скорочення доходів від власної праці, які були чи не єдиним джерелом існування, виникла завдяки цілої низки обставин, до числа яких Б. Надточій відносить [73, с.1]:

- розвиток індустріалізації та формування робітничого класу, який живе виключно за рахунок доходів від своєї праці;
- відносне скорочення частки населення, яке живе за рахунок своєї власності, що є джерелом власного забезпечення;
- утвердження найманої праці як сутності та постійного статусу зароджуваної нової капіталістичної системи.

Таким чином, наслідком індустріалізації, яка докорінно змінила спосіб одержання доходів, став розвиток зовсім нової концепції забезпечення, а саме: забезпечення лише через працю, в праці та завдяки праці. Історія розвитку соціального страхування свідчить про його органічний зв'язок із капіталістичним способом виробництва та європейською цивілізацією.

Найбільший вплив на розвиток системи соціального страхування внесли Канцлер Німеччини Отто фон Бісмарк, який в 1883 – 1889 роках чи не вперше в світі в законодавчому порядку запровадив систему соціального страхування, а також лорд Великої Британії Вільям Беверідж, який в 1942 році підготував доповідь, у якій були запропоновані нові підходи до політики соціального забезпечення.

Систему Бісмарка характеризують чотири фундаментальних принципи:

1. Забезпечення засновано виключно на праці і тому обмежене лише тими особами, які зуміли завоювати для себе це право на забезпечення через свою працю;
2. Обов'язкове забезпечення лише для тих найманих працівників, заробітна плата яких нижча визначеної мінімальної суми, тобто для тих, хто не може користуватись індивідуальним страхуванням;
3. Забезпечення, яке засноване на методології страхування, що встановлює паритетне відношення між внесками найманих працівників та працедавців, а також між виплатами та внесками;
4. Забезпечення, яким управляють самі працедавці та наймані працівники.

Фундаментальною новацією Бісмарка стало положення про запровадження обов'язкового характеру системи соціального страхування.

Доповідь В. Беверіджа була звітом Комітету з соціального страхування і споріднених послуг, який був опублікований 1942 р. У ньому рекомендувалось запровадити систему соціального забезпечення на основі внесків, щоб удосконалити існуючу систему шляхом надання захисту на випадок захворювання, безробіття і старості всім громадянам. Серед перших країн світу, які запровадили солідарну пенсійну систему на рубежі XIX-XX століть були Німеччина, Англія, Франція та Швеція, а згодом Чехословаччина і Румунія. За межами Європи першими такі ж пенсійні системи ввели в 1920-х роках три латиноамериканські країни - Чилі, Аргентина і Уругвай.

Таким чином, в усьому світі соціальне страхування є джерелом матеріального забезпечення громадян у разі безробіття, захворювання, нещасного випадку, а також у старості. Воно представляє собою соціальну систему, що має на меті створення загальнонаціональної організації взаємодопомоги обов'язкового характеру, яка зможе діяти з найвищою ефективністю лише у тому випадку, якщо вона буде всеосяжною як з точки зору охоплення нею населення, так і з точки зору покриття ризиків.

Основними перевагами системи соціального страхування, побудованої з урахуванням міжнародного та історичного досвіду, на думку російських авторів [29, с. 318-319] є:

1. Працюючі (від яких необхідна сплата страхових внесків) залучаються в процес резервування страхових накопичень.
2. Створюються спеціалізовані (а тому високоефективні) страхові заклади, що займаються виключно профілактикою, медичним обслуговуванням та грошовими виплатами, котрі забезпечуються єдиною організацією, що дає максимум зручностей для застрахованих.
3. Гарантуються конституційні права громадян, які роблять страхові внески і це захищає їх від рішень органа, що відповідає за виплату допомог. Виплати гарантуються шляхом виділення (резервування) певних ресурсів та їх розподілу протягом тривалого періоду відповідно до страхових розрахунків.

3.7. Особливості соціального страхування в Україні

Перший офіційний досвід страхування в Україні припадає на 90-ті роки XIX століття, коли в південному регіоні у 1899 році почало діяти Одеське товариство взаємного страхування фабрикантів та ремісників від нещасних випадків з їх

робітниками і службовцями. У 1903 році був прийнятий Закон "Про відповідальність підприємців за нещасні випадки з працівниками", за яким встановлювалась винагорода робітників і службовців, що потерпіли від нещасних випадків на виробництві. Цей закон започаткував основи страхування працівників на випадок травм і захворювань. На сьогодні в державі існує досить розроблена система соціального страхування, затверджена у відповідному законодавстві.

В літературі зустрічаємо такі визначення поняття, що розглядається: «Соціальне страхування – система правових, економічних та організаційних заходів, покликаних компенсувати окремі види соціальних ризиків» [102, с.116], або: «Соціальне страхування – це система правових, економічних і організаційних заходів, необхідних для компенсації доходу працівника у випадках втрати працездатності чи роботи» [136, с. 72]

Серед основних функцій соціального страхування найчастіше називаються [по 133, с.126]:

- формування грошових фондів, з яких компенсуються втрати;
- забезпечення чисельності та структури трудових ресурсів;
- скорочення розриву між рівнями матеріального забезпечення працюючих та непрацюючих громадян;
- сприяння вирівнюванню життєвих рівнів представників різних соціальних груп суспільства, не залучених до трудового процесу.

Отже, важливим завданням соціального страхування в державі є забезпечення перерозподілу відповідальності у фінансуванні системи соціального захисту населення між державою, підприємцями та громадянами.

Залежно від меж дії страхування поділяється на: міжнародне, загальнодержавне, регіональне, місцеве, професійне, галузеве. Залежно від того, на яких засадах проводиться страхування, страхові заходи можуть бути – добровільними або обов'язковими. Зрозуміло, що система соціального захисту в державі формується на основі загальнообов'язкового страхування.

Згідно базовому нормативному документу [10, ст.1], «загальнообов'язкове державне соціальне страхування - це система прав, обов'язків і гарантій, яка передбачає надання соціального захисту, що включає матеріальне забезпечення громадян у разі хвороби, повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати страхових внесків власником або уповноваженим ним

органом (далі - роботодавець), громадянами, а також бюджетних та інших джерел, передбачених законом».

У відповідності з цим же Законом [10, ст.4] залежно від страхового випадку виділяють такі види загальнообов'язкового державного соціального страхування:

- пенсійне страхування;
- страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням;
- медичне страхування;
- страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності;
- страхування на випадок безробіття;
- інші види страхування, передбачені законами України.

Основними принципами загальнообов'язкового соціального страхування є [10, ст.5]:

- законодавче визначення умов і порядку здійснення загальнообов'язкового державного соціального страхування;
- обов'язковість страхування осіб, які працюють на умовах трудового договору (контракту) та інших підставах, передбачених законодавством про працю, та осіб, які забезпечують себе роботою самостійно (члени творчих спілок, творчі працівники, які не є членами творчих спілок), громадян - суб'єктів підприємницької діяльності;
- надання права отримання виплат за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням особам, зайнятим підприємницькою, творчою діяльністю тощо;
- обов'язковість фінансування страховими фондами (установами) витрат, пов'язаних із наданням матеріального забезпечення та соціальних послуг, у обсягах, передбачених законами з окремих видів загальнообов'язкового соціального страхування;
- солідарність та субсидування;
- державні гарантії реалізації застрахованими громадянами своїх прав;
- забезпечення рівня життя, не нижчого за прожитковий мінімум, встановлений законом, шляхом надання пенсій, інших видів соціальних виплат та допомоги, які є основним джерелом існування;
- цільове використання коштів загальнообов'язкового державного соціального страхування;

- паритетність представників усіх суб'єктів загальнообов'язкового державного соціального страхування в управлінні загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням.

Таким чином, узагальнюючи представлені в різних літературних джерелах точки зору [102, 133, 136 та ін.], доходимо висновку, що важливими характеристиками системи соціального страхування в Україні на сьогодні виступають наступні:

1. Соціальне страхування є одним з найважливіших різновидів державних соціальних програм, що мають на меті компенсувати той прибуток, що втрачається або зменшується внаслідок певних причин.

2. Соціальне страхування виходить за рамки соціального забезпечення, оскільки воно розв'язує проблеми, пов'язані зі збереженням та відновленням здоров'я, профілактикою професійної захворюваності, виробничого травматизму, запобіганням безробіттю.

3. Основними функціями сучасного соціального страхування в Україні є:

- 1) відновлювально-компенсаційна;
- 2) охоронно-попереджувальна.

4. В соціальному страхуванні ризики компенсуються не повною мірою. Це пояснюється тим, що повне покриття соціальних ризиків може призвести до знищення стимулів до праці взагалі.

5. Основною відмінністю державного соціального страхування від приватного є те, що в державному соціальному страхуванні не застосовуються тарифи для фізичних осіб. Норми відрахувань від заробітної плати поширюються на певні професійні групи або навіть на все працююче населення і встановлюються відповідно до виду соціального ризику, на страхування якого вони спрямовуються.

6. Відповідальність за сплату страхових внесків державного соціального страхування розподілена між роботодавцем, працівником та суспільством в особі держави. Тому до основних джерел формування бюджету соціального страхування належать такі надходження:

- 1) внески (із заробітків) робітників і службовців;
- 2) внески роботодавців, що включаються у собівартість продукції;
- 3) надходження з Державного Бюджету;
- 4) надходження з місцевих бюджетів.

7. Перерозподіл коштів у межах соціального страхування відбувається принаймні у двох вимірах: горизонтальний та вертикальний. Горизонтальний розподіл – від осіб, з якими не відбулася страхова подія протягом певного часу, до

тих, з ким вона відбулась. Різновидом горизонтального перерозподілу є перерозподіл від молодих до літніх людей. Вертикальний перерозподіл – від осіб з вищим рівнем доходу до осіб з нижчим його рівнем.

8. У соціальному страхуванні страхові тарифи диференціюються за видами соціального ризику, оскільки ризикові події настають з різною ймовірністю і спричиняють різну тривалість втрати заробітку.

3.8. Проблеми безробіття та шляхи їх вирішення в аспекті соціальної роботи

В умовах становлення ринкових стосунків в будь-якому суспільстві виникають проблеми соціально-трудової сфери, неефективне вирішення або ігнорування яких в результаті породжує проблеми соціальної незахищеності населення. Йдеться, передусім, про питання зайнятості та безробіття.

Слід зазначити, що в науковій літературі поняття «зайнятість» найчастіше використовують у зв'язку з характеристикою суспільних відносин з приводу залучення працівника у певну «кооперацію праці» на певному робочому місці [29, с.290]. Причому, поняття «зайнятість» не завжди співпадає з категоріями трудової діяльності та праці, але характеризує прив'язаність особи до певного робочого місця. Безробіття – це незайнятість працездатного населення в суспільному виробництві, однак яке бажає мати роботу для задоволення особистих і суспільних потреб, це явище, за якого частина економічно активного населення не може використати свою робочу силу [136, с.30].

До категорії безробітних за визначенням Міжнародної організації праці (МОП) відносяться індивіди, які:

- 1) не мають роботи на даний момент;
- 2) здійснюють конкретні та активні спроби знайти роботу;
- 3) в даний момент готові приступити до роботи.

Явище безробіття найчастіше має негативні наслідки як на суспільному (державному) рівні, так і на рівні конкретної особистості. З соціально-економічної точки зору, ріст безробіття свідчить про загальні негаразди в економіці, помилки в економічному курсі уряду, затримки в економічному розвитку держави, її дестабілізації. Для окремої людини безробіття перш за все означає втрату постійного та регулярного доходу, що різко знижує можливості задоволення основних потреб, виникнення цілої низки економічних та соціально-психологічних проблем.

Зауважимо, що проблеми зайнятості та безробіття визнаються проблемами глобального масштабу на міжнародному рівні. Зокрема, згідно з опублікованою

щорічною доповіддю Міжнародного бюро праці «Глобальні тенденції у сфері зайнятості», у 2009 році чисельність безробітних у глобальному масштабі залишалась на безпрецедентно високому рівні, незважаючи на стрімке економічне зростання [34]. Щоб стримати або знизити рівень безробіття, необхідно посилити взаємозв'язок між економічним зростанням і створенням робочих місць, підкреслюється в доповіді. Створення саме гідних і продуктивних робочих місць, а не просто робочих місць – запорука зниження безробіття і скорочення чисельності сімей, що працюють, але живуть у бідності. Це, у свою чергу, створить передумови для майбутнього розвитку та економічного зростання.

Крім того, у доповіді представлені також дані, що характеризують безробіття з демографічної, гендерної та інших точок зору. Так, за останнє десятиріччя економічне зростання більшою мірою привело до підвищення продуктивності праці і меншою – до зростання зайнятості. Продуктивність праці у світовому масштабі збільшилася на 26 %, а чисельність працюючих у світі виросла лише на 16,6 %. Безробіття вдарило перш за все по молодих людях (віком від 15 до 24 років). У 2006 році у світі налічувалося 86,3 млн. безробітних молодих людей – 44 % загальної чисельності безробітних у світі. Розрив у рівні зайнятості чоловіків і жінок залишається значним. У 2006 році частка працюючих жінок, старших за 15 років, склала лише 48,9 відсотка (порівняно з 49,6 відсотка у 1996 році). Рівень зайнятості чоловіків становив 75,7 відсотка в 1996 році і 74 відсотки в 2006 році.

Важливим механізмом подолання проблеми безробіття є, передусім, формування та регулювання ринку праці в державі – системи відносин, котра регламентує попит і пропозицію робочої сили. Чільне місце в цій діяльності посідає Державна служба зайнятості України, головною метою якої є розвиток активних програм зайнятості, підвищення співробітництва з роботодавцями. Особливу увагу працівники служби приділяють спонуканню активності на ринку праці самих безробітних. Служба реалізує заходи щодо стимулювання й підвищення мотивації безробітних до трудової діяльності, сприяє працевлаштуванню соціально незахищених верств населення на заброньовані робочі місця, допомагає відкрити власну справу.

Державні центри зайнятості безоплатно надають соціальні послуги при сприянні у підборі підходящої роботи та працевлаштуванні відповідно до покликання, здібностей, професійної підготовки й освіти з урахуванням суспільних потреб.

Реєстрацію та облік громадян, які звертаються за сприянням у працевлаштуванні, проводить державна служба зайнятості за місцем постійного

проживання (постійної або тимчасової реєстрації) за умови пред'явлення паспорта і трудової книжки, а за потреби – військового квитка, документа про освіту або документів, які їх замінюють.

Зареєстрованій особі протягом наступних семи днів співробітниками центру зайнятості підбирається підходяща робота. Зареєстрована особа знімається з обліку, якщо вона двічі відмовилась від запропонованої їй роботи. Наступні шість місяців після зняття з обліку така людина може отримувати лише консультаційні послуги, а потім повторно зареєструватись як така, що шукає роботу. При цьому, безробітні мають у погоджений час відвідувати центр зайнятості, брати участь у семінарах та інших масових заходах, які організовують співробітники служби зайнятості.

Якщо упродовж семи календарних днів з дня реєстрації людини їй не було запропоновано відповідної роботи, вона за власною заявою може отримати статус безробітного та допомогу по безробіттю. Допомога по безробіттю виплачується з восьмого дня після реєстрації застрахованої особи в установленому порядку в державній службі зайнятості. Загальна тривалість виплати допомоги по безробіттю для застрахованих осіб не може перевищувати 360 календарних днів протягом двох років. Для осіб передпенсійного віку, за два роки до настання права на пенсію, тривалість виплати допомоги по безробіттю не може перевищувати 720 календарних днів [11].

Діяльність соціальних служб та інших підприємств, установ та закладів, що впроваджують політику сприяння зайнятості та боротьби з безробіттям регламентується законами України «Про зайнятість населення», «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття», «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» та іншими нормативними актами.

Серед важливих напрямків діяльності щодо стабілізації ринку праці та боротьби з безробіттям, сформульованих Президентом України є [12]:

- вживати заходів щодо створення щороку не менше ніж 1 млн. робочих місць, насамперед у сфері інноваційного та високотехнологічного виробництва, у сільському господарстві, соціальній сфері у сільській місцевості, у сфері послуг та туризму, а також у монофункціональних містах шляхом надання населенню державної підтримки для організації підприємницької діяльності, перетворення самозайнятості населення у високоефективний малий і середній бізнес, забезпечувати щоквартальний моніторинг виконання цього завдання та інформування громадськості;
- зосередити увагу під час розроблення і реалізації заходів у сфері зайнятості населення на першочерговому вирішенні питань професійної

реабілітації та працевлаштування осіб з обмеженими фізичними можливостями;

- забезпечити запровадження єдиних прозорих правил щодо надання послуг на ринку праці, в тому числі працевлаштування громадян за кордоном, з метою унеможливлення порушення законодавства у цій сфері;
- сприяти залученню всіх суб'єктів ринку праці до виконання завдань державної та регіональних програм зайнятості населення;
- підвищувати роль координаційних комітетів сприяння зайнятості у підготовці пропозицій щодо реалізації політики зайнятості населення на державному та регіональному рівнях, зокрема встановлення квот робочих місць для громадян, які потребують соціального захисту і не здатні на рівних умовах конкурувати на ринку праці; включати до складу зазначених комітетів підприємців, які надають послуги, пов'язані з посередництвом у працевлаштуванні громадян;
- створити ефективну систему підтримки підприємницької ініціативи населення, в тому числі шляхом поширення позитивного досвіду регіонів щодо діяльності інноваційних центрів та бізнес-інкубаторів, проведення маркетингових досліджень та складання переліку перспективних бізнес-планів для конкретних населених пунктів, доступності кредитних ресурсів, надання виробничих площ, приміщень для створення нових робочих місць;
- вживати разом з організаціями роботодавців та їх об'єднаннями заходів щодо створення умов для розвитку трудового потенціалу шляхом удосконалення освітньої та професійної підготовки населення відповідно до потреб економіки та ринку праці, впровадження сучасних технологій навчання, які даватимуть можливість працівникам підвищувати кваліфікацію (навчання без відриву від виробництва, дистанційне навчання, післядипломна освіта тощо);
- забезпечити під час підготовки державної та регіональних програм зайнятості населення розроблення спеціальних заходів мотивації до праці економічно неактивних груп населення працездатного віку, поширювати позитивний досвід із реалізації таких програм;
- забезпечувати проведення періодичних обстежень домогосподарств з питань економічної активності та трудової міграції населення.

Таким чином, заходи, що проводяться на усіх рівнях суспільного життя з метою подолання проблем безробіття та регулювання ринку зайнятості, носять правовий та організаційний характер і покликані забезпечити з одного боку, стимулювання

зайнятості, активності у пошуку роботи громадян, а з іншого, створити соціально безпечні умови та сформувані надійну систему соціального захисту в разі втрати роботи.

3.9. Характеристика бідності як соціальної проблеми

Негативною характеристикою українського соціуму на сучасному етапі є значне розшарування населення за матеріальним становищем. І хоча явища малозабезпеченості і бідності можуть бути притаманні будь-якому суспільству, однак, саме ці проблеми часто стають на перешкоді стабільності та розвитку соціальної держави. Ось чому важливим напрямком діяльності соціальних працівників має стати цілеспрямована, скоординована на всіх рівнях боротьба з негараздами, пов'язаними зі скрутним матеріальним становищем громадян.

В літературі існує чимало різних підходів до визначення бідності та малозабезпеченості. Зокрема, у словниках [21, 116] подаються наступні визначення:

Бідність – соціальні відносини, що характеризуються відсутністю необхідних матеріальних засобів щоб провадити «нормальне» (відповідно до норм прийнятих суспільством) життя, наприклад, неможливість прогодувати свою родину, дати освіту дітям чи забезпечити сім'ю якісним медичним обслуговуванням. Бідність – відсутність достатніх матеріальних і культурних ресурсів для підтримки здорового існування.

Близьким до поняття бідності є категорія «малозабезпеченість». Малозабезпеченість – це неспроможність особи чи сім'ї з огляду на об'єктивні чинники забезпечити середньомісячний сукупний дохід на рівні прожиткового мінімуму. Стан малозабезпеченості характеризується трьома основними якісними рівнями життя людини: 1) рівень бідності; 2) рівень злиднів; 3) рівень фізіологічного виживання. Кожен з цих якісних рівнів людського існування має свій індикатор, що визначає межу переходу з одного стану в інший.

Отже, бідність – це той стан, за якого людина через брак коштів не може підтримувати достойний спосіб життя, властивий суспільству конкретного соціально-економічного періоду.

До категорії бідних відносять осіб, котрі не з власної волі позбавлені найнеобхіднішого: нормального житла, їжі, одягу, медичних та освітніх послуг, можливості задовольняти культурні та правові потреби.

У документах ООН підкреслюються чотири основних прояви бідності: 1) коротке життя; 2) низька професійно-освітня підготовка; 3) позбавлення ознак

нормального життя (чистої питної води, медичних послуг, якісного харчування); 4) усунення від суспільного життя (маргіналізація).

Вперше систематичне дослідження проблеми бідності провів на початку 20 сторіччя Бенджамін Сібом Роунтрі (Benjamin Seebohm Rowntree), йому ж належить перший формальний опис бідності, для чого він ввів концепцію «кошика базових продуктів» (мінімального споживчого кошика). Кожен, хто не міг дозволити собі придбати цей кошик продуктів вважався бідним. Результати дослідника були майже революційними для тогочасного суспільства, в котрому загальноприйнятою точкою зору на бідність був погляд, що це лихо - ознака лінощів. Натомість, Роунтрі виявив «первинну» та «вторинну» бідність. «Первинна» бідність - це нездатність придбати базовий кошик продуктів, внаслідок того, що людина недостатньо заробляє, не в змозі знайти роботу через хворобу, травму чи погану економічну ситуацію. «Вторинна» бідність - це витрати, що не є необхідними, а, іноді і шкідливими (наприклад, алкоголь), та більше відповідала прийнятим у тодішньому суспільстві поглядам. Зібрані Роунтрі статистичні дані продемонстрували, що значна частина бідних належить до категорії «первинно» бідних.

Науковці встановили, що зміст, критерії та визначення бідності змінюються з розвитком цивілізації і залежать від політичного устрою суспільства. Люди можуть бути бідними за стандартами економічно розвинутих країн і заможними за стандартами країн, що розвиваються. Розрізняють бідність за стандартами цивілізації в цілому (хронологічними) і бідність за стандартами кожної конкретної країни. До першого типу відносять населення «бідних» країн і майже не відносять населення «багатих» країн. А бідність за стандартами кожної конкретної країни існує в усіх державах і суттєво не залежить від загального рівня добробуту населення.

Отже, бідність є досить багатоаспектним явищем, що дозволяє виділяти її форми: об'єктивну та суб'єктивну, абсолютну і відносну, тимчасову і застійну.

Об'єктивна бідність визначається за прийнятими в країні критеріями доходу та можливістю досягнення матеріальних і духовних благ. Суб'єктивна бідність визначається за самооцінкою: людина тоді є бідною, коли вона сама себе ідентифікує з цією проблемною групою.

Абсолютна бідність визначається шляхом порівняння загального доходу особи чи сім'ї із загальною вартістю «споживчого кошика» товарів та послуг, що покликані задовольнити базові потреби у суспільстві. Люди, чії доходи менші від базових потреб, перелічених у кошику, живуть у абсолютній бідності. Абсолютна бідність має місце у тому випадку, коли люди не володіють достатніми ресурсами

для підтримання мінімуму фізичного здоров'я і працездатності. Цей вид бідності часто виражається в калоріях чи рівні харчування.

Визначаючи відносну бідність, порівнюють загальний дохід особи чи сім'ї та структуру витрат у суспільстві в цілому. Люди із нижчим рівнем доходу, що витрачають більшу частку своїх доходів на «споживчий кошик» порівняльно із деякими значеннями, встановленими на підставі середнього по суспільству розміру цієї частки, вважаються відносно бідними. Відносна бідність визначається загальним рівнем життя в різних суспільствах і переважно заснована на культурному визначенні.

За тривалістю бідність може бути тимчасовою (короткочасною) або застійною (довготривалою). Застійна бідність означає неможливість для родини чи окремої особи самотужки вирішити свої проблеми і подолати матеріальні негаразди. Вона призводить до більш тяжких наслідків. Тимчасова бідність є результатом одномоментного зниження рівня життя. Наприклад, пожежа, природні катаклізми. Причинами періодичних знижень рівня життя та збідніння можуть бути, наприклад, сезонні коливання в цінах на продукти харчування та послуги.

Важливими чинниками, що визначають можливість ризику бідності є: склад сім'ї; вік; стать; місцевість проживання (місто чи селищна місцевість); регіон (територіальна залежність); освіта.

В Україні проблема бідності не виникла водночас. Збідніння широких верств населення розвивалось із появою багатих прошарків, заможність яких часто пов'язана з несправедливими джерелами. Бідними (малозабезпеченими) стали люди, які чесно працювали і працюють у державі, жили за її законами. На думку П.С. Шевчука [133, с.63-64], основними аспектами бідності в Україні є:

1. Низький рівень життя населення.
2. Психологічне неприйняття економічної нерівності.
3. Поширення бідності серед тих, хто працює навіть в режимі повної зайнятості.
4. Втрачені заощадження.
5. Низькі соціальні пільги.

Отже, бідність є досить гострою соціальною проблемою, пов'язаною із такими соціально-економічними негараздами, як: зростаюче безробіття, затримка та низький рівень оплати праці працюючих, збільшення кількості неповних сімей, інфляційні, застійні процеси в економіці тощо. В нашому суспільстві за останні 15 років відбулось різке збільшення частки бідного та малозабезпеченого населення, що несе загрозу становленню України як справді демократичної, соціальної

держави, утвердженню позицій соціальної справедливості та благополуччя населення. В таких умовах набуває особливого значення діяльність, спрямована на боротьбу з бідністю та сприяння підвищенню рівня життя людей. Подолання бідності є довгостроковим стратегічним завданням, вирішення якого залежить від успіху реформ, виконання завдань програм соціально-економічного розвитку країни.

3.10. Стисла характеристика основних понять, що виступають індикаторами бідності

Для вирішення гострих соціальних проблем, пов'язаних із бідністю, важливим є розробка та впровадження критеріїв, способів, за допомогою яких можна вимірювати та оцінювати рівень бідності серед населення в державі. Саме з цією метою у 2002 році Міністерство праці та соціальної політики України сумісно з Міністерством фінансів України, Міністерством економіки та з питань Європейської інтеграції України, Державним комітетом статистики України та Національною Академією наук України запровадили Методику комплексної оцінки бідності [9].

Дана методика розроблена на виконання Комплексної програми забезпечення реалізації Стратегії подолання бідності, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 21.12.2001 року і передбачає розрахунок системи показників, що безпосередньо характеризують становище бідного населення і є вживаною і на даному етапі.

Згідно п.1.2. вищезгаданого документу, методика розрахунку показників бідності складається з трьох етапів:

- 1) визначення та розрахунок показників щодо масштабів бідності в Україні;
- 2) розрахунок показників для визначення розшарування серед бідного населення;
- 3) порядок визначення та розрахунок показників бідності в регіонах.

До того ж для здійснення аналізу показників бідності враховуються дані поточного статистичного обліку: питома вага працівників, яким заробітна плата нарахована в розмірі, що не перевищує встановлену мінімальну заробітну плату, в загальній кількості працівників, які відпрацювали 50% і більше робочого часу; рівень безробіття міського населення (за методологією МОП); заборгованість із виплати заробітної плати та допомоги, передбаченої Законом України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» та Законом України «Про державну соціальну

допомогу малозабезпеченим сім'ям»; соціальні витрати місцевих бюджетів у розрахунку на одну особу (освіта, охорона здоров'я, культура, соціальний захист); співвідношення середньої заробітної плати і розрахункової величини прожиткового мінімуму для працездатної особи в цілому по країні та по регіонах.

До системи показників визначення масштабів бідності належать:

- межа бідності;
- рівень бідності;
- сукупний дефіцит доходів бідного населення;
- середній дефіцит доходів бідного населення;
- глибина бідності.

Межа бідності визначається на підставі відносного критерію зарахування різних верств населення до категорії бідних, який розраховується за фіксованою часткою середньодушового доходу (витрат) - 75% медіанного рівня сукупних доходів (витрат) у розрахунку на умовного дорослого. Межа бідності - рівень доходу, нижче від якого є неможливим задоволення основних потреб. Вартісне значення межі бідності є основою для віднесення населення до категорії бідних.

Рівень бідності - питома вага сімей (домогосподарств), у яких рівень споживання (доходів) на одну особу є нижчим від визначеної межі бідності, тобто цей індикатор показує відсоток сімей (домогосподарств, окремих фізичних осіб), рівень споживання (доходів) в яких нижчий за встановлену межу бідності. Даний показник обчислюється за спеціальною формулою (як співвідношення між чисельністю населення, що визнається бідним відповідно до прийнятої межі бідності та загальною чисельністю населення в Україні, виражене у відсотках) і характеризує частку бідного населення, а не те, наскільки воно бідне.

Важливими показниками, що дають змогу оцінювати бідність, є також сукупний дефіцит доходу бідного населення та середній дефіцит доходу бідного населення. Сукупний дефіцит це – сума коштів, яких не вистачає бідному населенню країни в цілому до визначеної межі бідності. А середній дефіцит - це сума коштів, яких в середньому не вистачає одному бідному до визначеної межі бідності. Останній індикатор показує, наскільки одна людина є бідною по відношенню до прийнятої межі бідності. Обидва показники обчислюються за спеціальними формулами (п.2.4 та 2.5 Методики).

Показники дефіциту доходу свідчать про те, скільки в середньому одній бідній особі на місяць не вистачає коштів до межі бідності, але не враховують розшарування за доходами (витратами) серед бідного населення. Тому до показників бідності включається розрахунок відносного показника – коефіцієнту

глибини бідності, який визначає наскільки серед бідного переважає вкрай бідне населення. Глибина бідності - це відхилення величини доходів (витрат) бідного населення від визначеної межі бідності, тобто це співвідношення між рівнем споживання (доходів) бідних сімей (домогосподарств, окремих фізичних осіб) і межею бідності, виражене у відсотках. Коефіцієнт глибини бідності дає змогу визначити віддаленість бідного населення від межі бідності.

Окрім зазначених вище статистичних показників, що дають змогу вимірювати (оцінювати) бідність, застосовують і так званий нормативний спосіб визначення межі бідності, що базується на певних соціальних нормативах. До цих нормативів, згідно з міжнародною практикою, відносять: мінімальний споживчий бюджет, прожитковий мінімум, мінімальний споживчий кошик, фізіологічний мінімум та ін.

Так, мінімальний споживчий бюджет – це та межа, за якою особа живе за умов обмеження найнеобхідніших життєвих потреб. Межу переходу від стану бідності до стану злиденності визначає такий соціальний показник як прожитковий мінімум, норматив якого розраховують статистично. Основою розрахунку прожиткового мінімуму для основних соціальних та демографічних груп населення є мінімальний споживчий кошик, до складу якого включені набори продуктів харчування в розрахунку на одну особу на місяць. Крім вартості мінімального продуктового кошика до мінімального споживчого кошика входять мінімальні набори предметів гардеробу, мінімальні набори постільної білизни, предметів першої потреби, санітарії та ліків, товарів культурно-побутового та господарського призначення, нормативи житлово-комунальних, побутових, транспортних і культурних послуг. Фізіологічний мінімум – це та межа фізіологічного виживання людини, життя за якою завдає шкоди її здоров'ю. Цей показник є визначальним у механізмі забезпечення суспільної стабільності, його зменшення може спричинити соціальну катастрофу.

Таким чином, на сьогодні в Україні відбувається формування об'єктивної методології визначення рівня та особливостей поширення бідності. Дана методологія формується на двох основних підходах – статистичному (відносному) та нормативному. Спостереження та аналіз показників бідності здійснює Міністерство соціальної політики, Державний комітет статистики за участю міністерств, інших центральних та місцевих органів виконавчої влади, наукових установ та громадських організацій. Слід зазначити, що у світовій практиці використовують і інші показники та методики, що дають змогу оцінити проблематику бідності.

3.11. Особливості підходів до вирішення проблем бідності в Україні

Регулювання рівня життя населення є одним із найважливіших завдань будь-якого суспільства. Варто зазначити, що проблема забезпеченості громадян зумовлюється постійною необхідністю задоволення людських потреб та інтересів. А рівень життя і характеризує міру та ступінь задоволення матеріальних та духовних потреб переважно у їх кількісному вимірі. Зазвичай, найважливіше значення у процесі забезпечення громадян достойним рівнем доходів мають два чинники: стан економіки держави та зміст її соціальної політики. Інакше кажучи, економічне зростання держави та впровадження зважених, актуальних соціальних програм виступають реальною основою можливого зростання добробуту народу та подолання проблем малозабезпеченості та бідності. Ось чому виділяють два стратегічних шляхи боротьби з бідністю: 1) відродження національного виробництва та збільшення кількості джерел економічного самозабезпечення громадян (активний аспект); 2) надання ефективної адресної соціальної допомоги бідним сім'ям (пасивний аспект).

Як зазначалось вище, бідність в Україні існує у двох основних формах - тимчасова та структурна. Це означає, що особливістю вияву даної проблематики в нашій державі є те, що бідними та/або малозабезпеченими можуть бути не тільки безробітні, а й працюючі. Тобто в наших умовах одним із вирішальних чинників бідності є низька заробітна плата. Крім того, важливе значення має також рівень соціального захисту тих, хто не може з об'єктивних причин самостійно працювати (діти, пенсіонери, люди з функціональними обмеженнями та ін.).

Саме на основі врахування вище вказаних чинників і була розроблена та з 2001 року впроваджується Стратегія подолання бідності, затверджена Указом Президента України від 15.08. 2001 за № 637/2001 [14]. Метою програми є зменшення масштабів бідності, підвищення рівня життя населення, а також надання заходам щодо подолання бідності в умовах ринкової економіки упереджувального характеру. Ці заходи повинні забезпечити реалізацію конституційних прав громадян на соціальний захист.

Згідно даного документа подолання бідності є довгостроковим стратегічним завданням, вирішення якого залежить від успіху реформ, виконання завдань програм соціально-економічного розвитку країни. Бідність, яка охопила майже третину населення країни, можна подолати лише шляхом поєднання заходів активної соціальної політики з ефективними заходами захисту найбільш вразливих верств населення. Активна соціальна політика повинна бути спрямована на

забезпечення працездатному населенню умов для самостійного розв'язання проблеми підвищення власного добробуту, збалансування попиту і пропозиції на ринку праці, запобігання безробіттю. Стимулювання трудової діяльності як основного джерела доходів населення можливе шляхом збільшення рівня заробітної плати та формування обґрунтованої диференціації оплати праці для того, щоб повноцінна зайнятість гарантувала достатній життєвий рівень.

Розвиток підприємництва, підвищення доходів населення сприятимуть становленню середнього класу. Ефективним важелем стимулювання цих процесів повинна стати реалізація Національної програми сприяння розвитку малого підприємництва в Україні, регіональних програм розвитку підприємництва. Соціальний захист, у свою чергу, повинен ґрунтуватися на принципах поглиблення адресності та забезпечення матеріальної підтримки непрацездатних громадян, сімей з дітьми, передусім багатодітних, дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, дітей-інвалідів, пенсіонерів та осіб з обмеженими фізичними можливостями.

Зазначена Стратегія боротьби з бідністю реалізовується поетапно.

На першому етапі реалізації Стратегії подолання бідності (2001-2002 роки) передбачалось реалізувати ряд заходів для стабілізації рівня життя і усунення найбільш гострих проявів бідності.

На другому етапі (2003-2004 роки) мали бути створені передумови для стабільного зростання доходів населення та зменшення рівня бідності.

На третьому етапі планується завершити переорієнтацію економічних процесів на більш ефективне задоволення потреб населення, оскільки на цій стадії діятимуть усі програми соціального захисту та ефективна система соціального страхування, має зупинитися зuboжіння найбільш вразливих верств населення, рівень бідності - знизитися до 21,5 %, а рівень крайньої форми бідності - до 3 %.

Щороку Міністерство праці та соціальної політики України здійснює розробку конкретних заходів в межах реалізації Стратегії подолання бідності, де вказуються строки виконання та відповідальні соціальні інституції по кожному з пунктів. Для прикладу наведемо план таких заходів на 2010 рік [13], затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів України від 31.01. 2010 № 25-р. по підрозділам із зазначенням пунктів заходів.

1. Підвищення рівня зайнятості населення та розвиток ринку праці

1. Забезпечити супроводження розгляду у Верховній Раді України проекту Закону України "Про внесення змін до Закону України "Про зайнятість населення".
2. Організувати роботу із забезпечення:

- працевлаштування за допомогою державної служби зайнятості не менш як 1081 тис. осіб з числа незайнятого населення та безробітних, залучення до оплачуваних громадських робіт не менш як 410,8 тис. таких осіб.

- надання соціальних послуг безробітним, які не здатні на рівних умовах конкурувати на ринку праці та потребують соціального захисту, зокрема шляхом бронювання робочих місць на підприємствах, працевлаштування на робочі місця, створені за рахунок дотацій роботодавцям, та виплату одноразової допомоги по безробіттю для організації підприємницької діяльності.

- збільшення кількості осіб з числа безробітних, які пройшли курс професійного навчання, зокрема за індивідуальними замовленнями, та стажування на підприємствах та в організаціях.

3. Проводити профорієнтаційну роботу серед молоді.

4. Продовжити роботу з укладення міжнародних договорів у сфері праці, зайнятості, трудової міграції та соціального забезпечення.

5. Інформувати щомісяця громадськість про ситуацію, що склалася на ринку праці.

II. Збільшення доходів від трудової діяльності

6. Продовжити роботу з упорядкування умов оплати праці працівників установ, закладів та організацій окремих галузей бюджетної сфери за Єдиною тарифною сіткою.

7. Продовжити роботу з упорядкування умов оплати праці працівників органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

8. Включити до галузевих і регіональних угод положення про умови зростання фондів оплати праці працівників виробничої сфери та встановлення міжкваліфікаційних (міжпосадових) співвідношень в оплаті праці.

III. Соціальне страхування як спосіб захисту особи від втрат доходу

9. Забезпечити поступове наближення мінімального розміру допомоги по безробіттю до встановленого рівня прожиткового мінімуму.

10. Забезпечити підвищення з 1 березня розміру пенсії на коефіцієнт, який відповідає не менш як 20 відсоткам темпів зростання середньої заробітної плати порівняно з минулим роком.

11. Забезпечити супроводження розгляду у Верховній Раді України та сприяти прийняттю таких Законів України:

- «Про систему збору та обліку єдиного соціального внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування».

- "Про внесення змін до Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування України на випадок безробіття».

- «Про запровадження накопичувальної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування».

IV. Удосконалення консолідованої системи надання адресної соціальної допомоги та соціальних послуг

12. Створювати виходячи з потреб та фінансових можливостей мережу закладів соціального захисту бездомних громадян та осіб, звільнених з місць позбавлення волі.

13. Продовжити роботу з вдосконалення нормативно-правової бази щодо надання соціальних послуг бездомним громадянам та особам, звільненим з місць позбавлення волі.

14. Розробити проект Концепції реформування системи надання соціальних послуг.

V. Соціальна підтримка осіб з обмеженими фізичними можливостями

15. Оптимізувати роботу реабілітаційних закладів для інвалідів та дітей-інвалідів, робота яких забезпечується і координується органами праці та соціального захисту населення.

16. Розробити проект Державної програми професійної реабілітації та трудової зайнятості осіб з обмеженими фізичними можливостями, психічними захворюваннями та розумовою відсталістю.

VI. Соціальна підтримка сімей з дітьми та дітей, позбавлених батьківського піклування

17. Удосконалити систему надання соціальних гарантій сім'ям, які беруть на виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

18. Забезпечити розвиток мережі дитячих будинків сімейного типу.

19. Сприяти оздоровленню дітей, зокрема тих, що належать до пільгових категорій, та забезпечити функціонування дитячих оздоровчих закладів.

VII. Поліпшення житлових умов соціально вразливих верств населення

20. Розробити:

- альбоми технічних рішень щодо елементів обладнання для безперешкодного доступу людей з обмеженими фізичними можливостями до об'єктів житлово-громадського призначення.

- рекомендації з проектування житлових будинків, в яких розміщуються квартири соціального призначення.

21. Продовжити роботу з вдосконалення нормативно-правової бази з питань розвитку конкурентного середовища у сфері надання житлово-комунальних послуг.

VIII. Моніторинг реалізації стратегічних напрямів подолання бідності

22. Проводити моніторинг показників рівня бідності та життя населення, готувати інформаційно-аналітичні матеріали з питань оцінки рівня бідності.

23. Підготувати та видати:

- щорічний статистичний збірник "Соціальні індикатори рівня життя населення".

- статистичний бюлетень "Соціальний захист населення України".

24. Визначити критерії та показники бідності для проведення детального аналізу рівня бідності в Україні в цілому та за регіонами.

Отже, основні підходи до подолання та боротьби з бідністю можуть бути охарактеризовані таким чином. По-перше, важливим є налагодження виробництва та національної економіки, що створює умови для забезпечення роботою та достойним заробітком працюючої частини населення. По-друге, необхідно сприяти розвитку підприємництва та самозайнятості, що також забезпечує ріст доходів громадян, котрі бажають працювати. По-третє, для тих категорій населення, хто не в змозі самостійно підтримувати належний рівень доходів, повинна бути створена надійна система соціального захисту та допомоги, що базуватиметься на принципах адресності та врахування кожної конкретної життєвої ситуації чи проблеми. Саме врахування таких основних підходів у політиці боротьби з бідністю надасть можливість забезпечити права та гарантії громадян на достойний матеріальний рівень життя.

3.12. Проблеми соціальної роботи з людьми похилого віку

Соціальна робота з людьми похилого віку є важливим напрямком та складовою системи соціального захисту населення. Значний обсяг допомоги та підтримки зазначеній категорії громадян здійснюється безпосередньо установами та закладами, що підпорядковуються Міністерству соціальної політики України. Ось чому особливої уваги заслуговують питання, пов'язані із особливостями соціальної роботи з людьми похилого віку, особливо з огляду на тенденції у демографічній ситуації держави.

Варто зазначити, що серед актуальних проблем соціально-демографічного розвитку нашої країни неабияке місце займають питання, пов'язані із постарінням нації, збільшенням частки людей похилого та престарілого віку до загальної кількості населення, а також загострення соціальної, економічної, соціально-психологічної та ін. проблематики даної категорії. Подібними тенденціями характеризуються і демографічні показники й інших європейських

країн. Тому проблеми суспільного становища, ролі та місця в структурі соціальних відносин, соціального обслуговування та піклування, медико-соціальної реабілітації літніх людей мають виключне значення як в нашій державі, так і в усьому світі.

Відомо, що існує ціла низка наук, в межах яких вивчаються процеси протікання старості та різноманітні особливості літніх людей. Зокрема, це – геронтологія, її основні та суміжні галузі: геріатрія, геронтогігієна, геронтопсихологія та ін. Власне, і наукові доробки стосовно дослідження старості і старіння відповідно носять медичний, біологічний, валеологічний, рідше – соціально-психологічний характер. Зокрема, відомими дослідниками зазначеної проблематики у вітчизняній геронтології були такі відомі вчені, як М.М.Амосов, О.О.Богомолець, І.В.Давидовський, І.І.Мечников, В.В.Фролькіс, Д.Ф.Чеботарьов та інші.

Так, видатний вчений, геронтолог І.В.Давидовський розділяв поняття «старість» і «старіння», причому, він підкреслював, що ніяких визначених «дат» настання старості немає, а біологічний та календарний вік людини часто не співпадають. Процес старіння, за І.В.Давидовським, розвивається хвилеподібно і нерівномірно як в часі, так і в локалізації по органам людського організму. Детермінується цей процес спадковістю і реактивністю, а також зовнішніми чинниками, зокрема, оточенням.

Вагомий внесок у становлення вітчизняних соціально-психологічних уявлень про людей літнього віку було здійснено у 70-ті роки завдяки виходу у світ книги М.Д.Александрової «Соціальна та психологічна геронтологія», в якій наголошувалось на пріоритетності розгляду не стільки особливостей самого процесу старіння, скільки на фокусуванні уваги на особистості людини похилого віку. Подібні думки у сучасних джерелах підтримують і розвивають такі автори, як О.В.Краснова, О.Г.Лідерс, Є.І.Холостова та інші [131 та ін.].

Згідно з класифікацією Всесвітньої Організації Охорони Здоров'я особи у віці від 60 до 74 років відносяться до категорії людей похилого віку, від 75 до 89 років – старих, а 90 років і старші – довгожителів. На практиці людьми похилого віку в Україні вважаються люди, що досягли 55 – 60 років (строку виходу на пенсію згідно Закону України “Про пенсійне забезпечення”). Загалом, більшість авторів, доходять думки про те, що процес старіння у різних людей протікає по-різному і залежить від цілої низки чинників - біологічних, психологічних, екологічних, соціальних; способу та рівня життя; умов праці та відновлення; становища в сім'ї; особистого ставлення до вікових змін тощо.

Але, не дивлячись на відмінності у протіканні зазначених вікових змін, загальновизнаними є наступні проблеми літніх людей:

- розрив основних соціальних зв'язків, зумовлений зниженням соціальної активності, працездатності, виходом на пенсію, віддаленням від батьків дорослих дітей, звуженням інтересів, кола спілкування тощо;
- проблеми, пов'язані зі здоров'ям (включаючи матеріальні та психологічні аспекти, неможливість самообслуговування), наближенням (переживанням) смерті;
- соціально-психологічна та ціннісна дезадаптація в суспільстві внаслідок зміни сучасної системи цінностей (включаючи ідеологію, мораль та ін.), зниження рівня толерантності особистості, втрати близьких, і як наслідок, – самотність, самоізоляція, проблеми у спілкуванні;
- зміна соціального, економічного статусу (престижність особистості, погіршення матеріального становища, збільшення залежності від інших тощо);
- проблеми організації вільного часу та відпочинку;
- переживання відсутності життєвої перспективи та інші психологічні проблеми особистості.

Особливе місце серед проблем літніх людей в аспекті соціальної роботи займають також проблеми «ейджизму» та жорстокого ставлення до представників даної вікової групи з боку деяких представників суспільства.

Ейджизм розглядається авторами як «дискримінація за віком і означає негативне або принижуюче ставлення до будь-якої вікової групи» [108, с.107] . Хоча, як зазначають автори, найчастіше йдеться саме про неналежне ставлення до представників похилого віку. Не можна не погодитися з точкою зору західних психологів, що переважна орієнтація сучасного суспільства на молодих і є проявом ейджизму. Причому, в цьому контексті існує й інше визначення ейджизму як демонстрація власної сили через вікові взаємини. Варто зазначити, що українському менталітетові завжди було притаманне поважливе ставлення до осіб літнього (старшого) віку, однак, внаслідок прискореного поширення глобалізаційних та інформаційних міжкультурних процесів, доводиться визнавати, що подібне негативне ставлення до старших присутнє і в нашому сьогоденні.

Близька до ейджизму і проблема вияву жорстокості до літніх людей. Причому, виділяють декілька різновидів подібного ставлення: фізичну жорстокість (побиття, погрози, сексуальне насильство тощо); психологічну жорстокість (словесні образи, формування страху і боязні, ізоляція, здирицтво, грубість, безжалісність та ін.); експлуатація – економічна жорстокість (відмова в утриманні, підтримці, обмеження

доходів, крадіжки грошей, незаконне відбирання помешкань, нанесення ушкоду тощо); порушення прав; зневага та інші.

Зрозуміло, що наведений перелік проблем не є вичерпним. Але і зазначені групи негараздів переконливо свідчать про те, наскільки складно літній людині адаптуватися до нових для неї (пов'язаних з віковими соціалізаційними процесами) умов існування. Ось чому соціальна робота з особами похилого віку є досить складною, напруженою діяльністю, від ефективності якої значною мірою залежить нормальне існування та продовження життя людини.

Слід зазначити, що у суспільстві існують усталені роками форми і методи соціальної роботи з вище означеною категорією. Зокрема, умовно їх можна поділити на такі групи:

1. Матеріальне забезпечення, яке включає пенсії та грошову допомогу.
2. Натуральна підтримка у вигляді продуктів харчування, палива, медикаментів, засобів гігієни, організації гарячого харчування тощо.
3. Покращення соціальних умов завдяки наданню соціальних послуг вдома та в стаціонарних установах.
4. Психолого-соціальна підтримка у вигляді консультацій різного характеру, організації культурного дозвілля тощо.

Відмітимо, що у літературі немає чітко сформульованих поглядів і розробок, що характеризують соціально-психологічні особливості соціальної роботи з певною категорією взагалі, і з людьми похилого віку, зокрема. Зупинимось більш детально на соціально-психологічних засадах надання різних видів послуг літнім людям.

Перш за все, звернемося до законодавчого визначення понять, що розглядаються. Згідно ст. 3 Закону України «Про соціальні послуги» психологічні послуги визначаються як «надання консультацій з питань психічного здоров'я та поліпшення взаємин з оточуючим соціальним середовищем, застосування психодіагностики, спрямованої на вивчення соціально-психологічних характеристик особистості, з метою її психологічної корекції або психологічної реабілітації, надання методичних порад тощо» [7, ст. 3].

Як бачимо, нормативне визначення соціальних і психологічних послуг включає в себе такі основні форми і методи, як консультацію, регулювання процесу міжособистісної взаємодії, психодіагностику, медико-соціальну та психологічну реабілітацію, сприяння в адаптації та ін. Зазначимо, що усі ці форми соціально-психологічної допомоги можуть надаватися у спеціалізованих відділеннях територіальних центрів обслуговування самотніх непрацездатних громадян, геріатричних будинках-інтернатах, центрах по організації дозвілля, інших

соціальних службах для осіб похилого віку. Спробуємо деталізувати деякі з перерахованих видів соціально-психологічних послуг.

Методи психодіагностики, на нашу думку, слід дуже обережно використовувати по відношенню до людей похилого віку, оскільки для багатьох з них заповнення бланків і діагностичних форм є досить складним заняттям і може призвести до втоми, роздратування, небажання брати участь у спеціальних процедурах. Доречним буде з діагностичною метою використання методів спостереження, вивчення документів, застосування менш громіздких та складних для сприймання та розуміння методик.

Одним із таких, що є найбільш уживаним, на нашу думку, є метод соціально-психологічної консультації. Причому, можуть здійснюватися різні види консультативної допомоги: сімейне консультування (для сприяння вирішення проблем у сім'ї, родині), індивідуальне консультування (для пом'якшення особистісних, проблем вікового розвитку, зокрема, переживання вікової кризи тощо), за потреби, - професійна консультація та ін. Різні види консультування допомагають розвивати у літніх людей здатність більш адекватно та повно сприймати себе та інших, змінювати та робити більш гнучкою систему внутрішньо особистісних переживань і міжособистісних відносин. Практики називають наступні проблеми, з якими літні люди звертаються до психологів: вплив соматичних захворювань на життєдіяльність престарілої людини, різні прояви психоемоційних станів (страхи, тривога, депресія, апатія), смерть близької людини, переживання самотності, проблеми між поколіннями взаємин, конфлікти, проблеми виховання внуків та ін.

Ще одним методом для покращання міжособистісних стосунків може бути тренінг, як активний і дієвий соціально-психологічний вплив, спрямований на зняття наслідків різноманітних психотравмуючих ситуацій, міжособистісної напруги, поліпшення навичок спілкування, формування особистісних передумов для допомоги в адаптації та ін. Тематика тренінгів може стосуватися різноманітних проблем і ситуацій, в залежності від наявної діагностованої проблематики.

Не менш дієвою формою соціально-психологічної допомоги людям старшого віку є реабілітація. В загальному розумінні соціальна реабілітація – це комплекс соціально-економічних, медичних, юридичних, професійних та інших заходів, спрямованих на забезпечення необхідних умов існування та залучення означених груп до повноправного життя в суспільстві. Медична форма реабілітації передбачає надання послуг лікувального характеру, проведення бесід щодо здорового способу життя, особливостей харчування літніх людей, придбання різноманітних пристроїв,

що допоможуть у пересуванні тощо. Звичайно, не менш важливою умовою соціальної реабілітації престарілих у сучасний період переходу до ринкових відносин стає і підтримка рівня життя за рахунок підвищення розмірів пенсій як за рахунок держави, так і за рахунок інших джерел. Зауважимо, що для повноцінного життя літніх людей, для підвищення ефективності їх медико-соціальної реабілітації, необхідна гуманістична установка суспільства на максимально тривале забезпечення соціальної активності літніх людей, а також на покращення матеріального становища означених груп.

Процеси реабілітації і адаптації особистості до життя в старості можуть протікати, принаймні, у двох основних формах, - активній і пасивній. У першому випадку йдеться про так звану «активну старість». Її проявами можуть бути:

Творча старість – настає тоді, коли люди йдуть на заслужений відпочинок, і, відійшовши від професійної діяльності, продовжують брати участь у суспільному житті, вихованні молоді, займаються посильною працею. Тобто вони живуть повнокровним життям, не відчуваючи будь-якої неповноцінності.

Соціальна пристосованість – цей тип відрізняється гарною соціальною і психологічною адаптацією. Але енергія цих пенсіонерів спрямована, головним чином, на влаштування власного життя – матеріальне благополуччя, відпочинок, розваги і самоосвіта. Тобто на те, на що раніше їм бракувало часу.

Сімейна старість – тип, в якому переважають жінки. Люди знаходять головне застосування своїх сил в родині. Оскільки домашня робота невичерпна, їм ніколи нудьгувати. Проте, задоволеність життям у них буває нижче, ніж у представників попередніх двох типів.

Зміцнення здоров'я – до цього типу відносяться люди, сенсом життя яких стає турбота про зміцнення власного здоров'я, що не тільки стимулює достатньо різноманітні форми активності, але й дає певне моральне задоволення. Однак, ці люди часто схильні перебільшувати значення своїх справжніх і фіктивних хвороб. Вони також можуть характеризуватися підвищеною тривожністю.

У випадку, коли людина не проявляє належної соціальної та соціально-психологічної активності, говорять про розвиток так званих «пасивних» форм прояву старості, а саме:

Агресивний тип – сюди можуть бути віднесені буркотливі престарілі, незадоволені станом оточуючого світу. Вони часто критикують всіх і все, окрім самих себе, усіх повчають і тероризують навколишніх нескінченими претензіями.

Зневірений тип – це люди, які самотні і сумні, зневірені в собі і у власному житті. Вони не бачать ніякого позитиву, іноді звинувачують себе за дійсні та

фіктивні втрачені можливості, не здатні позбутися сумних спогадів про життєві помилки, що робить їх глибоко нещасними. Ці люди бувають дуже вразливими, часто ображаються.

На жаль, подібна пасивна старість зумовлює небажані зміни особистості людини, а, отже, і негативні прояви у буденному житті. Знаходячись у безпосередній близькості до своїх онуків чи дітей, інших людей, що стикаються з ними, вони створюють у домі, в побуті, громадських місцях осередки соціальної напруги. Завданням практичних психологів і соціальних працівників є спонукання престарілих до розвитку власної особистості, покращання стосунків із оточуючими, надання допомоги в реабілітації та адаптації.

Важлива роль у вирішенні багатьох проблем, пов'язаних їх медико-соціальною реабілітацією літніх людей, належить саме соціальним працівникам, які найчастіше і займаються соціальною роботою з людьми похилого віку. Для успішної соціально-психологічної допомоги літнім людям соціальному працівникові необхідні такі групи умінь і навичок:

- Навички індивідуальної роботи: вміння дієво спілкуватись з людьми похилого віку; вміння вислухати літню людину з розумінням та цілеспрямовано; навички створення і розвитку добрих відносин; вміння добитися довіри підопічних; вміння обговорювати гострі проблеми в позитивному емоційному настрої, підтримувати цей настрій; вміння активізувати зусилля людей для вирішення власних проблем.

- Навички представництва та посередництва: вміння налагоджувати контакти з різними підприємствами, закладами, установами, організаціями, тощо, які беруть участь у наданні послуг літнім людям; вміння представляти інтереси клієнтів при вирішенні питань, пов'язаних із замовленням чи зверненням підопічного.

- Навички оцінювання: вміння аналізувати матеріально-побутовий та психологічний стан підопічного з метою його поліпшення в установленому порядку; вміння оцінювати власну діяльність по наданню допомоги клієнту, і, в разі потреби, активізувати її, чи залучити додаткові ресурси.

- Навички активної профілактичної роботи: займати активну життєву позицію у справі виявлення самотніх людей похилого віку, які потребують допомоги і проживають на території району; агітувати за здоровий спосіб життя тощо.

Усвідомлення значення проблематики адаптації та ресоціалізації літніх людей у суспільстві спонукало світову громадськість до визначення у 2000 році Принципів

ООН стосовно людей похилого віку. Це принципи – незалежності, участі, догляду, реалізації внутрішнього потенціалу та гідності.

Реалізація принципу «незалежність» передбачає створення умов для вільного доступу літніх людей до основних благ, до можливості працювати та займатись іншими видами діяльності, що приносить прибуток, до освіти, до безпечних адаптованих умов життя.

Принцип «участь» відображає можливість літніх людей бути залученими до життя суспільства, створювати громадські організації тощо.

Проблеми соціального забезпечення та захисту реалізуються у принципі «догляд». Передбачається, що літні люди повинні мати доступ до медичного, соціального обслуговування, що дозволить їм підтримувати та відновлювати оптимальний рівень фізичного, психічного та емоційного благополуччя.

Можливість реалізації внутрішнього потенціалу, гідний та безпечний спосіб життя, задоволення права на справедливе поважне ставлення також має забезпечити дотримання відповідних принципів.

Врахування перерахованих принципів стосовно людей похилого віку є важливим завданням соціальної роботи в суспільстві, яка проявляється в різноманітних формах. Концепція розвитку соціально-психологічного забезпечення соціальних послуг повинна базуватися на ґрунтовному вивченні проблематики особистості літніх людей в аспекті їх соціалізації. Крім того, не менш важливими уявляються подальші дослідження специфіки професійної взаємодії між соціальними працівниками та клієнтами – особами похилого віку, а також визначення змісту та форм соціально-психологічної підтримки цим людям.

Система соціального захисту населення має мережу установ, котрі покликані надавати послуги літнім людям, сприяти їх ресоціалізації та реабілітації. Передусім, це – Міністерство соціальної політики України, Пенсійний фонд, управління, комісії, комітети соціального захисту населення місцевих рад та держадміністрацій, територіальні центри соціального обслуговування пенсіонерів і самотніх непрацездатних громадян та відділення соціальної допомоги вдома, будинки-інтернати, санаторії та пансіонати, науково-дослідні інститути, які вивчають проблеми старіння, різноманітні недержавні, громадські організації та фонди.

Важливо відмітити, що соціальна робота з людьми похилого віку регламентується цілою низкою нормативних документів, законодавчих актів, положень тощо, що свідчить про значну увагу з боку держави до літніх людей. Наприклад, у Стратегії демографічного розвитку України на період до 2015 року

[12] з метою забезпечення гармонізації соціальних відносин між представниками різних поколінь передбачається:

- формування громадської усвідомленості невідворотності демографічного старіння населення та сприяння його адаптації до цього процесу;
- виховання дітей та молоді у дусі поваги до громадян похилого віку та їх заслуг перед суспільством;
- виховання почуття відповідальності у дітей за долю літніх батьків, підвищення престижу сім'ї, в якій живуть кілька поколінь;
- забезпечення економічного благополуччя осіб похилого віку;
- створення умов для реалізації творчого і трудового потенціалу осіб похилого віку;
- забезпечення рівного доступу осіб похилого віку до засобів збереження здоров'я та активного дозвілля;
- удосконалення системи соціального забезпечення осіб похилого віку;
- створення умов для реалізації економічної активності осіб похилого віку;
- розроблення та здійснення заходів, спрямованих на підвищення тривалості самостійного незалежного життя осіб похилого віку;
- поліпшення координації діяльності міністерств та інших центральних органів виконавчої влади у розв'язанні проблем, пов'язаних із життєдіяльністю осіб похилого віку;
- здійснення заходів щодо недопущення незаконного обмеження прав працівників, які досягли пенсійного віку;
- забезпечення безперешкодного доступу та комфортності перебування осіб похилого віку на об'єктах житлового та громадського призначення;
- вдосконалення мережі територіальних центрів соціального обслуговування пенсіонерів та одиноких непрацездатних громадян (реабілітаційні відділення, відділення денного, тимчасового, стаціонарного перебування) та відділень соціальної допомоги вдома самотнім особам похилого віку;
- посилення координації діяльності центральних і місцевих органів виконавчої влади, підприємств, установ та організацій, з питань захисту та забезпечення реалізації прав осіб похилого віку.

Однак, не дивлячись на велику увагу до літніх людей та турботу про них з боку суспільства та держави, система соціального захисту осіб похилого віку не є досконалою та безпроблемною. Скрутним залишається матеріальне становище

представників даної вікової групи, оскільки розмір пенсії (який хоча і постійно зростає) не відповідає реальним потребам людини в умовах зростання цін та підвищення розмірів комунальних платежів. Крім того, літні люди дуже переживають з приводу можливої заміни системи пільг на соціальну допомогу чи відшкодування.

Існують проблеми і в самій системі надання послуг літнім людям, зокрема, це - недостатнє фінансування закладів, велике навантаження на соціальних працівників і низький розмір їх заробітної плати, що негативно впливає на якість послуг, що надаються літнім людям, недостатній професійний рівень соціальних працівників та ін.

Таким чином, соціальна робота з людьми похилого віку є одним із пріоритетних напрямків діяльності в межах системи соціального захисту. Однак, вирішення проблем літніх людей буде набагато ефективнішим, якщо вони самі будуть проявляти певну активність, створювати групи самопомоги, клуби за інтересами, брати активну участь у житті держави та суспільства. Інформація про організацію діяльності деяких організацій і закладів, що надають соціальні послуги людям похилого віку в Україні, представлена у додатках Б, В, Г.

3.13. Соціальний захист людей з функціональними обмеженнями

Одним з важливих напрямків соціальної політики держави на сьогодні є соціальний захист людей з функціональними обмеженнями. Зауважимо, що світова спільнота відмовилась від вживання звичного нам поняття «інвалід» не користь «люди з функціональними обмеженнями». Так термін «інвалідність» у Стандартних правилах забезпечення рівних можливостей для інвалідів, прийнятих в грудні 1993р. Генеральною асамблеєю ООН, визначається як «наявність різнобічних функціональних обмежень». Люди можуть стати інвалідами внаслідок фізичних, розумових, сенсорних дефектів, стану здоров'я чи психічних захворювань, що за своїм характером бувають постійними або тимчасовими. Обмеження життєдіяльності – це повна або часткова втрата здатності здійснювати самообслуговування, пересування, орієнтацію, спілкування, контроль за своєю поведінкою, а також можливості займатись трудовою діяльністю.

Ставлення до громадян з обмеженими можливостями є характерною ознакою цивілізованості держави та її демократичності.

За даними світової статистики кількість осіб, що мають певні функціональні обмеження у всьому світі постійно зростає. У світовій програмі дій стосовно інвалідів, прийнятій Генеральною Асамблеєю ООН, наводяться такі дані: у середньому щонайменше кожен десятий мешканець світу має фізичні, розумові або сенсорні дефекти, а близько 25% будь-якої групи населення відчувають на собі негативні впливи цього явища.

Отже, кожна країна має вирішувати цілий комплекс проблем, щоб сприяти повноцінній інтеграції людей з функціональними обмеженнями у фізичне і соціальне середовище. Такий стан речей передбачає врахування у функціонуванні державного механізму (наприклад, у структурі та спеціалізації медичних, освітніх, культурних, соціальних служб і закладів), виробництві (задоволення потреб у технічних засобах корекції і компенсації вад, препаратах, спеціальній продукції тощо), будівництві (пристосування архітектурного простору, влаштування спеціальних споруд і пристроїв), транспорті, спеціалізації громадських організацій, інших сфер людської діяльності. Тому сучасний підхід до розуміння явища інвалідності не обмежується задоволенням потреб та вирішення проблем лише осіб з функціональними обмеженнями, а стосується і значної частини інших людей, багатьох аспектів соціального та економічного життя.

Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для інвалідів визначають таке коло проблем, що виникають у осіб з функціональними обмеженнями у зв'язку з їх інтеграцією в суспільство:

- Проблеми фізичної доступності. Так, у багатьох країнах прийняті стандарти в галузі будівництва громадських споруд і доріг, приватного житла, телефонних будок, туалетів і парків, які можуть бути доступними людям з фізичними і сенсорними обмеженнями.

- Проблеми освіти. У розвинутих країнах сьогодні спостерігається тенденція навчати дітей-інвалідів у звичайних школах, що сприяє інтеграції інвалідів в суспільний простір. Разом з тим, є необхідність у спеціальних методиках, які враховують потреби людей з порушенням слуху, зору, мови. Спеціальне навчання необхідне й для розумово відсталих. Сьогодні спеціальне навчання в Україні – найбільш сприятлива форма здобуття освіти окремими категоріями інвалідів.

- Проблеми зайнятості інвалідів. Зайнятість забезпечує суспільне визнання, можливості для інтеграції й самоствердження особистості. Активна підтримка інвалідів має здійснюватись через реалізацію таких заходів, як професійна підготовка, надання позик, субсидій малим підприємствам, укладання спеціальних контрактів і надання привілейованого права на виробництво, оподаткування та ін.

- Проблеми підтримки прибутків і соціального забезпечення. В Україні розроблено нормативно-правову базу, що забезпечує виплату пенсій з причин інвалідності, пільгове оподаткування громадських підприємств інвалідів, пільгове забезпечення ліками, безкоштовний проїзд в транспорті, безкоштовне забезпечення їх засобами пересування. Проте, матеріальна забезпеченість людей з функціональними обмеженнями в Удержаві є досить низькою. Причинами цього можна назвати нестабільне економічне становище, не достатня наповненість бюджету, низька правова та психологічна культура населення по відношенню до даної категорії та ін.

- Підтримка прав на свободу особистості, особливо в питаннях статевих відносин, шлюбу, материнства і батьківства. Для вирішення даної проблеми пропонується:

- сприяти забезпеченню можливості проживати разом з сім'ями;
- надавати консультаційні послуги по плануванню сім'ї, інформувати про статеві функції організму, а також проблеми, спричинені інвалідністю;
- сприяти зміні негативних стереотипів, особливо відносно дівчат і жінок, у питаннях шлюбу, статевого життя і права мати дітей;
- інформувати інвалідів та їх сім'ї про те, як захистити себе від сексуальних та інших форм домагань.

- Духовно-етичні проблеми. Перспективним є залучення людей з обмеженнями до розвитку культурних цінностей і художньо-естетичної діяльності. Озвучені книжки, друковані видання, написані простою мовою, чіткий формат і кольори для розумово-відсталих, адаптовані теле- і театральні постанови для глухих – це великий крок у наданні інформації для тих, хто раніше такої можливості не мав. Заняття хореографією, музикою, літературою, театром, спортом сприяють виявленню здібностей, розвитку творчого потенціалу. Сюди ж відноситься і проблема організації дозвілля і відпочинку.

Перераховані групи проблем людей з функціональними обмеженнями не залишаються поза увагою української держави та суспільства в цілому. Так, за даними Міністерства соціальної політики України [81] за роки незалежності України державна політика по відношенню до інвалідів зазнала кардинальних змін. Якщо за часів СРСР основні зусилля держави спрямовувалися на соціальне забезпечення цієї категорії громадян, то в даний час державна політика базується на соціальному захистові громадян з особливими потребами. В основі принципу соціального захисту інвалідів лежить не соціальне забезпечення, як пасивна функція

соціального захисту, а захищеність інвалідів через створення для них у суспільстві відповідних умов та рівних можливостей для реалізації життєвих потреб, здібностей та творчого потенціалу.

Серед найбільш дієвих програм Міністерства соціальної політики України щодо соціального захисту людей з функціональними обмеженнями можна назвати забезпечення протезно-ортопедичними виробами та спеціальним автотранспортом, санаторно-курортне оздоровлення, виплата грошових компенсацій на бензин, ремонт, технічне обслуговування автомобілів та на транспортне обслуговування інвалідів, безкоштовне та пільгове встановлення інвалідам I та II групи телефонів, надання матеріальної допомоги, соціальна, трудова та професійна реабілітація інвалідів.

За даними Управління праці та соціального захисту населення на сьогодні повністю задовольняється потреба інвалідів у протезно-ортопедичній допомозі, забезпеченні засобами реабілітації та пересування (включаючи й інвалідні коляски з електроприводами). Постійно розширюється номенклатура технічних засобів реабілітації, при виготовленні виробів для інвалідів підприємства протезно-ортопедичної галузі використовують сучасні матеріали та впроваджують нові технології.

Для створення умов вільного доступу маломобільних груп населення до об'єктів соціальної інфраструктури розроблена Програма забезпечення безперешкодного доступу людей з обмеженими фізичними можливостями до об'єктів житлового та громадського призначення, яка затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 1 червня 2003 №863. На виконання цієї Постанови розроблені та затверджені заходи щодо реалізації Програми забезпечення безперешкодного доступу людей з обмеженими фізичними можливостями до об'єктів соціальної інфраструктури.

Таким чином, можна стверджувати, що шляхи вирішення більшості проблем людей з функціональними обмеженнями окреслені на державному рівні та затверджені законодавчими і нормативними актами України. Однак, прикритим є те, що їх реалізація гальмується не стільки певною недосконалістю чинної законодавчо-нормативної бази, скільки практикою її застосування.

Недоліки забезпечення виконання вимог законодавства стосуються багатьох напрямів вирішення проблеми інвалідності, але запровадженню нових, сучасних форм і методів навчально-виховної і корекційної роботи, лікуванню, оздоровленню і реабілітації, повноцінному соціальному супроводу життєдіяльності самих осіб з функціональними обмеженнями та їх сімей найбільше перешкоджає обмеженість

бюджетних асигнувань та недостатність зусиль багатьох органів державної виконавчої влади місцевого самоврядування.

Суттєві недоліки щодо виконання чинного законодавства пов'язані також і з людським фактором – рівнем професійної етики фахівців соціальних, педагогічних, медичних установ, які мають опікуватися проблемами осіб з функціональними обмеженнями, а також ставленням суспільства в цілому до сприйняття та проблем інвалідів. За суб'єктивними оцінками членів сімей, де є особи з функціональними обмеженнями, поки що мають місце випадки неухвилю до потреб цієї категорії населення, відсутності співчуття, доброзичливості, бажання якнайкраще виконувати професійні обов'язки з боку тих посадових осіб, з якими ці люди зустрічаються в повсякденній практиці.

Ще одна перешкода удосконаленню системи ресоціалізації осіб з функціональними обмеженнями – організаційно-управлінська і функціональна не координованість діяльності з розробки відповідної соціальної політики і конкретних напрямів соціальної роботи, яка тривалий час існувала на загальнодержавному рівні. Останнім часом Міністерство праці та соціальної політики України взяло на себе провідну роль у цій сфері, але очевидно, що зусиль одного міністерства замало – подальша перспектива удосконалення системи полягає у міжгалузевій площині, потребує міцної кооперації, поєднання зусиль різних відомств та місцевої влади, відповідного наукового управління.

Таким чином, проблеми соціальної роботи із людьми, що мають функціональні обмеження є досить актуальними як на рівні суспільства та держави, так і на місцевому та індивідуальному рівнях. Саме ця актуальність повинна спонукати соціальні інституції та тих, хто в них працює, приділяти велику увагу пошуку, розробці і впровадженню моделей соціальної підтримки, які б найбільше відповідали потребам людей з функціональними обмеженнями й були оптимально пристосовані до місцевих умов, традицій та ресурсних можливостей. Інформація про організацію діяльності деяких організацій і закладів, що надають соціальні послуги людям з функціональними обмеженнями в Україні, представлена у додатках Б, В, Г, Д, Е.

3.14. Зміст та проблеми соціальної роботи з учасниками бойових дій

В умовах реформування системи соціального захисту та соціальних послуг усе частіше лунає інформація стосовно відміни пільг різним категоріям громадян та

заміни їх адресною матеріальною допомогою. Такі кроки зумовлені бажанням урядовців більш цілеспрямовано використовувати державні кошти, з одного боку, а з іншого, - створити умови для економії матеріальних ресурсів країни.

Важливість дискусії стосовно реформування системи пільг визначена Програмою економічних реформ України на 2010-2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава», мета якої – підвищення ефективності витрачання бюджетних коштів та посилення захисту найбідніших верств населення. Дійсно, Україна сьогодні посідає перше місце в Європі за кількістю пільг, загалом понад 13 мільйонів громадян отримують пільги у вигляді знижки з оплати житлово-комунальних послуг, послуг зв'язку, пільгового санаторно-курортного лікування, безоплатного проїзду тощо. І це у той час, як система пільг у всіх розвинутих країнах побудована таким чином, що ті, хто має високий дохід, заможні сім'ї, автоматично втрачають право користуватися системою пільг і виключаються із системи соціального захисту.

Однак, у пересічних громадян, які користуються пільгами, інший погляд на ці речі, і численні протести людей, котрі вийшли на мітинги для відстоювання своїх конституційних прав, переконливо свідчать про неоднозначність та проблемність питання відміни пільг. Ось чому актуальним є розгляд особливостей соціальної та психологічної проблематики представників однієї з поширених пільгових категорій в Україні – учасників бойових дій.

Згідно Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» учасниками бойових дій є особи, які брали участь у виконанні бойових завдань по захисту Батьківщини у складі військових підрозділів, з'єднань, об'єднань всіх видів і родів військ Збройних Сил діючої армії (флоту), у партизанських загонах і підпіллі та інших формуваннях як у воєнний, так і у мирний час [8 ,ст.5]

Осіб, що воювали у Другій світовій війні і мають статус учасників війни, щороку стає все менше і менше. Їх вік перевищує 80 років, тому їх проблеми ми розглядали у розділі, присвяченому людям літнього віку. Набагато більшу частку ж зазначеної пільгової категорії складають люди середнього і старшого віку, що брали участь у бойових діях бувшого Радянського Союзу вже у післявоєнні часи.

Згідно даним, представленим на сайті Української Спілки ветеранів Афганістану (воїнів-інтернаціоналістів) [126] наразі в Україні мешкають близько 130 тис. осіб, які мають статус учасника бойових дій. Слід відмітити, що це, в основному чоловіки середнього і старшого віку (від 42 років і старші), котрі брали участь у воєнних діях на території інших держав.

Не дивлячись на те, що вже більш ніж 65 років минуло після закінчення Другої світової війни, для широкого загалу залишається мало відомим те, що після 1945 року війська СРСР брали участь у 24 локальних війнах і збройних конфліктах на території 16 іноземних держав. Найбільш масштабною, тривалою та трагічною з локальних воєн була війна в Демократичній Республіці Афганістан (ДРА). Вона розпочалася 25 грудня 1979 року й закінчилася 15 лютого 1989 року. За ці 10 років, за статистикою, кожної доби гинув один і отримували поранення два вихідці з України. Близько 160 тисяч призваних з України, а всього більше 600 тисяч радянських воїнів, пройшли через афганське пекло. З 1979 до 1989 року 290 українців не повернулися з Афганістану, 62 - вважаються зниклими безвісти або потрапили в полон. Отримали поранення більш ніж 8 тисяч українців, 4 687 з них повернулися до батьківських будинків інвалідами [126].

Дослідження проблематики цієї категорії громадян, в основному, проводиться в руслі вивчення феномену посттравматичних стресових розладів, наслідків боєвої психічної травми, особливостей фізичного та психічного стану учасників бойових дій, проблем їх адаптації та реабілітації, труднощів інтеграції в суспільство тощо.

Справді, маючи своєрідний життєвий досвід, насичений травмуючими подіями, переживаннями, вони представляють собою таку категорію населення, котра потребує особливих підходів та допомоги. Йдеться про необхідність врахування тих специфічних особливостей цих людей, рис характеру, життєвої позиції, принципів, розвиток і становлення яких зумовлений їх участю в подіях, які несли загрозу для життя, травмували психіку, негативно впливали на стан здоров'я. Порушення, що можуть з'явитися після пережитого травмуючого досвіду, зачіпають усі рівні людського існування, - фізіологічний, особистісний, інтерактивний, соціальний, а також можуть призвести до стійких особистісних змін не лише в тих, хто пережив цей стрес, але і в їх рідних та близьких. У зв'язку з цим, деякі вчені [106, с.6] говорять про формування специфічних сімейних відносин, особливих життєвих сценаріїв, настроїв та установок.

Приміром, російські дослідники [134] встановили, що основними проблемами бувших солдат є: підозріливість (75,5%), агресивність поведінки (58,5%), страх (57%), демонстративність поведінки (50%). Крім того, відмічаються невірноваженість, схильність до суїциду, боязнь нападу ззаду, відчуття провини за те, що залишився живим перед загиблими товаришами, ідентифікація себе з убитими, емоційна обособленість та напруження, песимізм, втрата сенсу життя, дезорієнтація, негативне ставлення до представників влади, потреба мати при собі зброю, відчуття нереальності того, що відбувалось на війні, потреба брати участь у

небезпечних пригодах та ін. Усі перераховані прояви є свідченням так званого «синдрому посттравматичних стресових розладів», або, як прийнято називати на побутовому рівні - «афганського синдрому».

Розвиток усіх перерахованих вище негативних проявів є наслідком того, що людина, яка потрапляє на війну, повинна за дуже короткий час пройти адаптацію до стресових (бойових) умов, що мають абсолютно протилежні нормальним умовам цінності, принципи, правила поведінки тощо. Наприклад, якщо вбивати інших людей у мирному житті є неприпустимим, то на війні знищення ворога це – обов'язок солдата. Причому, мірилом успішності такої адаптації виступає життя самого воїна, його здоров'я, а також життя та здоров'я його товаришів. По поверненню з війни, учасники бойових дій повинні знову перестроюватися і налаштуватися на інші умови існування, переоцінювати власний досвід, світогляд, принципи, формувати новий спосіб життя, нове ставлення тощо. Зрозуміло, що такі складні та травматичні процеси обов'язково накладають відбиток на особистість людини, яка воювала, на її погляди, ставлення до тих чи інших подій, проявляються у поведінці тощо. Усе це пояснює наявність соціальної та психологічної проблематики у цих осіб.

Таким чином, учасники бойових дій є категорією громадян, які потребують особливого ставлення та допомоги внаслідок соціалізаційних та інших проблем, що виникають на підставі отриманого бойового досвіду.

В найбільш загальному вигляді, основними формами допомоги учасникам бойових дій можна вважати: соціальну та психологічну реабілітацію та реадaptaцію, медичну та соціальну допомогу. Так, соціальна реабілітація та адаптація повинні бути спрямовані на відновлення та/або встановлення нового соціального статусу, соціальних прав, забезпечення соціальних гарантій, правового захисту, покращання дієздатності та здоров'я, формування позитивної суспільної думки, поваги до особи воїна, налагодження відповідних соціальних зв'язків, забезпечення, в разі потреби, протезно-ортопедичними виробами, засобами пересування тощо.

Медична підтримка має включати діагностику фізичного та психічного стану учасника бойових дій, його лікування та оздоровлення, консультації лікарів, в разі потреби, - оперативне втручання, розробку методів і процедур медичної реабілітації, профілактику тих чи інших захворювань, які можуть розвиватися внаслідок поранень, травм та ін.

Не менш важливою виступає і психологічна підтримка, що повинна сприяти успішній соціалізації особистості, формуванню нової системи світобачення, міжособистісних зв'язків, становлення позитивних значущих для людини відносин

до себе та інших, навичок подолання стресових ситуацій, віднаходження свого місця в житті.

Власне, на досягнення перерахованих результатів і спрямовується діяльність тих громадських та державних організацій та установ, які здійснюють соціальну роботу з учасниками бойових дій.

Наприклад, основними видами діяльності Української Спілки ветеранів Афганістану (воїнів-інтернаціоналістів) визначено [126]:

- Надання всебічної моральної та матеріальної підтримки ветеранам війни, членам сімей загиблих.
- Сприяння у створенні державної системи забезпечення реабілітації, лікування, зміцнення здоров'я та морально-психологічного стану ветеранів війни і сімей загиблих, підвищення їх соціальної активності.
- Впровадження принципів вірності бойовим традиціям і братерству, ділового співробітництва між членами Спілки.
- Увічнення пам'яті і подвигів ветеранів афганської та інших зарубіжних воєн і збройних конфліктів.
- Участь у розробці законодавчих актів щодо соціального захисту ветеранів війни, сімей загиблих.
- Активна політична діяльність, участь у виборах у відповідності до чинного законодавства.
- Сприяння органам влади, місцевого самоврядування у розвитку ефективної соціальної політики щодо ветеранів війни та сімей загиблих, вирішення проблем їх працевлаштування, забезпечення житлом.
- Господарська, комерційна діяльність шляхом створення фондів, підприємств, асоціацій і об'єднань згідно з чинним законодавством; сприяння їх різноманітній діяльності.
- Участь у реалізації заходів щодо розшуку військовополонених і тих, хто безвісті пропав.
- Активна участь у вихованні у молоді та підлітків високих морально-етичних якостей, патріотизму, готовності до захисту Вітчизни.
- Розвиток гуманітарних зв'язків з організаціями ветеранів війни України та іноземних держав.
- Пропаганда військової пісні, як форми героїко-патріотичного виховання громадян України, у першу чергу – молоді.

Стосовно системи державних пільг та гарантій, то згідно вже згаданого вище Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» учасникам бойових дій надаються такі пільги [8, ст.12]:

- 1) безкоштовне одержання ліків за рецептами лікарів;
- 2) першочергове безкоштовне зубопротезування;
- 3) безплатне щорічне забезпечення санаторно-курортним лікуванням, а також компенсація вартості самостійного санаторно-курортного лікування;
- 4) 75-процентна знижка плати за користування житлом (квартирна плата) в межах норм, передбачених чинним законодавством;
- 5) 75-процентна знижка плати за користування комунальними послугами (газом, електроенергією та іншими послугами) в межах середніх норм споживання;
- 6) 75-процентна знижка вартості палива, в тому числі рідкого, в межах норм, встановлених для продажу населенню, для осіб, які проживають у будинках, що не мають центрального опалення;
- 7) безплатний проїзд всіма видами міського пасажирського транспорту, автомобільним транспортом загального користування в сільській місцевості, а також залізничним і водним транспортом приміського сполучення та автобусами приміських маршрутів в межах області (Автономної Республіки Крим) за місцем проживання;
- 8) користування при виході на пенсію (незалежно від часу виходу на пенсію) чи зміні місця роботи поліклініками та госпіталями, до яких вони були прикріплені за попереднім місцем роботи;
- 9) щорічне медичне обстеження і диспансеризація із залученням необхідних спеціалістів;
- 10) першочергове обслуговування в лікувально-профілактичних закладах, аптеках та першочергова госпіталізація;
- 11) виплата допомоги по тимчасовій непрацездатності в розмірі 100 процентів середньої заробітної плати незалежно від стажу роботи;
- 12) використання чергової щорічної відпустки у зручний для них час, а також одержання додаткової відпустки без збереження заробітної плати строком до двох тижнів на рік;
- 13) переважне право на залишення на роботі при скороченні чисельності чи штату працівників у зв'язку із змінами в організації виробництва і праці та на працевлаштування у разі ліквідації підприємства, установи, організації;

14) першочергове забезпечення жилою площею осіб, які потребують поліпшення житлових умов, та першочергове відведення земельних ділянок для індивідуального житлового будівництва, садівництва і городництва, першочерговий ремонт жилих будинків і квартир цих осіб та забезпечення їх паливом;

15) одержання позики на індивідуальне (кооперативне) житлове будівництво з погашенням її протягом 10 років починаючи з п'ятого року після закінчення будівництва, а також одержання позики для будівництва або придбання дачних будинків і благоустрою садових ділянок;

16) першочергове право на вступ до житлово-будівельних (житлових) кооперативів, кооперативів по будівництву та експлуатації колективних гаражів, стоянок для транспортних засобів та їх технічне обслуговування, до садівницьких товариств, на придбання матеріалів для індивідуального будівництва і садових будинків;

17) безплатний проїзд один раз на два роки (туди і назад) залізничним, водним, повітряним або міжміським автомобільним транспортом, незалежно від наявності залізничного сполучення, або проїзд один раз на рік (туди і назад) вказаними видами транспорту з 50-процентною знижкою;

18) звільнення від сплати прибуткового податку з усіх одержуваних ними доходів, податку з власників транспортних засобів (не більше одного транспортного засобу), земельного податку;

19) позачергове користування всіма послугами зв'язку та позачергове встановлення на пільгових умовах квартирних телефонів. Абонементна плата за користування телефоном встановлюється у розмірі 50 процентів від затверджених тарифів;

20) першочергове обслуговування підприємствами, установами та організаціями служби побуту, громадського харчування, житлово-комунального господарства, міжміського транспорту;

21) позачергове влаштування до закладів соціального захисту населення, а також обслуговування службами соціального захисту населення вдома;

22) учасникам бойових дій на території інших держав надається право на позаконкурсний вступ до вищих навчальних закладів та переважне право на вступ до професійно-технічних навчальних закладів і на курси для одержання відповідних професій.

Варто додати, що до переліку видів соціальної, психологічної та медичної допомоги і послуг та пільг для осіб з інвалідністю, які мають статус «інвалід війни», включені й інші форми соціального захисту та підтримки.

Повертаючись до проблеми збереження чи відміни пільг, то варто відмітити, що не всі перераховані пільги на сьогодні забезпечуються державою. Наприклад, за умов ринкової економіки отримання безкоштовного житла позачергово є доволі проблематичним для більшості пільговиків. Однак, є пільги, якими користується велика кількість учасників бойових дій. І, на наш погляд, треба дуже обережно ставитися до проблеми пільгового забезпечення, тому що необдуманий підхід до цього питання не просто викличе соціальні протести та невдоволення громадян, але і може поглибити проблематику даної категорії людей. Ось чому серед напрямів реформування соціального та пільгового забезпечення учасників бойових дій має стати посилення адресності соціальної підтримки населення; удосконалення інституту соціальних інспекторів через розширення їх повноважень; запровадження нових механізмів оцінки доходів громадян, які претендують на отримання державної підтримки тощо.

Висновки

1. Соціальна безпека створює умови для нормального функціонування систем соціального життєзабезпечення населення, регулювання соціальних відносин, збалансування та недопущення соціальних деформацій, які можуть спричинити соціально-політичну нестабільність та загальмувати соціально-економічний розвиток держави. Соціальна безпека створює умови для соціальної захищеності. Метою соціальної захищеності є полегшення життя членів суспільства у випадках, коли вони не змогли передбачити, уникнути чи підготуватися до лиха.
2. Соціальна захищеність характеризується параметрами системи соціального захисту, соціальної безпеки; розвиненістю і дієвістю системи соціальних гарантій; ступенем забезпечення соціальних прав людини; реалізацією принципу соціальної справедливості.
3. Соціальний захист та соціальне забезпечення покликані визначати рівень та шляхи створення умов для гарантованої державою соціальної захищеності громадян від тих негараздів, котрі виникають внаслідок недоліків у регулюванні ринкових відносин (економічних ризиків), або ж непередбачуваних (хвороба, стихійне лихо та ін.) чи передбачуваних (старість) скрутних обставин. Гарантування соціальної безпеки в суспільстві є основним завданням соціального захисту.
4. Існуюча в державі система соціального захисту населення перебуває на етапі формування, реконструкції та вдосконалення. Спрямування та дієвість соціального захисту зумовлюється багатьма чинниками, серед яких чільне місце

займають економічні та соціальні ресурси держави, моніторинг соціальної ситуації та швидке реагування на актуальну проблематику членів суспільства, врахування демографічної ситуації в країні та ін.

5. Важливими складовими соціального захисту виступають соціальна допомога та соціальні послуги. Метою соціальної допомоги є створення умов для подолання скрутних життєвих обставин та забезпечення можливості рівної участі особи у житті суспільства. Поняття соціальної допомоги є досить багатоаспектним, його можна розглядати, як 1) одну зі складових сучасних основ соціальної роботи (соціального захисту); 2) високоефективну соціальну технологію, яка дозволяє здійснювати результативну соціальну підтримку громадянам в умовах складної соціально-економічної ситуації, що об'єктивно порушує життєдіяльність людини чи групи; 3) принципово важливий сектор соціальної сфери.
6. Соціальні послуги - це комплекс правових, економічних, психологічних, освітніх, медичних, реабілітаційних та інших заходів, спрямованих на окремі соціальні групи чи індивідів, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги, з метою поліпшення або відтворення їх життєдіяльності, соціальної адаптації та повернення до повноцінного життя. Система надання соціальних послуг повинна у подальшому вдосконалюватись, розвиватись та реформуватись відповідно до вимог часу та потреб суспільства.
7. Важливим напрямком менеджменту соціальної роботи є розробка і запровадження вітчизняної системи вимірювання діяльності організацій, що надають соціальні послуги.
8. Одним із механізмів та різновидів соціального захисту виступає соціальне страхування, яке є джерелом матеріального забезпечення громадян у разі безробіття, захворювання, нещасного випадку, а також у старості. Воно представляє собою соціальну систему, що має на меті створення загальнонаціональної організації взаємодопомоги обов'язкового характеру, яка зможе діяти з найвищою ефективністю лише у тому випадку, якщо вона буде всеосяжною як з точки зору охоплення нею населення, так і з точки зору покриття ризиків.
9. Проблеми зайнятості та безробіття визнаються проблемами глобального масштабу на міжнародному рівні. Важливим механізмом подолання проблеми безробіття є, передусім, формування та регулювання ринку праці в державі. Чільне місце в цій діяльності посідає Державна служба зайнятості України.
10. Актуальною соціальною проблемою сучасного українського суспільства є бідність, яка розглядається як багатоаспектне явище, що дозволяє виділяти її

форми: об'єктивну та суб'єктивну, абсолютну і відносну, тимчасову і застійну. На сьогодні в Україні відбувається формування об'єктивної методології визначення рівня та особливостей поширення бідності. Дана методологія формується на двох основних підходах – статистичному (відносному) та нормативному.

11. Виділяють два стратегічних шляхи боротьби з бідністю: 1) відродження національного виробництва та збільшення кількості джерел економічного самозабезпечення громадян; 2) надання ефективної адресної соціальної допомоги бідним сім'ям.
12. Соціальна робота з людьми похилого віку є одним із пріоритетних напрямків діяльності в межах системи соціального захисту. Це - досить складна, напружена діяльність, від ефективності якої значною мірою залежить нормальне існування та продовження життя людини. В суспільстві існують усталені форми і методи соціальної роботи з вище означеною категорією: матеріальне забезпечення, яке включає пенсії та грошову допомогу; натуральна підтримка; покращення соціальних умов завдяки наданню соціальних послуг вдома та в стаціонарних установах; психолого-соціальна підтримка у вигляді консультацій різного характеру, організації культурного дозвілля тощо.
13. Кожна країна має вирішувати цілий комплекс проблем, щоб сприяти повноцінній інтеграції людей з функціональними обмеженнями у фізичне і соціальне середовище. Ставлення до громадян з обмеженими можливостями є характерною ознакою цивілізованості держави та її демократичності. Шляхи вирішення більшості проблем людей з функціональними обмеженнями в Україні окреслені на державному рівні та затверджені законодавчими і нормативними актами. Однак, їх реалізація гальмується не стільки певною недосконалістю чинної законодавчо-нормативної бази, скільки практикою її застосування.
14. Проблеми соціальної роботи з учасниками бойових дій включають правові, соціальні, психологічні та етичні аспекти. Система соціальних гарантій та пільг стосовно зазначеної категорії громадян найближчим часом буде реформуватись. Напрямок реформ має бути зваженим.

Основні терміни та поняття

Абсолютна бідність	Геронтологія
Адресність	Глибина бідності
Безробіття	Державні центри зайнятості
Відносна бідність	Допомога по безробіттю
Гарантування соціальної безпеки	Ейджизм

Житлові субсидії	Проблеми соціально-трудової сфери
Зайнятість	Складні життєві обставини
Застійна бідність	Соціальна безпека
Люди з функціональними обмеженнями	Соціальна допомога
Малозабезпеченість	Соціальна захищеність
Межа бідності	Соціальна незахищеність
Мінімальний споживчий бюджет	Соціальна робота з людьми похилого віку
Мінімальний споживчий кошик	Соціальне забезпечення
Моніторинг соціальної ситуації	Соціальне страхування
Об'єктивна бідність	Соціальний захист
Пенсійне забезпечення	Соціальні нормативи
Пільги	Соціальні послуги
Працевлаштування	Старіння
Прожитковий мінімум	Старість
Ресоціалізація осіб з функціональними обмеженнями	Сукупний дефіцит доходів бідного населення
Ринок праці	Суспільне багатство
Рівень бідності	Тимчасова бідність
Середній дефіцит доходів бідного населення	Учасники бойових дій
Система вимірювання діяльності організацій, що надають соціальні послуги	Фізіологічний мінімум

Запитання для самоконтролю та закріплення матеріалу

1. Охарактеризуйте поняття соціальної безпеки громадян.
2. Хто виступає основними об'єктами соціальної безпеки? Дайте коротку характеристику.
3. Здійсніть порівняльну характеристику понять «соціальна система» та «система соціального захисту населення».
4. Охарактеризуйте поняття «соціальний захист» та «соціальне забезпечення».
5. Дайте порівняльну характеристику понять «соціальна робота» та «система соціального захисту населення».
6. Здійсніть порівняльну характеристику понять «соціальний захист» та «соціальна робота».

7. В чому суть соціального захисту в широкому та вузькому розумінні цього поняття?
8. Що визначають як основну мету соціального захисту?
9. Охарактеризуйте основні механізми нейтралізації соціальної незахищеності.
10. Перерахуйте основні принципи та функції соціального захисту в державі.
11. В чому суть соціальної допомоги як складової соціального захисту населення? Наведіть приклади різних видів соціальної допомоги в Україні.
12. Дайте характеристику основних функцій соціальної допомоги. Наведіть приклади реалізації різних видів соціальної допомоги в Україні.
13. Які Ви знаєте основні принципи та форми надання соціальної допомоги?
14. Охарактеризуйте міжпредметні підходи до визначення поняття соціальних послуг.
15. Проаналізуйте поняття соціальних послуг в аспекті соціальної роботи.
16. Перерахуйте та коротко охарактеризуйте основні види соціальних послуг в Україні.
17. Охарактеризуйте поняття адресності як визначного принципу надання соціальної допомоги та послуг.
18. В чому значення розробки системи оцінки та вимірювання діяльності установ, що надають соціальні послуги?
19. Яких принципів слід дотримуватися при розробці системи вимірювання діяльності установ, що надають соціальні послуги?
20. Охарактеризуйте особливості соціального страхування в Україні.
21. Здійсніть порівняльну характеристику різних видів загальнообов'язкового державного соціального страхування.
22. Стисло охарактеризуйте основні етапи розвитку міжнародного досвіду соціального страхування.
23. Перерахуйте основні принципи загальнообов'язкового соціального страхування в Україні. Наведіть приклади їх прояву.
24. Які основні функції соціального страхування в країні?
25. Охарактеризуйте поняття зайнятості громадян.
26. В чому полягає сутність проблеми безробіття на особистісному та суспільному рівнях?
27. Назвіть основні механізми подолання проблеми безробіття в Україні та світі.
28. В чому суть основних підходів до вирішення проблем бідності в Україні? Наведіть приклади основних дій уряду щодо пом'якшення даної проблеми за останні 5 років.

29. Проаналізуйте відносні та абсолютні показники бідності.
30. Здійсніть порівняльну характеристику межі бідності та рівня бідності як ключових показників її вимірювання.
31. Дайте характеристику об'єктивної та суб'єктивної форми бідності.
32. Здійсніть порівняльну характеристику понять «бідність» та «малозабезпеченість».
33. В чому суть особливостей соціальної роботи з людьми, які мають функціональні обмеження? Наведіть приклади реабілітації різних категорій людей з обмеженими можливостями.
34. Охарактеризуйте поняття «людина за функціональними обмеженнями».
35. Які особливості та проблеми соціальної роботи з літніми людьми в Україні та світі? Наведіть приклади різних підходів до вирішення проблем людей похилого віку.
36. Перерахуйте основні принципи ООН стосовно людей похилого віку. Наведіть приклади їх функціонування в Україні.
37. Охарактеризуйте поняття «ейджизм» в аспекті проблем соціальної роботи.
38. Які основні принципи ООН стосовно людей похилого віку?
39. Які труднощі виникають у соціальних працівників при наданні послуг людям літнього віку?
40. Охарактеризуйте соціальні та психологічні проблеми осіб, які брали участь у бойових діях.
41. Які форми соціальної допомоги та підтримки надаються учасникам бойових дій?

Тематика рефератів

1. Складові та принципи національної безпеки держави.
2. Проблеми системи соціального захисту населення в умовах розвитку фінансово-економічної кризи.
3. Характеристика ринку праці на сучасному етапі розвитку України.
4. Значення та зміст поняття «адресність» з точки зору боротьби з бідністю.
5. Міжнародний досвід подолання проблем бідності та безробіття (на прикладі конкретної держави).
6. Вікові особливості літніх людей та зміни особистості в старому віці.
7. Вихід на пенсію як соціально-психологічна та соціально-економічна проблема.
8. Система надання послуг літнім людям в Україні.

9. Значення створення/реконструкції соціального середовища людей з функціональними обмеженнями як складова соціальної роботи з даною категорією громадян.
10. Досвід надання соціальних послуг людям з функціональними обмеженнями в Україні та за кордоном.
11. Пільги та соціальна допомога учасникам бойових дій.

Питання для самостійного опрацювання

1. Складові та принципи національної безпеки держави.
2. Активна та пасивна спрямованість соціального захисту.
3. Формування сучасних систем соціального захисту та роль міжнародних організацій у цьому процесі.
4. Механізми регулювання ринку праці.
5. Бідність в аспекті формування складових соціальної політики держави.
6. Оцінка проблеми бідності та безробіття в умовах фінансово-економічної кризи.
7. Приклади надання соціальних послуг стаціонарними установами системи соціального захисту населення для осіб літнього віку.
8. Типове положення про діяльність територіального центру соціального обслуговування самотніх непрацездатних громадян.
9. Соціальні послуги особам, що постраждали від наслідків на Чорнобильській АЕС.
10. Приклади надання соціальних послуг стаціонарними установами системи соціального захисту населення для осіб з функціональними обмеженнями.

Рекомендована література до розділу

1. Введення у соціальну роботу. Навчальний посібник. – К.: Фенікс, 2001. – 288с.
2. Волгин Н.А., Гриценко Н.Н., Шарков Ф.И. Социальное государство: Учебник. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2004. – 416с.
3. Волков Ю.Е. Социальная политика// Социальное государство: Краткий словарь-справочник/ За общ.ред. Н.Н. Гриценко. – М.: АТиСО, 2002. – 207с.
4. Ганслі Т. Соціальна політика та соціальне забезпечення за ринкової економіки. – К., 1996.
5. Глобальні тенденції у сфері зайнятості – 2007. Щорічна доповідь Міжнародної організації праці (МОП) – Доступний з [http:// www.ilo-ceet.hu/](http://www.ilo-ceet.hu/).
6. Гриценок М.О. Проблеми інтернатних установ, територіальних центрів // Соціальний захист. – 1997. - № 1.

7. Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» (Із змінами та доповненнями) // Відомості Верховної ради, 1993, № 5, ст. 21.
8. Закон України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям» (Із змінами та доповненнями) // Відомості Верховної Ради, 2000, № 35, ст.290.
9. Закон України «Про соціальні послуги» (Із змінами та доповненнями) // Відомості Верховної Ради, 2003, №45, ст.358.
10. Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»// Відомості Верховної Ради, 2003, N 968-IV (968-15) та ВВР, 2003, N 45, ст.359 .
11. Положення про спеціальний будинок-інтернат для престарілих та інвалідів. Затв.Постановою Ради Міністрів УРСР від 2 березня 1990 р., № 49.
12. Коваль Л.Г., Зверєва І.Д., Хлебик С.Р. Соціальна педагогіка/Соціальна робота: Навчальний посібник. – К.: ІЗМН, 1997. – 392с.
13. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К.: „Україна”, 1996. – 56с.
14. Кравченко Р. Соціальна робота з розумово відсталими людьми: Навч.посібник. – К.: Віпол, 2001.
15. Кучер Г.М. Удосконалення системи соціального захисту населення// Проблеми соціального захисту в Україні: Матеріали науково-практичної конференції (20-21 червня 1996р.) / За загальною редакцією канд..юрид.наук, доцента Я.І. Безуглої. – ЧЮК: Юрист, 1996. – 136с.
16. Лукашевич М.П., Мигович І.І. Теорія і методи соціальної роботи: Навч.посібн. – 2-ге вид., доп. і випр. – К.: МАУП, 2003. – 168 с.
17. Надточій Б. Соціальне страхування у контексті історії – Доступний з <http://www.ukraine.usaid.gov/ukr/>
18. Наказ Міністерства праці та соціальної політики України, Міністерства фінансів України, Міністерства економіки та з питань Європейської інтеграції України, Державного комітету статистики України та Національної Академії наук України №171/238/100/149/2нд від 05.04.2002 Про затвердження Методики комплексної оцінки бідності.
19. Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування// Відомості Верховної Ради, 1998, N 23, ст.121. Із змінами, внесеними згідно із Законами N 2664-IV від 16.06.2005, ВВР, 2005, N 31, ст.420, N 3483-IV від 23.02.2006, ВВР, 2006, N 32, ст.271.
20. Основы социальной работы: Учебник / Отв.ред. П.Д.. Павленок. – М.: ИНФРА-М, 1997. – 368с.
21. Офіційний веб-сайт Міністерства економіки України. – Доступний з <http://me.gov.ua>.
22. Офіційний веб-сайт Міністерства соціальної політики України. – Доступний з <http://mlsp.kmu.gov.ua>.
23. Про Стратегію подолання бідності: Указ Президента України від 15 серпня 2001 р. за № 637/2001 // Уряд. кур'єр. - 2001. - 18 серпня - с. 10. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо реалізації в 2007 році стратегії подолання бідності» від 31 січня 2007 року № 25-р. – Доступний з <http://mlsp.kmu.gov.ua>.

24. Скуратівський В.А., Палій О.М. Основи соціальної політики: Навч.посіб. – К.: МАУП, 2002. – 200с.
25. Социальная политика: Толковый словарь/ Общ.ред. Н.А. Волгин. – М.: Изд-во РАГС, 2002. – 342с.
26. Социальная работа/ Под общей ред. проф.В.И. Курбатова. Серия «Учебники, учебные пособия». – Ростов н/Д: «Феникс», 1999. – 576с.
27. Соціальна робота: в 3 ч. – К.: Вид. Дім „Києво-Могилянська академія”, 2004. – Частина 2. - 166 с.
28. Социально-психологическая адаптация граждан, принимавших участие в боевых действиях / Еремина Т.И., Крюков Н.П., Логинова Ю.Ю. – Доступний з: http://window.edu.ru/window_catalog/files/r50270/14.pdf
29. Тетерский С.В. Введение в социальную работу: Учебное пособие. – М.:Академический Проект, 2000. – 496 с.
30. Типове положення про будинок-інтернат для громадян похилого віку та інвалідів, геріатричний будинок-інтернат, пансіонат для ветеранів війни і праці. Затв.наказом Міністерства соціального захисту населення України від 1 квітня 1997 р., № 43.
31. Типове положення про головне управління праці та соціального захисту населення обласної, Київської міської державної адміністрації і управління праці та соціального захисту населення Севастопольської міської державної адміністрації і Типове положення про управління праці та соціального захисту населення районної, районної у містах Києві та Севастополі державної адміністрації. Затв.постановою Кабінету Міністрів України від 29 вересня 2000 р., № 1498.
32. Типове положення про психоневрологічний інтернат. Затв.наказом Міністерства соціального захисту населення України від 1 квітня 1997 р., №43.
33. Указ Президента України № 1073/2005 "Про вдосконалення державного регулювання у сфері зайнятості населення та ринку праці в Україні" від 12.07.2005р.
34. Українська спілка ветеранів Афганістану (воїнів-інтернаціоналістів). – Доступний з <http://usva.org.ua/>
35. Фирсов М.В., Студёнова Е.Г. Теория социальной работы: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. – М.: Гуманит.изд.центр ВЛАДОС, 2000. - 432с.
36. Шевчук П.І. Соціальна політика. – Львів: Світ, 2003. – 400с.
37. Штрихи к портрету больного синдромом посттравматических стрессовых расстройств на примере участников боевых действий в зонах локальных конфликтов. - Доступний з: <http://www.fortunecity.com/millennium/scooby/454Psy/Got/ptsd.htm>.
38. Ягодка А.Г. Соціальна інфраструктура і політика: Навч.посібник. – К.: КНЕУ, 2000. – 212с.

РОЗДІЛ IV. СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ ТА ІНШІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

4.1. Теоретичні основи та проблеми соціальної педагогіки в Україні

Становлення соціальної роботи в Україні нерозривно пов'язано з розвитком такої важливої галузі людинознавства як соціальна педагогіка. Слід зазначити, що на сьогодні статус соціальної педагогіки та її співвідношення з соціальною роботою визначені не остаточно. Так, деякі науковці вважають соціальну педагогіку галуззю педагогічної науки, інші вважають міждисциплінарною наукою, або ж структурною складовою соціальної роботи.

Зокрема, за визначенням А.Й. Капської соціальна педагогіка це – галузь педагогіки, що досліджує особливості становлення та розвитку особистості в різних мікросоціумах соціального середовища. Об'єктом соціальної педагогіки, на думку цього науковця, є конкретна особа чи група, яка має соціальні чи особисті проблеми або потреби, що вимагають вирішення чи задоволення, а предметом виступає процес соціального виховання дітей та молоді в умовах різних рівнів соціального середовища [44, с.5].

Подібні погляди на визначення соціальної педагогіки висловлюють І.Д.Зверєва, Л.Г. Коваль та ін. Так, ними пропонується наступне визначення: «Соціальна педагогіка – галузь загальної педагогіки, наука про закономірності та механізми становлення та розвитку особистості в процесі здобуття освіти та виховання у різних соціальних інститутах, а також соціально орієнтована діяльність освітніх, наукових, культурних та інших закладів, установ і соціальних служб, які сприяють формуванню соціальної активності дітей та молоді в процесі вирішення суспільних, політичних, економічних та інших проблем суспільства» [47, с. 3]

Даний підхід дозволяє стверджувати, що предмет соціальної педагогіки охоплює, принаймні, дві підсистеми: особистість в процесі виховання та здобуття освіти, з одного боку, а з іншого – діяльність різних соціальних інституцій, що сприяє соціалізації людини. Загальна мета соціально-педагогічної діяльності полягає у створенні оптимальних умов соціалізації дітей та молоді, а її зміст розкривається у процесах соціальної адаптації, профілактики, реабілітації, ресоціалізації та соціально-культурної анімації в певних соціальних та вікових групах.

Як вже зазначалось вище, існує і дещо інша точка зору на визначення предмета соціальної педагогіки. Так, В.Г. Бочарова, Г.Н. Філонов розглядають

соціальну педагогіку як структурний компонент соціальної роботи, як науку, що охоплює всю повноту та розмаїття ситуативної проблематики життя людини і моделей дій відповідно до сфери соціальної роботи [22, 129].

На міждисциплінарному характері соціальної педагогіки наголошується у визначеннях, запропонованих Л.І. Міщик, А. В. Мудрик, Н.П. Бурою та ін. Наприклад, Л.І. Міщик розглядає соціальну педагогіку як комплексну науково-практичну дисципліну про соціальне виховання поколінь, яка виникає на перехресті педагогіки, соціології, культурології та психології [66, с. 13]. На думку ж А.В.Мудрика соціальна педагогіка, вирішуючи свої специфічні завдання, може бути ефективною лише за умови інтеграції здобутків інших галузей людино- та суспільствознавства [70, с. 19].

Отже, соціальна педагогіка активно розвивається як інтегрований напрямок педагогічних знань, має власний понятійно-категоріальний апарат, а в предметі науки присутні об'єкти та суб'єкти соціально-педагогічного впливу. Суб'єкти соціально-педагогічної діяльності – це державні, громадські організації, фізичні особи, що реалізують соціальну політику та надають соціальну допомогу різним категоріям дітей та молоді. До цих суб'єктів належать: держава, що визначає соціальну політику; органи виконавчої влади; соціальні інститути виховання (школи, позашкільні заклади, дитячі будинки, вищі навчальні заклади тощо); притулки та приймальники-розподільники; громадські організації (благодійні фонди, товариства); дитячі та молодіжні об'єднання; соціальні служби для молоді; соціальні педагоги та працівники; волонтери.

Об'єкти соціально-педагогічної діяльності – окремі особи чи соціальні групи, які потребують допомоги та підтримки в процесі їх соціалізації. На сьогодні в Україні це – учні загальноосвітніх шкіл; студенти вузів; працююча молодь; безробітна молодь; обдаровані діти та молодь; молоді люди з функціональними обмеженнями; діти та молодь, що стали жертвами фізичного, психічного чи сексуального насильства; діти-сироти; діти та молодь, схильні до правопорушень; uzалежнені особи; віл-інфіковані; проблемні сім'ї; молоді люди, що повернулись з місць позбавлення волі; формальні та неформальні підліткові та молодіжні об'єднання.

Аналізуючи перелік об'єктів і суб'єктів соціальної педагогіки, можна зробити висновок про тісний зв'язок соціально-педагогічної діяльності та соціальної роботи. Схожими також є понятійно-категоріальні апарати даних галузей знань. Серед відмінностей слід відмітити, що соціальні педагоги переважно працюють з дітьми та

людьми молодого віку, а методологічну основу їх діяльності складають педагогічні виховні та освітні концепції.

4.2. Значення соціально-педагогічної діяльності у вирішенні демографічних проблем суспільства

Важливою функцією системи соціальних служб для сім'ї дітей та молоді є створення умов для поліпшення демографічної ситуації в Україні. Така актуальність вирішення демографічних проблем у державі зумовлена низкою чинників, серед яких науковці виділяють найбільш гострі [50, с.9-16]:

1. Критична демографічна ситуація – депопуляція та деградація якості населення внаслідок зниження рівня народжуваності та перевищення показників смертності над показниками народжуваності; руйнування генофонду, низький рівень людино збереження та ін.

2. Зростання числа сексуальних збочень та перекручень (агресивність та жорстокість в інтимних стосунках, садизм і мазохізм, гомосексуальні установки, вуайеризм, фетишизм, ексгібіціонізм, трансвенстизм тощо).

3. Надмірно ранній початок статевого життя, психосексуальна незрілість.

4. Зростання дошлюбної та позашлюбної народжуваності, що призводить до зростання кількості матерів-одиначок, а також кількості дітей, від яких відмовляються матері.

5. Поширення проституції, особливо серед неповнолітніх.

6. Збільшення кількості венеричних захворювань серед молоді, зростання чисельності ВІЛ-інфікованих та хворих на СНІД осіб.

7. Зростання кількості статевих правопорушень.

Таким чином, наявні проблеми демографічного та соціального характеру вимагають серйозних заходів на державному та регіональних рівнях щодо поліпшення ситуації в цій сфері. Саме з метою створення внутрішніх державних інституціональних механізмів і сприятливого середовища у суспільстві для забезпечення дії факторів, що впливають на подолання демографічної кризи Урядом була затверджена Стратегія демографічного розвитку в період до 2015 року [12].

У вищезгаданому документі аналізуються особливості демографічної проблематики в державі та причини розвитку негараздної ситуації, а також визначаються основні завдання та напрямки соціальної роботи щодо поліпшення демографічної ситуації в країні.

Зокрема, метою Стратегії є поліпшення якісних характеристик рівня життя населення та гармонізація процесів його відтворення на основі відродження духовності української нації та національних традицій, відновлення сімейних цінностей, забезпечення морального здоров'я сім'ї, виховання свідомого батьківства та запобігання соціальному сирітству. Пріоритетними завданнями визначені підвищення рівня народжуваності та розвиток сім'ї; поліпшення здоров'я, зниження рівня смертності та збільшення тривалості життя населення; регулювання міграційних процесів; подолання негативних наслідків старіння населення; демографічний розвиток регіонів.

Для розвитку інституту сім'ї та підвищення рівня народжуваності пропонується:

- формування сприятливого соціально-психологічного клімату у суспільстві для утворення сім'ї та позитивної налаштованості громадян на сімейні цінності;
- збереження традицій багатодітності там, де вони ще існують, та формування у батьків настанов на дводітну родину;
- активна пропаганда через засоби масової інформації сімейних цінностей, свідомого ставлення до сімейних обов'язків;
- створення економічних передумов для задоволення потреби сім'ї в дітях, поліпшення якості життя сімей;
- сприяння та підтримка виховної функції сім'ї;
- вдосконалення реалізації житлової політики з метою посилення її демографічної спрямованості, зокрема розвитку системи молодіжних житлових комплексів та молодіжних житлово-будівельних кооперативів;
- оптимізація мережі центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, вдосконалення їх діяльності шляхом запровадження нових ефективних форм роботи;
- вдосконалення мережі культурних і консультаційних закладів з метою створення умов для спілкування самотніх людей, які мають намір створити сім'ю;
- поетапне наближення розміру щомісячної допомоги по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку до рівня прожиткового мінімуму, а також подальше його збільшення з диференціацією за доходами сім'ї;
- збільшення розміру одноразової допомоги при народженні кожної наступної дитини;
- удосконалення механізму надання адресної допомоги малозабезпеченим сім'ям з дітьми;

- проведення у навчальних закладах інформаційно-просвітницької роботи з батьками з питань виховання дітей; посилення соціального захисту бездоглядних та безпритульних дітей, створення умов для повноцінного їх розвитку;
- розвиток сімейних форм виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;
- впровадження новітніх форм та методів профілактики дитячої інвалідності;
- удосконалення системи оздоровлення дітей;
- соціальне супроводження і підтримка сімей, в яких виховуються ВІЛ-інфіковані діти та ін.

З метою поліпшення здоров'я, зниження рівня смертності та збільшення тривалості життя населення необхідно:

- створити умови для забезпечення доступу широких верств населення до засобів збереження та поліпшення здоров'я, якісного медичного та санаторно-курортного обслуговування;
- формувати суспільну налаштованість на здоровий спосіб життя, особистісну мотивацію до збереження та поліпшення здоров'я;
- створити безпечне для життя і здоров'я довкілля;
- поліпшити якість платних медичних послуг;
- посилити боротьбу з наркоманією та проституцією;
- сприяти розвитку масової фізичної культури та спорту, зокрема розширити доступ дітей і підлітків до фізкультурно-спортивних і оздоровчих закладів, підліткових клубів за місцем проживання з метою створення належних умов для зміцнення їх фізичного та психічного здоров'я;
- реформувати систему охорони здоров'я з метою підвищення її ефективності та поетапного збільшення обсягу фінансування;
- запровадити загальнообов'язкове державне медичне страхування;
- забезпечити розвиток профілактичного та реабілітаційного напрямку в системі охорони здоров'я, зокрема розроблення комплексних програм, спрямованих на профілактику найпоширеніших хронічних захворювань, а також тютюнокуріння і зловживання алкоголем;
- утворити перинатальні центри з відділеннями перинатальної діагностики, реанімації та інтенсивної терапії, виходжування і реабілітації новонароджених на базі діючих закладів охорони здоров'я;
- поширити практику надання медико-генетичних консультацій;

- створити систему медичного обслуговування сімейними лікарями;
- створити оптимальну мережу закладів планування сім'ї, забезпечити доступність медичних послуг, спрямованих на збереження репродуктивного здоров'я;
- поліпшити якість надання медичної допомоги сільському населенню;
- впровадити на виробництві з шкідливими умовами праці новітні технології, які забезпечуватимуть усунення або зменшення їх негативного впливу на здоров'я працівників;
- створити умови для відновлення здоров'я працівників, передусім тих, що зайняті на важких роботах і на роботах з шкідливими і небезпечними умовами праці;
- реформувати систему оздоровчих та рекреаційних закладів, забезпечити доступність послуг, що ними надаються, для широких верств населення;
- привести санітарні норми та нормативи екологічної безпеки у відповідність з міжнародними стандартами, а також посилити контроль за їх дотриманням;
- поліпшити стан існуючих та забезпечити будівництво нових доріг, які б відповідали міжнародним стандартам з безпеки дорожнього руху;
- посилити громадський порядок та боротьбу із злочинністю та ін.

Регулювання міграційних процесів держава здійснює для уповільнення темпів депопуляції, збереження чисельності та структури населення на рівні, що забезпечує господарське освоєння території, за умови збереження ментальної цілісності української нації. Стабільно додатний міграційний баланс забезпечується шляхом зменшення кількості осіб, які вибувають на постійне проживання, стимулювання зворотності зовнішніх трудових поїздок та встановлення необхідного рівня прибуття працездатного населення в Україну.

Отже, проблеми демографічного розвитку держави займають неабияке місце у соціальній політиці країни, а, отже, виступають важливим напрямком соціальної роботи та соціально-педагогічної діяльності.

4.3. Завдання та особливості соціально-педагогічної роботи з сім'єю в державі

Важливим напрямком соціально-педагогічної діяльності в державі є соціальна робота з сім'єю.

Сім'я як первинна та основна ланка суспільства є соціальною системою, ознаками якої за Сімейним кодексом, є: спільне проживання членів сім'ї, до яких належать чоловік, дружина, рідні, всиновлені та підопічні діти, непрацездатні

батьки чоловіки і дружини, які мешкають разом з ними і перебувають на їхньому утриманні через відсутність власних прибутків, особа, яка проживає спільно з інвалідом I групи і здійснює догляд за ним; спільний побут членів сім'ї; наявність прав та обов'язків членів сім'ї. При цьому відзначається, що подружжя є сім'єю і тоді, коли чоловік або дружина через навчання, працю, лікування, необхідність доглядати за батьками, дітьми, з інших поважних причин мешкають окремо; також дитина належить сім'ї батьків, якщо з певних причин з ними не проживає.

Отже, сім'я – динамічна група людей, які разом проживають, пов'язані родинними відносинами (шлюбу, кровної спорідненості, усиновлення, опіки), спільністю формування і задоволення соціально-економічних та інших потреб, взаємною моральною відповідальністю. Сім'я як ланка суспільства покликана виконувати основні функції, серед яких: репродуктивна (відтворення населення), виховна, соціально-економічна, господарсько-побутова, рекреативна (проведення вільного часу), комунікативна та ін.

Необхідність сильної державної сімейної політики зумовлена суспільними потребами: сім'я є спільником суспільства у розв'язанні його головних проблем, збереженні моральних основ, соціалізації дітей, розвитку культури та економіки. Систему соціальної сімейної політики можна розглядати як систему механізмів, за допомогою яких держава створює умови для забезпечення життєдіяльності сім'ї, її захисту, якщо вона цього потребує. Тобто сімейна політика є ланцюжком між державою та громадянським суспільством і виконує стабілізуючу та захисну функції.

Об'єктом сімейної політики в Україні є соціальний інститут сім'ї, захист її прав та інтересів у процесі суспільного розвитку. Предмет сімейної політики визначають як сукупність проблем сім'ї, що характеризують її як соціальний інститут.

Основними чинниками, що зумовлюють необхідність соціальної роботи з сім'єю, є проблеми адаптації членів сім'ї у родині та адаптація самої сім'ї в суспільстві. Основною ж характеристикою, що визначає успішність адаптації членів сім'ї в середини неї є їх соціальний статус, а сім'ї у суспільстві – соціальний статус сім'ї. Розрізняють 4 основні статуси сім'ї: 1) соціально-економічний (рівень доходів, житлові умови, предметне оточення, соціально-демографічні характеристики членів сім'ї); 2) соціально-психологічний (подружні відносини, стосунки батьки-діти, сім'я-оточення); 3) соціально-культурний (освітній та культурний рівень членів сім'ї); 4) ситуативно-рольовий статус (роль батьків, дітей, глави сім'ї).

На думку М.А. Галагузової [31, с. 25] в разі, коли соціальний статус сім'ї низький, можна твердити про значні відхилення від норми у тій чи іншій сфері адаптації і наявність широкої низки проблем різного характеру. В такому випадку сім'я може бути асоціальною. При середньому статусі сім'ї задовольняються базові потреби членів сім'ї, однак сім'я потрапляє в так звану зону ризику. Коли ж соціальний статус сім'ї високий, це свідчить про задоволення більшості потреб і така сім'я визначається як соціальна.

Важливим чинником збільшення сімейних проблем є позашлюбність. Так, на думку І.М. Трубавіної [124, с. 31], позашлюбна сім'я не дає дитині почуття захищеності, а в жінці не формує впевненість у собі і в майбутньому; позбавляє подружжя відповідальності за свою поведінку та сім'ю. крім того, в ній не формуються ціннісні орієнтації особистості (сімейні цінності, сімейний спосіб життя).

Соціально-педагогічна робота здійснюється в разі наявності криз чи конфліктів у сім'ї, при недоліках чи проблемах сімейного виховання, при проблемах окремих членів сім'ї тощо. Об'єктами діяльності соціального педагога в сім'ї виступають: батьки, діти, сім'я в цілому, оточення сім'ї.

В загальному вигляді діяльність соціального педагога з сім'єю поділяється на такі види:

- освітня (інформування, допомога у навчанні та вихованні);
- психологічна (підтримка, корекція та реабілітація);
- посередницька (організація, координація, інформування).

В якості освітньої діяльності соціальний педагог усі свої дії спрямовує на запобігання проблемам, пов'язаним з навчанням і вихованням дітей та формуванням педагогічної культури батьків. Освітня діяльність соціального педагога полягає також у навчанні батьків з питань: педагогічної і соціально-психологічної готовності до виховання майбутніх або вже існуючих дітей; значення особистого прикладу і авторитету батьків у вихованні дітей; атрибутів ролі матері і батька; відносини між дітьми; взаємовідносин різних поколінь у сім'ї; врахування вікових та статевих особливостей у вихованні; психологічних і педагогічних проблем виховання "важких дітей"; виховання дітей з відхиленнями у розвитку; організації режиму праці, навчання і відпочинку; підготовки дітей дошкільного віку до занять у школі; основ спілкування у дитячому та підлітковому віці; причин та наслідків дитячої девіантності тощо.

Виховна діяльність соціального педагога сприяє формуванню у батьків готовності до виховання дітей, а також до організації нормального співіснування або співжиття.

Психологічна діяльність соціального педагога полягає у створенні сприятливого мікроклімату в сім'ї та допомозі сім'ї в період кризи. При цьому, залежно від ситуації, використовується комплекс педагогічних і психологічних методів.

Посередницька діяльність передбачає використання найрізноманітніших організаційних методів, які сприяють існуванню та розвитку сім'ї.

Таким чином, здійснюючи соціальну роботу з сім'єю, соціальний педагог (працівник) виконує наступні ролі:

а) порадник: інформує сім'ю про можливості налагодження взаємодії між об'єктами діяльності; розповідає про розвиток дитини та дає поради стосовно її виховання та навчання;

б) консультант: консультує з питань сімейного законодавства, міжособистісних стосунків, інформує про наявність методів виховання, корисних даних сім'ї;

в) захисник: захищає права членів сім'ї у випадку, коли доводиться зустрічатися як з деградацією окремої особи, так і усієї сім'ї.

Отже, соціальна робота з сім'єю повинна спрямовуватись на створення умов для забезпечення прав членів сім'ї на основі врахування етапу розвитку та статусу сім'ї, а основними принципами соціально-педагогічної допомоги мають стати засади добровільності, законності та гуманізму.

Згідно з інформацією, розміщеною на офіційній веб-сторінці Міністерства України освіти і науки, молоді та спорту [82], основними завданнями соціального захисту сім'ї на сьогоднішній день є:

1) реалізація встановлених законодавством соціальних прав і мінімальних соціальних гарантій (перш за все в галузі соціального обслуговування та матеріальної підтримки сімей);

2) адаптація системи соціального захисту сім'ї до змінних соціально-економічних умов;

3) вдосконалення системи соціального захисту на основі впровадження інноваційних технологій;

4) широке використання активних форм соціальної підтримки сім'ї (адаптація та реабілітація, допомога в саморегуляції та в самозабезпеченні, професійна орієнтація).

Серед визначених на державному рівні орієнтирів сучасної сімейної політики в Україні є: стабілізація сім'ї, зниження рівня розлучень; підвищення престижу сім'ї та сімейних цінностей у масовій свідомості; забезпечення розумово та фізично здорового потомства, орієнтація на середньодітну сім'ю; підвищення виховного потенціалу сім'ї; адаптація сім'ї до ринкових умов життя. А основними напрямками реалізації сімейної політики в Україні є – законодавче забезпечення, економічні заходи; соціальна робота з сім'єю.

4.4. Соціальний захист дітей в Україні

Питанням розвитку та становлення дитячої особистості присвячено чимало наукових доробок представників різних напрямків гуманітарних знань. Однак, специфіка дитячої проблематики в аспекті соціальної роботи та соціальної педагогіки полягає в тому, що тут в центрі уваги постають умови соціалізації, її чинники, вплив соціального середовища на виховання та становлення дітей у суспільстві, а також практичні шляхи надання допомоги дитині при захисті її прав та інтересів. Ось чому соціальні працівники та соціальні педагоги зосереджують свою активність передусім на тих дітях, у яких виникають певні труднощі в ході засвоєння соціального досвіду та інтеграції в суспільство.

Зокрема, у навчальному посібнику «Введення у соціальну роботу» [27, с.184] виділені такі вразливі групи дітей, котрими опікуються фахівці із соціальної роботи:

- Діти-сироти, у яких померли батьки чи один із батьків.
- Діти, позбавлені батьківського піклування у зв'язку з:
  - позбавленням батьків батьківських прав;
  - відібранням дітей без позбавлення батьків батьківських прав;
  - визнання батьків зниклими;
  - визнання батьків недієздатними;
  - тривалою хворобою батьків, що перешкоджає їх виконувати батьківські обов'язки;
  - відбуванням батьками покарання у місцях позбавлення волі.
- Соціальні сироти (бездоглядні діти), котрі при живих батьках чи опікунах (піклувальниках) виявились соціально відторгнутими через:
  - негаразди в сім'ї;
  - несумлінне виконання обов'язків опікуном чи піклувальником;
  - втечу з дому та мандрівний спосіб життя;
  - сексуальні домагання з боку дорослих;

дитячу проституцію.

- Діти вулиці, неповнолітні, для яких вулиця (у широкому розумінні, яке включає незайняте житло, незаселені землі тощо) стала їх звичайним місцем перебування, а також ті, хто не має достатнього захисту:

діти, які працюють на вулиці;

діти, які живуть на вулиці;

діти, які мешкають на вулицях разом зі своїми сім'ями.

- Обдаровані діти, котрі мають певні здібності, але позбавлені можливості їх розвивати.

- Діти, які мають функціональні обмеження.

- Діти представників груп ризику.

Таким чином, зазначений перелік свідчить про наявність у багатьох дітей нашого суспільства цілої низки проблем, серед яких найгострішими є: зростання дитячої захворюваності, погіршення стану здоров'я дітей; бездоглядність, розвиток девіантних форм поведінки у дитячому середовищі; байдуже або жорстоке ставлення до дітей з боку старших, батьків, родичів тощо; експлуатація дітей; відсутність належного рівня матеріального забезпечення дітей та інші.

Ефективність вирішення чи пом'якшення дитячих проблем, якими характеризується сьогодні українське суспільство, великою мірою залежить від дієвої соціальної політики держави. Питання соціальної захищеності дітей знаходяться у компетенції таких органів влади державного рівня: Міністерство освіти і науки, молоді і спорту, Міністерство соціальної політики, Державні соціальні служби для сім'ї, дітей та молоді, Міністерство охорони здоров'я, Міністерство внутрішніх справ та ін. Серед установ і закладів, котрі надають безпосередню підтримку та допомогу дітям, можна назвати: інтернатні установи для дітей, дошкільні та шкільні навчальні заклади, будинки-інтернати сімейного типу, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, притулки для неповнолітніх, спеціалізовані медичні заклади тощо.

Усвідомлення значущості та актуальності щодо вирішення дитячих проблем в Україні на суспільному рівні зумовило той факт, що 2006 рік в нашій державі було проголошено Роком захисту прав дитини, що продемонструвало визнання потреби відстоювання прав дитини та їх захист, а також необхідність зміни свідомості суспільства щодо розуміння дитини не лише як об'єкта турботи дорослих, але й розуміння дитини як учасника державної політики щодо захисту її прав.

Відомо, що весь комплекс міжнародних правових стандартів щодо захисту прав дітей охоплює найбільш вивіреним документом, ратифікований практично всіма

країнами світу, - Конвенція ООН про права дитини. Уряд України, підписавши 10 травня 2002 року підсумковий документ Спеціальної сесії в інтересах дітей Генеральної асамблеї ООН “Світ, сприятливий для дітей”, взяв на себе важливі зобов’язання щодо виконання вимог зазначеної Конвенції. У цьому документі визначено чотири пріоритетні напрями діяльності: пропагування здорового способу життя, забезпечення можливості отримувати якісну освіту, захист дітей від жорстокого поводження, насильства та експлуатації, боротьба з поширенням ВІЛ/СНІД.

Упродовж 2006 року було проведено чимало заходів та реалізовано цілу низку програм, котрі були спрямовані на подолання дитячих проблем та покращення демографічної ситуації в державі. Зокрема, згідно інформації, розміщеній на офіційному веб-сайті Міністерства України у справах сім’ї, молоді та спорту [82] була проведена наступна робота:

- опрацьовано належне законодавче поле для реалізації державної політики щодо сім’ї, молоді та дітей, подання проекту Закону України “Про Загальнодержавну програму “Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини на 2006-2016 роки”.

- Запроваджено новий механізм фінансового забезпечення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, за принципом “гроші ходять за дитиною”.

- Відслідковувалось належне дотримання місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування законодавства з питань захисту прав та інтересів дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Рівень такого дотримання визначався за наслідками постійних перевірок діяльності місцевих органів виконавчої влади, уповноважених за реалізацію державної політики у сфері сім’ї, молоді і захисту прав дитини.

- Забезпечено створення та функціонування центрів матері і дитини з метою запобігання ранньому соціальному сирітству;

- Здійснює науково-дослідницьку діяльність, що дає змогу будувати державну політику на базі чітких даних про становище дітей та їхні потреби. Проводиться робота з підготовки і видання збірника “Становище дітей та захист їхніх прав в Україні” та готується Державна щорічна доповідь про становище дітей в Україні “Соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: досвід реформи”;

- Було забезпечено проведення публічної дискусії стосовно становища дітей і відстоювання їх прав в Україні, зокрема, участь у підготовці до проведення громадських слухань за участю дітей «Права та обов'язки дітей в Україні».

- Здійснювалась активізація діяльності дитячих спільнот для відстоювання їх власних прав і інтересів та разом із іншими зацікавленими сторонами було організовано проведення Всеукраїнського конкурсу на кращий лист-звернення до Президента України, переможці якого отримали листи від Президента України В. Ющенка і подарунки.

- Надавалась підтримка XV Українському відкритому фестивалю дитячого, молодіжного кіно та телебачення “Кришталеві джерела”, фестивалю “Наша земля – Україна!” у міжнародному дитячому центрі “Артек”, X Всеукраїнського фестивалю телерадіопрограм для дітей “Золоте курча”;

- Розроблені заходи щодо боротьби проти поширення ВІЛ/СНІД та здійснена їх реалізація. Зокрема, Міністерство стало учасником кампанії “Єднаймося заради дітей. Єднаймося проти СНІДу”, що проводився Дитячим фондом ООН (ЮНІСЕФ);

- Здійснювалась підтримка просвітницької діяльності серед дитячих колективів і юнацтва. У лютому-травні 2006 року за сприяння Міністерства українська Академія духовної єдності народів світу та грузинський фонд “Вундеркінд” провели міжнародний конкурс-вікторину “Що я знаю про Україну?”.

- Відбувалось сприяння реалізації різноманітних проектів у сфері організації дозвілля та відпочинку, зокрема тих, що спрямовані на утвердження родинних форм проведення дозвілля.

- Розроблені та проведені заходи щодо відзначення Дня спільних дій в інтересах дітей. Особлива увага приділялась забезпеченню благодійництва з одночасним залученням до впроваджуваних дій самих дітей.

- Здійснено постійну широкомасштабну інформаційну підтримку державної політики у сфері сім’ї, молоді та захисту прав дітей, зокрема, заходів у рамках Року захисту прав дитини з метою привертати увагу громадськості до даних питань. Реалізувалась програма з виробництва та розповсюдження соціальної реклами, що має на меті пропагування соціальної підтримки сім’ї, формування здорового способу життя і протидію негативним явищам у дитячому і молодіжному середовищах.

Таким чином, соціальна політика щодо дітей в Україні є одним із пріоритетних напрямків у державі. Однак, активність соціальних політиків, соціальних працівників і педагогів має бути спрямована передусім на подолання тих негативних тенденцій та явищ у дитячому середовищі, які притаманні сьогодні українському суспільству. Йдеться про боротьбу з безпритульністю, з соціальним сирітством, з проявами девіантної та делінквентної поведінки підростаючого покоління, про створення належних умов для повноцінного розвитку обдарованих

дітей та дітей з функціональними обмеженнями тощо. Інформація про організацію діяльності деяких закладів для вирішення проблем дітей в Україні представлена у додатках Є,Ж.

4.5. Молодь в аспекті соціально-педагогічної діяльності

В умовах розвитку українського суспільства важливою уявляється проблема становлення молодого покоління, формування якого відбувається в нових соціально-економічних та політичних умовах. Значною мірою успішність соціалізації молодої особи, а, отже і інтеграція її в соціумі, залежить від уміння вирішувати власні проблеми, можливостей адаптуватися до середовища, здатності до засвоєння соціального досвіду тощо. Саме на сприяння вирішення різноманітної проблематики молодих людей і спрямована молодіжна соціальна політика та соціально-педагогічна діяльність численних соціальних служб у державі. Слід зазначити, що починаючи з 90-х років ХХ сторіччя соціальна політика щодо молоді в Україні значно змінилася: від комсомольських патерналістських засад до формування демократичних поглядів та вільного волевиявлення, самостійності.

Варто відмітити, що визначення поняття «молодь» не є однозначним в різних галузях знань. З точки зору соціології – молодь – суспільно-диференційована соціально-демографічна спільнота, якій притаманні специфічні фізіологічні, соціально-психологічні, теоретико-пізнавальні, культурно-освітні властивості, що характеризують її біосоціальне дозрівання як здійснення самовиразу її внутрішніх сил і соціальних якостей [116, с.230]. Соціально-педагогічний підхід до тлумачення даного поняття визначає молодь як особливу соціально-демографічну групу, що переживає період становлення соціальної зрілості, стан якої визначений соціально-економічним становищем суспільства [71, с. 249]. Згідно ст.1 Закону «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» [3] з правової точки зору молодь, молоді громадяни це – громадяни України віком від 15 до 28 років (з 1999р. – від 14 до 28 років).

Отже, молодь представляє собою окрему соціально-демографічну групу, яка вирізняється за сукупністю вікових характеристик, особливостей соціального становища та зумовлених тим і іншим соціально-психологічних якостей, що визначаються суспільним ладом, культурою, закономірностями соціалізації, вихованням в умовах певного суспільства [85, с. 12]. Особливості молоді як соціальної групи визначаються специфічною позицією, котру вона займає в процесі

відтворення соціальної структури. Йдеться про те, що молода людина не лише засвоює існуючий суспільний досвід, але і привносить дещо своє у розвиток соціуму. Протиріччя, що виникають у середині даного процесу, лежать в основі цілої низки специфічних молодіжних проблем.

Під молодіжними проблемами розуміють такі суперечності в життєдіяльності молодої людини, які поглиблюються і свідчать про недостатність існуючих способів їх вирішення, а отже, призводять до появи дезорганізуючих процесів в системі «суспільство-молодь» [116, с.229]. Молодіжні проблеми можуть бути поділені на дві великі групи: 1) проблеми, пов'язані із вимогами суспільства до молодих людей; 2) труднощі особистісного характеру, що пов'язані із самореалізацією особистості.

Серед найбільш поширених проблем молоді називають: економічна (матеріальна) залежність та незабезпеченість (бідність); погіршення стану здоров'я молодих, недоступність належного рівня лікування та реабілітації; проблеми доступності отримання якісної освіти; житлові проблеми (відсутність власного помешкання); проблеми зайнятості та працевлаштування; розвиток асоціальних форм поведінки; проблеми виховання молоді, зокрема сімейного, патріотичного тощо.

Окреслені соціальні проблеми молоді мають стати підґрунтям при визначенні напрямків молодіжної державної політики системної діяльності держави щодо конкретної особистості, молоді, молодіжного руху, що здійснюється в законодавчій, виконавчій, судовій сферах. Згідно нормативних документів, представлених на офіційному веб-сайті Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту [82], основними напрямками державної молодіжної політики в Україні є:

- розвиток і захист інтелектуального потенціалу молоді, поліпшення умов і створення гарантій для отримання молоддю освіти, спеціальної професійної підготовки та перепідготовки;
- забезпечення зайнятості молоді, її правового захисту з урахуванням економічних інтересів, професійних і соціальних можливостей суспільства;
- створення умов для оволодіння та безпосередньої участі молодих людей у відродженні та розвитку духовних та культурних цінностей українського народу, охороні та відтворенні навколишнього природного середовища;
- формування у молоді почуття національної гордості, патріотизму, готовності захищати суверенітет України;
- охорона здоров'я молоді, формування у неї глибокої потреби в духовному і фізичному розвитку.

Визначені напрямки соціальної молодіжної політики реалізують працівники системи соціальних служб для молоді, а також інших соціально спрямованих установ і закладів. Організаційні і правові засади соціальної роботи з молоддю регламентуються Законом України «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» [2]. Згідно ст. 7 цього Закону основними завданнями соціальної роботи з молодим поколінням є:

- визначення правових засад соціальної роботи з дітьми та молоддю;
- розроблення та реалізація державних, галузевих, регіональних програм соціального становлення і соціальної підтримки дітей та молоді;
- створення сприятливих умов для гармонійного розвитку дітей та молоді, задоволення потреб у добровільному виборі виду діяльності, не забороненому законодавством, активної участі в творчій, культурологічній, спортивній і оздоровчій діяльності;
- консультування і надання соціальних послуг, соціально-медичної, психолого-педагогічної, правової, інформаційної та інших видів соціальної допомоги;
- здійснення соціального менеджменту щодо організації діяльності органів виконавчої влади, громадських організацій, спрямованої на подолання соціальних проблем;
- здійснення соціально-профілактичної роботи щодо запобігання наслідкам негативних явищ та подолання таких наслідків;
- розроблення та здійснення комплексу реабілітаційних заходів щодо відновлення соціальних функцій, психологічного та фізичного стану дітей та молоді, які зазнали жорстокості, насильства, потрапили в екстремальні ситуації;
- сприяння дитячим і молодіжним організаціям, іншим об'єднанням громадян, фізичним особам у реалізації ними власних соціально значущих ініціатив і проектів;
- забезпечення дотримання соціальних стандартів і нормативів умов життєдіяльності, морального, психологічного та фізичного стану дітей та молоді;
- здійснення кадрового, науково-методичного, фінансового, матеріально-технічного, інформаційного та інших видів забезпечення соціальної роботи;
- сприяння розвитку та підтримка волонтерського руху;
- встановлення та зміцнення зв'язків із соціальними службами для молоді за кордоном, інтеграція в міжнародну систему соціальної роботи з молоддю;
- здійснення комплексу медико-соціальних та реабілітаційних заходів щодо адаптації в суспільстві дітей з вадами фізичного та розумового розвитку.

Отже, соціально-педагогічна робота з молоддю в Україні є важливим напрямком соціальної роботи та соціальної політики держави, що має забезпечити правові та економічні гарантії, дотримання найважливіших соціальних прав кожної молодої людини, а також створити сприятливі умови для формування у молодих почуття власної гідності, віри у свої сили та можливості самовизначитись та самоствердитись. Інформація про організацію діяльності деяких закладів для вирішення проблем дітей і молоді в Україні представлена у додатках Є,Ж.

4.6. Девіантна поведінка дітей і молоді як соціально-педагогічна проблема

Будь-яке суспільство має власну визначену систему норм (цінностей), що включає вимоги до поведінки та обов'язки членів даного соціуму. Важливим є те, щоб підростаюче покоління засвоювало соціально значимі цінності даного суспільства в процесі соціалізації, оскільки відхилення від соціальних норм (девіація) зазвичай привносить певні труднощі або самій особистості в ході її інтеграції в групи, або ж оточенню цієї людини. Інакше кажучи, успішність соціалізації особистості великою мірою залежить від адекватності у поведінці і ставленні до норм і вимог усієї системи суспільних відносин, в які вона включається на кожному своєму етапі розвитку. Ось чому неабиякого значення набуває соціальна робота з дітьми та молоддю з проявами девіантної поведінки.

Українські науковці в царині соціальної педагогіки та соціальної роботи виділяють такі форми девіацій дітей та молоді, притаманні сучасному вітчизняному суспільству [17, с.67-73]:

- Делінквентна поведінка – різновид девіантної поведінки, сукупність протиправних вчинків та злочинів, які не відповідають формально зафіксованим соціальним та юридичним нормам. До цієї групи належать такі прояви як проступки, корислива чи агресивно-насильницька поведінка, злочини, бродяжництво та ін.

- Адитивна поведінка – поведінка, що передує різним видам хімічної залежності (наркотичної, алкогольної, залежності від психотропних речовин та ін.).

- Проституція – різновид девіантної поведінки, що виявляється у позашлюбних, випадкових, нерозбірливих сексуальних стосунках не заснованих на особистій симпатії чи потягу за плату.

- Самогубство(суїцид) – це навмисне позбавлення себе життя.

Даний перелік можемо доповнити також такими проявами як вандалізм, гомосексуалізм, комп'ютерна залежність, сектантство, завідоме розповсюдження ВІЛ-інфекції тощо. Зазначимо, що гострота прояву тих чи інших девіацій найчастіше зумовлюється певними чинниками, серед яких: соціально-економічні (низький рівень матеріального забезпечення, неблагополучна сім'я, безробіття та нездоровий спосіб життя батьків та ін.); медико-санітарні (недотримання санітарно-гігієнічних норм проживання, хронічні захворювання, узалежненість батьків тощо); соціально-демографічні (неповна або багатодітна сім'я, прийомні батьки); соціально-психологічні (конфліктні сім'ї, педагогічна запущеність, деформація ціннісних орієнтацій в сім'ї); кримінальні (аморальний спосіб життя батьків, присутність членів сім'ї, що відбували покарання, часті конфлікти тощо).

В соціальній роботі використовують різноманітні методи та технології, покликані упередити розвиток зазначених негативних явищ, а також показати молодій особі шляхи подолання проблематики. Зокрема, це – профілактика, розробка та впровадження корекційних програм, лікувально-соціальна допомога, соціальна реабілітація, соціальний супровід, ресоціалізація та інші. Приміром, профілактичні програми можуть бути представлені наступними моделями [27, с.210-211]:

- модель «моральних принципів» - соціальний контроль поведінки на основі пропагування моральних цінностей;
- модель «залякування» - підкреслення небезпеки девіантної поведінки;
- когнітивна або ж модель «фактичних знань» - надання об'єктивної інформації щодо проблеми та її наслідків;
- модель афективного навчання полягає у застосуванні методик, які фокусуються на емоційному впливі на особистість та інші.

Важливим напрямком соціальної допомоги дітям та підліткам з девіантною поведінкою є робота з їх найближчим оточенням, оскільки саме мікросоціум здійснює провідну роль у засвоєнні молодого особистості суспільно-корисного, чи, навпаки, соціально-небезпечного досвіду. Насамперед йдеться про допомогу та супровід соціально неблагополучних сімей, в яких виховуються діти та підлітки, поведінка яких відхиляється від соціальних норм. Позитивним є той факт, що вітчизняні соціальні працівники та практичні психологи вже мають певний досвід такої роботи. Прикладом такої діяльності є впровадження програми «Соціальний супровід неблагополучної сім'ї», яку реалізують Український державний центр соціальних служб для молоді, Комітет у справі неповнолітніх, Міністерство внутрішніх справ України, Український центр практичної психології та соціальної

роботи [по 124, с. 55]. Ця програма має на меті збереження цілісності неблагополучної сім'ї, захист прав її членів через створення умов для їх розвитку та самореалізації у сім'ї та суспільстві. Завданнями програми є:

- виявлення неблагополучних сімей, інформування про них відповідних органів, обстеження умов життя сім'ї;
- залучення сім'ї до соціальної роботи (у т.ч. – соціально-педагогічної, за контрактною моделлю);
- сімейна просвіта;
- консультування сім'ї;
- соціальна реклама про установи, які займаються допомогою неблагополучним сім'ям, їхнім членам;
- статеве виховання молоді, формування позитивної моделі сімейного життя;
- створення умов для ліквідації наслідків і причин сімейного неблагополуччя.

Подібні програми розроблені та впроваджуються з метою вирішення чи пом'якшення й інших нагальних проблем молодіжного середовища. Варто лише пам'ятати, що дієвими ці проекти будуть за умови їх комплексності, врахування усіх аспектів виховання дітей та молоді, а також особливостей їх взаємодії з оточенням. Крім того, здійснюючи заходи загальнодержавного чи групового рівня, соціальні працівники повинні не стільки прагнути опікуватися проблемами молодих чи надавати їм пасивний соціальний захист, скільки створювати умови для їх самостійного життєзабезпечення, саморозвитку, нормального функціонування, розкриття потенційних можливостей, самореалізації.

4.7. Проблеми соціальної роботи з людьми, що перебувають у місцях позбавлення волі. Ресоціалізація засуджених осіб

Як зазначалось у попередньому параграфі, одним із соціально болісних та складних різновидів девіантної поведінки особистості є делінквентна доведінка. Поняття «делінквентність» походить від латинського «проступок, провина». Делінквентна поведінка, це – дії конкретної особистості, які відхиляються від встановлених у даному суспільстві і в даний час законів, що несе загрозу благополуччю інших людей чи соціальному порядку та є такими, що кримінально караються. Поряд з терміном «делінквентна» використовується і поняття «кримінальна, протиправна, криміногенна» поведінка, що передбачає поглиблене розуміння протизаконної поведінки [41, с.100].

Цей вид поведінки є однією із найбільш небезпечних форм девіацій, оскільки несе загрозу суспільному порядку. Соціальні психологи стверджують, що прояви такої поведінки означають наявність конфлікту між особистістю та суспільством. Зазвичай наслідки такого конфлікту невтішні: особи, які скоюють злочини та протиправні дії засуджуються і відбувають покарання.

Дослідники, вивчаючи причини розвитку делінквентної поведінки, доходять висновку, що основними чинниками, котрі впливають на її формування, є соціальні умови, такі як: несприятливі соціальні процеси, низький рівень життя, слабкість влади, стереотип насильницьких відносин тощо; а також індивідуальні чинники: статеві відмінності, віковий ценз, особливості конституційних характеристик (перенесення голоду, атлетична статура тощо), психопатології (психопатія, алкоголізм, черепно-мозкові травми тощо). Стосовно мотивації протиправної поведінки, то називаються різноманітні причини: від антисуспільної орієнтації особистості, криміногенної деформації свідомості, через корисливу, насильницько-егоїстичну, анархістсько-індивідуалістичну, легковажну, безвідповідальну, боязку, малодушну поведінку до формування асоціальної (соціопатичної) особистості, яка відкидає загальнолюдські цінності, натомість головним пріоритетом визначаючи свою безкарність і владу над іншими [41, с.123].

Таким чином, делінквентна поведінка особистості містить у собі певні закономірності, з одного боку, а з іншого, - індивідуальну своєрідність. Однак, в будь-якому випадку, суспільство прагне убезпечити себе від проявів такої поведінки, здійснюючи профілактику протиправної поведінки, але найбільш вживаним засобом на даному етапі виступає все ж таки покарання шляхом позбавлення волі.

Примусове позбавлення волі – одне з найбільш тяжких покарань для людини. Основними стресовими чинниками в такій ситуації є [19, с.78]: позбавлення свободи як такої; «подвійна ізоляція»; обмеження або викривлення інформації ззовні; зміна сприйняття простору і часу; гіподинамія; порушення добових біоритмів; постійна тривога, страх фізичного та психічного насильства, важкого захворювання тощо; міжособистісні, міжгрупові та внутрішньоособистісні конфлікти. Дія всіх цих чинників негативно впливає на психічний та фізичний стан особи, що має сприяти усвідомленню покарання та спокутування нею провини.

Питаннями соціальної роботи з особами, що перебувають та/або повернулись з місць позбавлення волі опікується Державний департамент України з питань виконання покарань, основними завданнями якого є [79]:

- здійснення єдиної державної політики у сфері виконання кримінальних покарань;
- розроблення рекомендацій щодо організації утримання осіб, взятих під варту, забезпечення виконання вироків суду і застосування передбачених законом засобів виправлення і перевиховання засуджених;
- здійснення контролю за виконанням вироків суду за окремими видами додаткових покарань;
- забезпечення примусового лікування засуджених, хворих на алкоголізм та наркоманію;
- забезпечення додержання вимог законодавства в органах і установах виконання покарань, запобігання злочинам, дисциплінарним проступкам з боку засуджених до позбавлення волі та щодо них, їх припинення та виявлення і розкриття злочинів, вчинених в органах і установах виконання покарань, проведення дізнання у справах про ці злочини, здійснення оперативно-розшукової діяльності;
- керівництво органами і установами виконання покарань, організація виробничо-господарської діяльності з наданням засудженим роботи, забезпечення їх професійної підготовки та загальноосвітнього навчання;
- правовий і соціальний захист осіб рядового і начальницького складу, працівників кримінально-виконавчої системи та членів їх сімей; удосконалення роботи з кадрами, їх професійної підготовки.

Сучасна державна політика України в галузі діяльності пенітенціарної системи направлена на реалізацію принципів гуманізму, демократизму, пріоритету загальних прав і волевиявлень людини і передбачає цілеспрямований процес, спрямований на ресоціалізацію злочинців.

Ефективність процесу ресоціалізації залежить від психологічних закономірностей розвитку особистості і характеру різних видів діяльності, вивченням яких займаються представники таких напрямків як девіантологія, пенітенціальна педагогіка, пенітенціарна психологія та ін.

Наприклад, пенітенціарна педагогіка - це наука про виправний вплив на засуджених, які відбувають покарання, головним чином, у вигляді позбавлення волі. Вона вивчає закономірності та специфіку педагогічного процесу в місцях позбавлення волі, принципи, методи та форми впливу на засуджених. Суттєва різниця

пенітенціарної педагогіки від інших педагогічних наук полягає в її особливому співвідношенні з правом, конкретно з кримінально-виконавчим [79, с.7].

Пенітенціарна психологія - система наукових знань про закономірності психічної діяльності людей, включених у специфічні умови, у яких здійснюється процес виконання покарання. Її основними завданнями є: вивчення закономірностей розвитку психіки засуджених в місцях позбавлення волі; дослідження особливостей психічних станів засуджених, які виникли під час відбування покарання; відстеження психологічних особливостей впливу на засуджених.; вивчення індивідуальних і групових психологічних особливостей засуджених, зумовлених віком, статевими ознаками, станом здоров'я і т.д.; здійснення психологічного аналізу діяльності працівників пенітенціарних закладів; аналіз і впровадження методів психологічних досліджень з урахуванням особливостей психіки засуджених; науковий аналіз і практичне використання передових поглядів закордонної пенітенціарної психології.

Варто відмітити, що в межах пенітенціарної педагогіки і психології ключовими поняттями, які характеризують мету діяльності відповідних установ, є поняття перевиховання, виправлення та ресоціалізації.

Так, перевиховання засуджених, на думку українських науковців представляє собою «двосторонній процес, що включає, з одного боку, цілеспрямовану діяльність суб'єкта щодо організації виховного впливу, а з іншого боку, діяльність об'єкта (особистості засудженого) із засвоєння та сприйняття цього впливу. Тільки в результаті такої взаємодії можна досягти певних позитивних змін в особистості засудженого, тобто забезпечити тією чи іншою мірою виправлення.

Виправлення - це внутрішній процес позитивних змін окремих якостей і, в цілому, спрямованості особистості та створюють готовність до самокерованої правочинної поведінки. Виправлення розглядається як результат спільної діяльності вихованця і вихователя.

Ресоціалізація розглядається як самосвідоме відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства; повернення його до самостійного загально-прийнятого соціально-нормативного життя у суспільстві» [19, с. 9]. Вчені стверджують, що ресоціалізація є складною соціально-правовою категорією, яка охоплює різні сторони оновлення соціальних зв'язків і під час відбування покарання, так і після цього. Відповідно, ресоціалізація поділяється на пенітенціарну та постпенітенціарну. Пенітенціарна ресоціалізація – це вироблення в засудженого законослухняної поведінки в установі виконання покарань, а постпенітенціарна – комплекс заходів із трудового та побутового влаштування і

встановлення зв'язків у звільненого з метою його подальшої соціальної реабілітації після звільнення на волю, унаслідок чого забезпечується відновлення засудженого в соціального статусі та повернення до законослухняного життя.

Серед учених, які досліджували питання ресоціалізації засуджених, також відсутні єдині підходи до визначення та трактування цього поняття. Слід відзначити вагомий внесок у розробку проблем пенітенціарної педагогіки загалом та вивчення питань ресоціалізації засуджених зокрема, таких відомих вітчизняних учених, як В.М. Синьов, В. І. Кривуша, О. В. Беца, Г. О. Радов.

Отже, в найбільш загальному вигляді можна стверджувати, що основною метою соціальної роботи з засудженими є зміна поведінки особи і її ресоціалізація.

Для досягнення цієї мети важливо допомогти людині, що позбавлена волі, вирішувати наступні групи завдань [19, с.79]:

- формування механізму адаптації в умовах соціальної ізоляції;
- адаптація засудженого до місця позбавлення волі;
- вироблення адекватного сприйняття офіційної влади;
- вироблення у ув'язненого адекватної мотивації до життя на волі.

У зв'язку з цим основними видами соціальної роботи в місцях позбавлення волі можуть бути:

1) освітня гуманістично орієнтована діяльність, спрямована на розвиток у засуджених системи знань про матеріальні та духовні цінності суспільства та про самих себе, про громадянські обов'язки людини, моральні принципи та норми її поведінки, про методи соціально схвальної взаємодії з навколишнім світом, шляхи самопізнання та самовиховання;

2) організаційно-практична діяльність, яка спрямована на забезпечення умов життя та діяльності, необхідних для формування у засуджених особистого трудового та морального досвіду, практичних вмінь та навичок у різних сферах суспільно-корисної діяльності і взаємовідносин з оточуючими людьми, матеріальної бази для взалучення засуджених до суспільно та особисто значимих видів діяльності і проведення виховної роботи з ними;

3) контрольно-діагностична та інформаційна діяльність, направлена на отримання та аналіз безперервного потоку зворотної інформації, необхідної вихователю для керівництва розвитком групи та особистості; вивчення індивідуальних особливостей засуджених, їх потреб та інтересів, характеру колективних відносин та суспільної думки;

4) прогностична діяльність, спрямована на виявлення та обґрунтування перспективних, поетапних, та поточних задач виховної роботи з групою та

окремими засудженими, а також оптимальних умов для здійснення поставлених завдань та ін.

Слід пам'ятати, що соціально-педагогічна взаємодія з засудженими має свої специфічні особливості [по 19, с. 7]. Зокрема, треба враховувати, що об'єкти впливу (засуджені) характеризуються значними відхиленнями в моральній і правовій самосвідомості та своєрідністю психічних станів, процесів і соціальних ролей. Сам педагогічний процес реалізується в умовах ізоляції, в психолого-педагогічному несприятливому середовищі і регламентується кримінально – виконавчим законодавством. У більшості випадків основні засоби перевиховання сприймаються засудженими як примусові і процес перевиховання в місцях позбавлення волі організується в жорстких правових рамках.

Тим не менше, соціальна та соціально-педагогічна робота в установах з виконання покарань організовується та здійснюється згідно чинному законодавству і передбачає допомогу засудженим у перевихованні та ресоціалізації. Так, наприклад, на офіційному сайті Холодногірської виправно-трудова колонії №18 [83] розміщена інформація про такі види соціально-психологічної та соціальної роботи.

«В колонії проводиться моральне, правове, трудове, естетичне, фізичне, санітарно-гігієнічне виховання засуджених, а також інші його види, що сприяють становленню їх на життєву позицію, яка відповідає правовим нормам і вимогам суспільно корисної діяльності.

Відповідно до законів України «Про освіту» і «Про загальну середню освіту» для засуджених забезпечується доступність і безоплатність здобуття повної загальної середньої освіти. Засудженим, які бажають підвищувати свій загальноосвітній рівень, незалежно від віку створюються умови для самоосвіти, надається можливість навчання в загальноосвітньому навчальному закладі колоній.

В колонії створені умови для оздоровлення засуджених, дотримання ними належного фізичного стану. Для цього є спортивний зал, обладнаний різноманітними тренажерами та спортивними снарядами. Для задоволення культурних потреб засуджених, їх гармонійного розвитку в колонії діють клуб, вокально-інструментальний ансамбль, духовий оркестр.

Для засуджених, які не мають робочі професії, за якою вони можуть бути працевлаштовані в даній колонії, обов'язковою є підготовка на курсах професійного навчання робітників на виробництві. Також позитивний вплив на засуджених молодого віку на постійної основі здійснюють Харківській міський центр соціальної служби сім'ї, дітей та молоді та ЦСССДМ Жовтневого району».

Окрім соціальної роботи в закладах позбавлення волі, не менш важливою діяльністю виступає сприяння у ресоціалізації осіб після їх звільнення.

За даними працівників Міністерства соціальної політики [103, с.1] щорічно з установ кримінально-виконавчої системи України звільняється від 50 до 70 тисяч осіб. Із загальної кількості звільнених приблизно 72 % зареєстровані (прописані), 34 % — працевлаштовані. Інша частина цієї категорії громадян залишається поза увагою органів державної влади, соціальних закладів та установ, без елементарної підтримки в розв'язанні проблем побутового характеру та працевлаштування. Суспільство здебільшого відвертається від колишніх засуджених, підштовхуючи їх таким чином до протиправних вчинків.

Особливої уваги потребує проблема побутового та трудового влаштування осіб, які під час відбування покарання втратили соціально-корисні зв'язки (як правило, це неодноразово засуджені та особи, засуджені до тривалих строків відбування покарання). Серед загального числа звільнених вони складають близько 3 % (1,5-2 тис. осіб щороку).

Умови і порядок надання всебічної допомоги особам, звільненим із місць позбавлення волі, визначені Законом України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк», який набув чинності з 8 лютого 2004 року.

За даними міністерства соціальної політики сьогодні в Україні про колишніх засуджених піклуються 35 центрів соціальної адаптації, притулків різних форм власності (комунальної, недержавної), головне завдання яких полягає в наданні всебічної допомоги громадянам, котрі відбули кримінальні покарання. Як правило, в таких центрах сприяють розв'язанню побутових проблем таких осіб, їх працевлаштуванню, направленню до лікувальних закладів або будинків-інтернатів. Практично всім центрам соціальної адаптації бракує державної підтримки, фінансових ресурсів, які здебільшого надходять у вигляді благодійних внесків, пожертв фізичних та юридичних осіб, релігійних організацій.

Безпосередню допомогу особам, звільненим з місць позбавлення волі, має надавати патронажна служба — функціонально визначена соціальна структура, яку створюють при місцевих органах державної влади. Для забезпечення адаптації таких осіб до суспільства, відновлення їх соціального статусу патронажна служба здійснює певний комплекс заходів, зокрема:

- ставить їх на профілактичний облік і здійснює контроль над їх поведінкою;
- розв'язує питання працевлаштування звільнених осіб;

- надає допомогу звільненим особам у забезпеченні житлом, призначенні пенсій тощо;
- залучає громадські та благодійні організації до надання соціальної допомоги звільненим особам.

Працівники патронажної служби мають право відвідувати в установах виконання покарань осіб, яких мають звільнити, для консультування щодо перспектив їх життя на волі.

До інституцій, які здійснюють соціальну роботу з колишніми в'язнями, крім патронажної служби і центрів соціальної адаптації, слід віднести спостережні комісії при місцевих держадміністраціях, а також інші установи для осіб, які втратили соціальні зв'язки, не мають певного місця проживання.

Зважаючи на наведену вище інформацію, проблеми соціальної ресоціалізації та адаптації колишніх засуджених, потрібно розв'язувати передусім на державному рівні. Це, в свою чергу, вимагає чіткого формування пріоритетів, принципів і організаційних засад соціальної політики держави стосовно осіб, звільнених з місць позбавлення волі, законодавчого закріплення системи політико-правових, соціально-економічних та організаційних умов надання цій категорії громадян соціальної підтримки та допомоги.

Варто зазначити, що на даному етапі соціально-психологічна і соціально-виховна робота в пенітенціарних установах, хоча й стикається з рядом труднощів (недостатність фінансування і кваліфікованого персоналу, стереотипне мислення громадськості, переповненість колоній і слідчих ізоляторів та ін.), проте, проводиться на належному рівні: в установах виконання покарань створюються і функціонують психологічні служби, розробляються і впроваджуються форми роботи шляхом педагогічного співробітництва, здійснюється співпраця з закладами охорони здоров'я як на території установ виконання покарань, так і в регіональних медичних установах, виконується напружена робота стосовно достойної соціальної адаптації, реабілітації та ресоціалізації осіб, які ще знаходяться або вже звільнилися з місць позбавлення волі. Інформація про організацію діяльності деяких закладів для вирішення проблем людей, що повернулися з місць позбавлення волі, представлена у додатках 3, І.

4.8. Концептуальні основи розвитку соціальних служб на підприємствах

В умовах трансформації українського суспільства перед значною часткою громадян постали труднощі соціального характеру. Діяльність державних та

громадських соціальних служб зосереджена, в основному, на підтримці пенсіонерів, безробітних, людей з функціональними обмеженнями та малозабезпечених верств населення.

Однак, за умови нестабільної соціально-економічної ситуації в суспільстві чимало працюючих людей (без функціональних обмежень) також не можуть самостійно подолати такі труднощі, як, наприклад, відновлення здоров'я та працездатності після перенесеної хвороби, реабілітація та оздоровлення членів сімей (особливо дітей та дітей-інвалідів), плата за навчання чи інші послуги, придбання речей першої необхідності тощо. Крім того, соціальні негаразди породжують і психологічні проблеми, котрі, згодом, даються взнаки і проявляються у вигляді соціальних чи міжособистісних конфліктів на виробництві, зниження ефективності роботи, швидкої втомлюваності, дратівливості та ін.

Таким чином, постає необхідність надання соціальної підтримки не лише тим, хто знаходиться в пошуках роботи або є неспроможним, але і працюючим громадянам та непрацездатним членам їх сімей. Ось чому особливої актуальності набуває наукове обґрунтування та можливість розвитку системи надання соціальної та соціально-психологічної допомоги працівникам за місцем роботи.

Така соціальна допомога та психологічна підтримка дасть змогу поліпшити матеріальне, соціальне та психологічне становище працівників, що, у свою чергу, дозволить покращити процес виробництва, підвищити якість роботи, знизить плинність кадрів, допоможе формуванню сприятливого соціально-психологічного клімату колективу. Крім того, завдяки організації соціальної допомоги на підприємствах зросте роль соціальної інфраструктури, краще вирішуватимуться проблеми менеджменту, зміцніє колектив. Турбота про соціально-психологічний стан працівників та їх сімей певної установи чи організації обов'язково позитивно вплине і на загальний рівень суспільної свідомості, підніме престиж конкретного робочого місця, сприятиме здоров'ю підростаючого покоління тощо.

Ось чому організація соціальної служби на підприємствах є новим, але дуже перспективним напрямком соціальної роботи, з одного боку, а, з іншого, - важливим аспектом менеджменту та організації діяльності підприємства.

Слід зазначити, що важливим теоретичним підґрунтям для розробки концептуальних основ розвитку соціальних та соціально-психологічних служб за місцем роботи є доробки організаційних психологів та психологів праці, дослідження в галузі індустріальної соціальної психології, психології управління, менеджменту тощо [25, 114 та ін.]. Однак, проблема впровадження системи соціальної роботи на виробництві в сучасних умовах в Україні у вітчизняній

науковій літературі практично залишилась поза увагою. Поясненням цього може бути зосередження на аналізі більш гострих соціальних проблем та пошуку їх вирішення. Але, з розвитком більш цивілізованих форм ринкових стосунків та з урахуванням досягнення певного прогресу у економіці держави останнім часом, постає необхідність пошуку нових шляхів та методів підвищення ефективності виробництва, зокрема, за рахунок розвитку соціальної сфери підприємства.

За радянських часів соціальна інфраструктура багатьох великих підприємств в Україні була досить розвинена та успішно функціонувала. Однак, на сучасний момент діяльність соціальних підрозділів підприємств часто не систематизована, погано фінансується, в її межах використовуються сформовані за умов соціалістичного розподілу праці види та методи роботи, що не відповідають сучасним реаліям, немає загальної концепції розвитку соціальної сфери підприємства. Перераховані чинники і визначають необхідність реформування діючої системи соціального забезпечення на підприємствах та впровадження нових форм соціальної роботи.

Пропонуємо розглянути основні принципи, завдання, форми та зміст діяльності соціальних та соціально-психологічних служб на підприємствах.

В основу концепції реорганізації діючої системи соціальної роботи на підприємствах, на нашу думку, можуть бути покладені такі принципи:

- Соціальне забезпечення на виробництві поширюється на працюючих на підприємствах; їх неповнолітніх дітей (включаючи дітей-інвалідів та дітей-сиріт); інших непрацездатних членів сімей працюючих; ветеранів та пенсіонерів даного підприємства.
- Диференційований підхід до представників різних соціальних груп залежно від рівня їх економічної самостійності, працездатності, можливостей підвищення рівня матеріального добробуту, здатності та бажання до самообслуговування та самоутримання.
- Адресність надання допомоги та цільове використання коштів.
- Добровільність та доступність отримання соціальної допомоги та послуг.
- Визначення рівня соціальних гарантій на підставі соціальних нормативів, які розробляються з урахуванням мінімальних соціальних державних стандартів (рівень прожиткового мінімуму, мінімальні розміри заробітної плати і пенсії тощо), критеріїв соціальної захищеності, що формуються на підставі можливостей підприємства.

- Пріоритетність надання соціальної допомоги дітям-інвалідам, дітям-сиротам та багатодітним сім'ям працівників підприємства, а також тим, хто потребує негайної соціальної допомоги (з гострою соціально-психологічною проблематикою).
- Стимулювання індивідуальної самопідтримки та групової взаємодопомоги.
- Контроль за дотриманням відповідальності за реалізацією державних соціальних гарантій, гарантій підприємства та самих громадян.

Основні завдання соціальної служби на виробництві можуть бути сформульовані таким чином:

- виявлення осіб на підприємстві, котрі потребують соціальної та соціально-психологічної підтримки;
- збір та систематизація інформації про соціальну ситуацію, соціальні, соціально-психологічні, економічні та інші проблеми працівників та членів їх сімей;
- визначення права на отримання та встановлення виду (форми) соціальної допомоги та підтримки;
- перевірка достовірності інформації, що надається працівниками з метою підтвердження права на отримання соціальної допомоги;
- сприяння організації надання та безпосереднє здійснення соціальної допомоги та психологічної підтримки (консультації) соціально вразливим працівникам чи членам їх сімей;
- проведення моніторингових досліджень щодо стану та вирішення проблематики соціально вразливих працівників та їх сімей;
- налагодження контактів із соціальними службами та іншими організаціями чи установами міста, де може бути надана соціальна підтримка працюючим на підприємстві.

Важливим питанням уявляється також визначення основних форм соціальної допомоги на виробництві. Серед них можуть бути:

- виявлення та облік працюючих, що найбільше потребують соціальної підтримки;
- матеріальна (фінансова, натуральна та ін.) допомога у різних скрутних життєвих ситуаціях;
- надання психологічної підтримки;
- вивчення та прогнозування соціальних потреб працюючих та їх сімей;
- послуги у соціально-орієнтованих підструктурах підприємства;
- консультації фахівців з різних питань;

- профілактика виникнення соціальних, соціально-психологічних чи інших проблем серед працюючих;
- надання інформації про інші джерела отримання соціальної допомоги;

При визначенні необхідності та доцільності соціальної та соціально-психологічної допомоги варто орієнтуватись на перелік життєвих ситуацій та проблем працюючих, за наявності котрих може надаватися соціальна допомога з боку соціальної служби підприємства:

- багатодітна сім'я;
- неповна сім'я (мати (батько), що самостійно виховує неповнолітню дитину);
- наявність у сім'ї працівника дитини-інваліда;
- хвороба працівника чи непрацездатного члена сім'ї;
- смерть рідної людини;
- допомога неповнолітнім дітям внаслідок смерті працівника, сирітство;
- наслідки пограбування, стихійного лиха, форс-мажорних обставин;
- переживання психологічних та фізичних травм тощо.

Даний перелік може бути доповнений при узгодженні з адміністрацією підприємства.

Щодо структури соціальної служби на підприємстві, то до її складу можуть бути включені спеціалісти із соціальної роботи та соціальної педагогіки, практичні психологи та консультант-координатор. Працівники соціальної служби підприємства повинні бути посадовими особами, котрі призначаються на відповідні посади за умови наявності спеціальної соціальної чи психологічної освіти, а також відповідають професійним вимогам соціальної роботи.

Зміст діяльності соціальної служби на підприємстві визначається метою та завданнями роботи структури. Професійні дії працівників служби можуть реалізуватися у таких основних видах роботи:

- розробка матеріалів досліджень щодо виявлення соціальної, соціально-психологічної та інших видів проблематики працюючих;
- проведення системи досліджень з метою отримання інформації щодо життєвої ситуації працюючих на підприємстві чи членів їх сімей;
- виявлення соціально незахищених осіб, діагностика та попередня оцінка їх життєвої ситуації з метою встановлення права на соціальну допомогу;
- систематизація інформації та створення бази даних щодо працівників, котрим надається соціальна допомога;

- перевірка достовірності інформації, заявленої одержувачем соціальної допомоги (зокрема, відвідування одержувачів допомоги удома, бесіди з сусідами, близькими, відвідування установ, котрими видані довідки, що підтверджують право на отримання допомоги тощо);
- розробка програми дій у кожній конкретній ситуації з метою надання адресної цільової соціальної та психологічної допомоги;
- реалізація розробленої програми, відслідковування її ефективності;
- оцінка результативності надання соціальної допомоги;
- надання різноманітних видів консультацій із соціальних та психологічних питань;
- організація та проведення профілактичної діяльності з метою запобігання виникненню скрутних життєвих ситуацій у працюючих та членів їх сімей;
- здійснення методичної, просвітницької та роз'яснювальної роботи серед працівників;
- сприяння організації груп взаємодопомоги (за бажанням);
- співробітництво з місцевими установами та організаціями щодо надання соціальної допомоги та психологічної підтримки працівникам;
- складання звітів про виконану діяльність.

Перелік видів робіт може бути доповнений у відповідності до завдань, що вирішуються в ході надання соціальної допомоги.

Таким чином, впровадження соціальних служб на виробництві є досить новою та суспільно-необхідною діяльністю. Перспективним є розробка методичного забезпечення роботи означених служб, визначення технологій їх діяльності та розробка соціально-психологічних функцій працівників.

Висновки

1. Існує тісний зв'язок соціально-педагогічної діяльності та соціальної роботи. На разі статус соціальної педагогіки та її співвідношення з соціальною роботою визначені не остаточно. Схожими є понятійно-категоріальні та методологічні апарати даних галузей знань.
2. Соціальна політика щодо дітей в Україні є одним із пріоритетних напрямків. Сімейну політику можна розглядати як систему механізмів, за допомогою яких держава створює умови для забезпечення життєдіяльності сім'ї та дітей, їх захисту, якщо вони цього потребують. Об'єктом сімейної політики в Україні виступає соціальний інститут сім'ї, захист її прав та інтересів у процесі

суспільного розвитку. Предмет сімейної політики визначають як сукупність проблем сім'ї, що характеризують її як соціальний інститут.

3. Соціально-педагогічна робота з молоддю в Україні є важливою складовою соціальної роботи та соціальної політики держави, що має забезпечити правові та економічні гарантії, дотримання найважливіших соціальних прав кожної молодої людини, а також створити сприятливі умови для формування у молодих почуття власної гідності, віри у свої сили та можливості самовизначитись та самоствердитись. Поняття «молодь» не є однозначним в різних галузях знань, що створює певні проблеми при організаційно-правовому забезпеченні соціальної роботи з означеною категорією людей.
4. Значення соціальної роботи з дітьми та молоддю з проявами девіантної поведінки зумовлюється необхідністю забезпечити умови для успішної соціалізації особистості, що залежить від адекватності у поведінці і ставленні до норм і вимог усієї системи суспільних відносин. Одним із найбільш дієвих напрямків допомоги дітям і молоді з девіантною поведінкою є профілактична діяльність.
5. З метою створення внутрішніх державних інституціональних механізмів і сприятливого середовища у суспільстві для забезпечення дії факторів, що впливають на подолання демографічної кризи, Урядом була затверджена Стратегія демографічного розвитку в період до 2015 року. Її реалізація значною мірою залежить від успішності здійснення соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю.
6. Важливим напрямком соціальної роботи сьогодні виступає сприяння ресоціалізації засуджених осіб. Проблеми цього напрямку соціальної роботи пов'язані з необхідністю впровадження ідей гуманізації суспільства, з одного боку, а з іншого, - збільшенням кількості осіб з делінквентною поведінкою і необхідністю здійснення профілактичної роботи щодо запобігання її прояву.
7. Досить новим, але вкрай необхідним напрямком соціальної роботи є розвиток системи надання соціальної та соціально-психологічної допомоги працівникам за місцем роботи. Така підтримка дасть змогу поліпшити матеріальне, соціальне та психологічне становище працівників, що, у свою чергу, дозволяє покращити процес виробництва, підвищувати якість роботи, знижує плинність кадрів, допомагає формуванню сприятливого соціально-психологічного клімату колективу.

Адитивна поведінка	Обдаровані діти
Вразливі групи дітей	Організація соціальної служби на підприємствах
Девіантна поведінка	Проституція
Делінквентна поведінка	Ресоціалізація засуджених осіб
Демографічна ситуація	Самогубство(суїцид)
Демографічні проблеми	Сімейна політика
Діти вулиці	Сім'я
Діти, позбавлені батьківського піклування	Соціалізація
Діти-сироти	Соціальна педагогіка
Концепція реорганізації системи соціальної роботи на підприємствах	Соціальна робота з сім'єю
Молодіжна державна політика	Соціальний захист сім'ї
Молодь	Соціальний інститут сім'ї
Об'єкти і суб'єкти соціальної педагогіки	Соціальні сироти
	Структура соціальної служби на підприємстві

Запитання для самоконтролю та закріплення матеріалу

1. В чому суть теоретичних проблем розвитку сучасної соціальної педагогіки?
2. Наведіть приклади різних підходів до визначення об'єкта та предмета соціальної педагогіки.
3. Здійсніть порівняльну характеристику різних видів проявів девіантної поведінки особистості.
4. Які основні функції сім'ї в сучасному українському суспільстві? Наведіть приклади і напрямки діяльності соціального педагога з сім'ями в Україні.
5. Які основні напрямки сучасної державної сімейної політики в Україні?
6. Перерахуйте основні проблеми сімей в Україні. Які Ви знаєте програми, покликані вирішувати названі Вами проблеми?
7. Охарактеризуйте основні види діяльності соціальних педагогів та соціальних працівників при наданні допомоги сім'ям і дітям.
8. Проаналізуйте основні проблеми дітей і молоді в Україні. Наведіть приклади їх прояву.
9. Перерахуйте основні групи вразливих груп дітей в Україні. Наведіть приклади успішного вирішення їх проблем.
10. В чому сутність проблеми різнопредметних трактувань поняття «молодь»?

11. Охарактеризуйте основні напрямки молодіжної державної політики. Які документи визначають та регламентують молодіжну політику в Україні?
12. Здійсніть порівняльну характеристику різних видів проявів девіантної поведінки особистості.
13. Перерахуйте основні напрямки соціальної допомоги дітям і підліткам із девіантною поведінкою. Наведіть приклади вирішення зазначених проблем.
14. Охарактеризуйте підходи щодо формування і реалізації профілактичних програм по роботі з дітьми та молоддю.
15. Перерахуйте основні напрямки вирішення демографічних проблем в державі.
16. Які науки вивчають особливості розвитку та прояву делінквентної поведінки особистості?
17. Перерахуйте соціальні та психологічні чинники, що впливають на засуджених.
18. Назвіть і коротко охарактеризуйте основні завдання соціальної та соціально-педагогічної роботи в місцях позбавлення волі.
19. В чому суть пенітенціарної і постпенітенціарної ресоціалізації засуджених?
20. Обґрунтуйте необхідність розвитку соціальних служб на підприємствах на сучасному етапі розвитку українського суспільства.
21. Охарактеризуйте основні завдання, принципи та зміст діяльності соціальних та соціально-психологічних служб на підприємстві.
22. Наведіть приклади успішного функціонування соціальних служб у виробничій сфері.

Тематика рефератів

1. Вікові кризи та їх вплив на поведінку людини.
2. Діти – «індіго» в аспекті соціально-педагогічної проблематики.
3. Молодіжні соціальні проблеми та їх вияв у девіаціях.
4. Демографія та соціальна робота: проблеми взаємного впливу.
5. Особливості розвитку демографічних явищ у сучасному світі.
6. Діяльність соціальних установ в межах покращання демографічної ситуації в державі упродовж останнього десятиріччя.
7. Напрямки та міст ресоціалізації осіб, що повернулися з місць позбавлення волі.
8. Напрямки діяльності соціального педагога та практичного психолога в місцях позбавлення волі.

Питання для самостійного опрацювання

1. Девіантна віктимність дітей та підлітків.
2. Вандалізм і графіті як форми девіантної поведінки молоді.
3. Проблеми суїцидальної поведінки серед молоді.
4. Сучасна структура українського народонаселення.
5. Відтворення населення як соціальна проблема.
6. Урядові програми, що спрямовані на покращання демографічної ситуації.

Рекомендована література до розділу

1. Закон України „Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк”. N 2952-VI (2952-17) від 01.02.2011, ВВР, 2011, N 10, ст.68.
2. Актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи (модульний курс дистанційного навчання) / А.Й. Капська, О.В. Безпалько, Р.Х. Вайнола; Заг.редакція А.Й. Капської. – К.:ДЦССМ, 2002. – 164с.
3. Беззубик К.В. Содержание и методика психосоциальной работы в системе социальной работы: Учебное пособие/ Под ред.проф. Е.А. Сигиды. – М.: ИНФРА – М, 2008. - 168с.
4. Бочарова В.Г. Личность – семья- община становятся центром системы социальных служб// Социальная работа. – 1993. - № 1. – с. 3-9.
5. Введення у соціальну роботу. Навчальний посібник. – К.: Фенікс, 2001. – 288с.
6. Влас В.Г. Социально-психологические проблемы подготовки молодежи к труду. - Кишинёв: Штиинца, 1991. – 137 с.
7. Галагузова М.А. Социальная педагогика: Курс лекций. – М: ИТЕК, 2000. – 227с.
8. 2006 рік в Україні став Роком захисту прав дитини. – Доступний з http://www.kmu.gov.ua/sport/control/uk/publish/article?art_id=71374&cat_id=70056
9. Змановская Е. В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения): Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. — М.: Издательский центр «Академия», 2003. — 288 с.
- 10.Капська А.Й. Соціальна робота: деякі аспекти роботи з молоддю. - К.: УДЦССМ, 2001.
- 11.Коваль Л.Г., Зверева І.Д., Хлебик С.Р. Соціальна педагогіка/Соціальна робота: Навчальний посібник. – К.: ІЗМН, 1997. – 392с.
- 12.Кравець В.П. Соціальні служби для молоді та демографічне виховання// Соціальна робота в Україні: теорія та практика: посібник для підвищення кваліфікації працівників центрів соціальних служб для молоді. – 3-я ч. /За заг.ред. А.Я. Ходорчук. – К.: ДЦССМ, 2002. – с.9-31.
- 13.Мищик Л.И. Профессиональная подготовка социального педагога (педагогический, психологический и управленческий аспекты). – Запорожье: ИПК “Запоріжжя”, 1996. – 104 с.
- 14.Міщик Л.І. Соціальна педагогіка: Навчальний посібник. – К.: ІЗМН, 1997. – 140 с.

- 15.Мудрик А.В. Введение в социальную педагогику: Учеб.пособие. Ч.1. – Пенза, 1994. - 171с.
- 16.Мустаева Ф.А. Основы социальной педагогики: Учебник для студентов высших педагогических учебных заведений. – 2-е изд., перераб. и дополн. – М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2002. – 416с.
- 17.Офіційний веб-сайт Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту. – доступний з <http://www.kmu.gov.ua/sport/control>.
- 18.Офіційний веб-сайт Державного департаменту України з питань виконання покарань. – Доступний з: <http://www.kmu.gov.ua/punish/control/>.
- 19.Офіційний веб-сайт Холодногірської виправно-трудової колонії № 18. – Доступний з: <http://www.depksv.kh.ua/>
- 20.Панок В., Титаренко Т., Чепелева Н. та ін. Основи практичної психології: - Київ: Либідь, 1999. - 533с.
- 21.Перепелиця М.П. Державна молодіжна політика в Україні (регіональний аспект). – к.: Український інститут соціальних досліджень, Український центр політичного менеджменту, 2001. – 242с.
- 22.Постанова Кабінету Міністрів України від 24 червня 2006 року №879 «Про затвердження Стратегії демографічного розвитку в період до 2015 року». – Офіційний вісник України від 12.07.2006 - 2006 р., № 26, с.161, стаття 1898.
- 23.Сімейний кодекс України // Голос України, 26 лютого 2002р. - № 38 (2789). – С.8-15.
- 24.Соломатіна К. Ю. Роль психологічної та соціально-виховної роботи в адаптації осіб, звільнених із місць позбавлення волі. – Доступний з: http://www.rusnauka.com/21_NIEK_2007/Psihologia/24203.doc.htm
- 25.Соціальна робота в Україні: навч.посібник/ І.Д. Зверева, О.В.Безпалько, С.Я. Марченко та ін.; За заг.ред.: І.Д. Зверєвої, Г.М. Лактіонової. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 256с.
- 26.Соціальна робота в Україні: Теорія та практика: Посібник для підвищення кваліфікації працівників центрів соціальних служб для молоді. – 3-я ч./За заг.ред. А.Я.Ходорчук.- К.:ДЦССМ, 2002.-172с.
- 27.Соціальна робота: технологічний аспект: Навчальний посібник/ За ред. проф. А.Й. Капської. – К.: центр навчальної літератури, 2004. – 352с.
- 28.Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю. Навч.посібник. – К.: ДЦССМ, 2002. – 132с.
- 29.Трубавіна І.М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю. Навчальний посібник. – К.: ДЦССМ, 2002. – 132с.
- 30.Филонов Г.Н. Социальная педагогика – сопряжение наук о человеке// Педагогика. – 1996. - № 6. – с. 35-40.

РОЗДІЛ V. ПРОБЛЕМИ ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ В УКРАЇНІ

5.1. Професійна модель, функції та вимоги до особистості соціального працівника

Досягнення належного рівня соціального захисту в державі залежить від багатьох чинників: від якості, узгодженості, своєчасності прийняття відповідних законів; від наявності ресурсів суспільства для їх впровадження; від ступеня координованості дій при реалізації означених напрямків та програм; від рівня розвитку правової свідомості та культури громадян тощо. І, звичайно ж, великою мірою ефективність діяльності у сфері соціального захисту залежить від рівня професійності тих, хто на практиці втілює в життя розроблені документи, проекти, програми, - тобто працівників соціальних служб. Ось чому суспільство та держава висуває сьогодні особливі вимоги до створення когорти кваліфікованих фахівців із соціальної роботи, які були б здатні ефективно вирішувати будь-які професійні завдання при здійсненні соціального захисту.

Науковці в царині соціальної роботи працюють над створенням професійної моделі відповідних фахівців, що дасть змогу здійснювати якісний підбір та підготовку кадрів, а це, в свою чергу, сприятиме підвищенню ефективності соціальної роботи як такої.

Модель спеціаліста будь-якого фаху, за визначенням А.К. Маркової [63, с. 20] включає дві основні складові: модель особистості та модель діяльності фахівця. Перша передбачає формулювання вимог до особистості професіонала, виділення професійно важливих якостей та рис. У другому випадку йдеться про аналіз та опис типових задач та способів їх розв'язання в межах професійної діяльності.

Характеризуючи особистість фахівця із соціальної роботи, слід наголосити на таких компонентах його професійної самосвідомості як “професійні риси” та “особистісні якості”. Ця проблема достатньо розроблена в науковій літературі [65, 66, 128, 130, 131 та ін.]. Досліджено, що успішність діяльності соціального працівника неможлива без формування таких професійних рис як високий професіоналізм, компетентність в широкому колі суспільних проблем та способах їх пом'якшення та вирішення; володіння сукупністю знань, умінь та навичок суміжних із соціальною роботою дисциплін; високий рівень розвитку навичок ефективного спілкування; розуміння проблем клієнта, здатність адекватно приймати їх, емпатійність у відносинах з клієнтами; володіння методами психогігієни,

профілактики психологічного “вигорання”; вміння використовувати правові, психологічні та соціальні знання для вирішення проблем клієнтів; чітке дотримання положень та інструкцій, дисциплінованість тощо. Ефективність роботи соціального працівника значною мірою залежить і від дотримання ним правил і норм професійної етики та деонтології.

Духовно-моральними якостями соціального працівника мають стати: гуманізм, альтруїзм, доброта, душевність, чуйність, милосердя; порядність, чесність, безкорисливість; повага до клієнта, прийняття його таким, яким він є; толерантність і тактовність; почуття відповідальності, відвертість і конфіденційність; готовність до співробітництва та націленість на його позитивний результат тощо.

Неприпустимими для соціального працівника мають бути: байдужість, відсутність поваги до людей; грубість, дратівливість, нестриманість, агресивність, жорстокість; безвідповідальність, нечесність, бездуховність, аморальність; кар’єризм, формалізм, бюрократизм; цинізм, бридливість, користолюбство тощо.

Меншої уваги приділено розгляду в науковій літературі другої складової моделі спеціаліста із соціальної роботи – його професійної діяльності. Основною проблемою при вивченні цієї складової слід вважати різнопрофільність соціальної роботи в системі соціального захисту та в інших інституціях соціальної сфери, різноманітність та варіативність виконуваних функцій та займаних посад.

Пропонуємо розглянути модель діяльності соціальних працівників на прикладі функціонування представників системи соціального захисту населення (далі - ССЗН). Вважаємо, що при аналізі діяльності зазначених фахівців слід враховувати як існуючий функціонально-рольовий репертуар в межах системи, так і можливі зміни при її реформуванні. З огляду на це, професійну діяльність фахівця ССЗН можна охарактеризувати як спрямовану на вирішення соціально-психологічної, соціально-правової та соціально-економічної проблематики таких груп: люди похилого віку, люди з функціональними обмеженнями, малозабезпечені сім’ї, безробітні та інші. Зрозуміло, що зміст діяльності фахівців системи зумовлений саме характеристиками визначеної групи клієнтів, нормативним полем, що регулює можливість взаємодії з відвідувачами системи, а також рівнем професійної компетентності самого працівника.

Для побудови моделі діяльності працівника ССЗН важливо мати інформацію щодо соціально-психологічних характеристик та проблематики основних груп клієнтів. В соціальній ситуації клієнта часто закладені як причини проблеми, так і ресурси для її вирішення. Це зумовлює необхідність формування та розвитку у соціальних працівників навичок діагностування, системного аналізу, прогнозування,

оцінки життєвої ситуації та її складових. Означені навички можуть формуватись як в ході аудиторного навчання при вивченні соціолого та психолого орієнтованих дисциплін, так і під час проходження практики.

Доцільність застосування та результативність того чи іншого методу або технології залежить як від сутності проблеми, так і від професійної компетентності соціального працівника, його креативності, вміння нестандартно (але в межах правового поля та посадових обов'язків) підійти до розв'язання ситуації. На нашу думку, методико-технологічний процес в соціальній роботі повинен спрямовуватися не тільки на вирішення проблем клієнтів, але і, у більшій мірі, на їх наснаження.

Донедавна система соціального забезпечення була зорієнтованою на державне утримання та гарантування соціального достатку тим, хто з об'єктивних причин не міг піклуватися про себе самостійно. Зміна підходів до соціальної роботи в Україні визначила пріоритетними принципами реформування системи – адресність, стимулювання самопідтримки та самопомоги, а також гарантування державою тільки мінімально достатніх умов життя.

Цей факт визначив необхідність перегляду існуючої моделі діяльності спеціаліста, поповнення функціонально-рольового репертуару фахівця системи соціального захисту населення. Пропонуємо орієнтовну характеристику професійних функцій, умінь та навичок, професійних рис та якостей особистості фахівців з можливою спеціалізацією в системі соціального захисту населення (див табл. 5. 1).

Нами розглянуті декілька основних спеціальностей та профілів, характерних для установ системи соціального захисту населення та їх структурних підрозділів, а саме: управлінь праці та соціального захисту населення (далі - УПСЗН); відділень територіального центру обслуговування пенсіонерів та одиноких непрацездатних громадян (далі - терцентру); центрів професійної, медичної та соціальної реабілітації інвалідів та відділень ранньої медико-соціальної реабілітації дітей-інвалідів (далі – реабілітаційних центрів); будинків-інтернатів різних профілів (далі – будинків-інтернатів); місцевих осередків Пенсійного фонду України; організацій державної служби зайнятості (далі – центрів зайнятості).

Слід зазначити, що при створенні означеної моделі ми користувалися положеннями щодо професіограм споріднених спеціальностей (практичного психолога та соціального педагога), особистим досвідом роботи в системі соціального захисту, досвідом спілкування з працівниками різного рівня установ і закладів Міністерства праці і соціальної політики, результатами аналізу і вивчення

посадових обов'язків і функцій зазначених працівників, а також матеріалами дисертаційних досліджень Сили Т.І. [57, 99].

Таблиця 5. 1. Зміст функцій та особистісних характеристик фахівців системи соціального захисту населення

Професійні знання	Професійні вміння та навички	Професійні риси та якості особистості	Спеціалізація в ССЗН
<i>Соціально-побутова функція</i>			
Вікові та соціально-психологічні особливості клієнтів; основи кулінарії та ведення господарства; основи антропології; основи валеології та гігієни	Обстеження матеріально-побутових умов проживання; побутове обслуговування (прибирання, приготування їжі, обробка присадибної ділянки тощо); навички санітарії та гігієни	Енергійність; висока працездатність; толерантність; бажання допомагати; доброта, безкорисність, порядність, тактовність	Соц. працівник відділення соц. допомоги вдома та відділення денного перебування при терцентрах, працівники будинків-інтернатів
<i>Соціально-медична функція</i>			
Основи валеології та медицини, медичної психології, патопсихології та деонтології	Надання першої невідкладної медичної допомоги; виконання найпростіших медичних процедур	Толерантність; визнання цінності кожної особистості; вольові якості, повага до клієнта, чуйність, милосердя	Соц. працівник відділення медико-соціальної реабілітації, відділення денного перебування при терцентрах, реабілітаційних центрах, будинків-інтернатів

Соціально-психологічна та діагностична функція

<p>Основи загальної, вікової, соціальної, практичної психології; персонології; соціології, конфліктології; психо-та соціальної діагностики; етики соціальної роботи; педагогічна майстерність</p>	<p>Комунікативні навички різних видів (проведення бесіди, вирішення конфліктних ситуацій тощо); вміння психологічної підтримки, співчуття та наснаження; навички запобігання та долання стресових станів та ситуацій; психологічне вивчення та тестування клієнтів, аналіз даних обстеження</p>	<p>Емпатійність, здібність до рефлексії, логічність та аналітичний характер мислення, комунікабельність; моральна спрямованість особистості на цінності соціальної роботи; інтерес до особистості, чуйність, почуття відповідальності</p>	<p>Соціальні працівники будь-якого профілю</p>
---	---	---	--

Соціально-педагогічна функція

<p>Знання основ педагогіки і психології, теорії виховання, віктимології, соціології</p>	<p>Навички навчіння, виховання; формування позитивних установок, наснаження; вміння переконувати, роз'яснювати, інші комунікативні вміння та навички</p>	<p>Емпатійність, толерантність, доброзичливість; педагогічні здібності (дидактичні, проєктивні, конструктивні тощо); комунікабельність; цінності</p>	<p>Соц. працівники стаціонарних установ різного профілю та відділень терцентрів; менеджери соціальних служб, профконсультанти центрів зайнятості</p>
---	--	--	--

Консультативна та інформаційна функція

Знання профілю основної діяльності (соціального та трудового права, психології, педагогіки тощо); основи конфліктології, соціології, масових комунікацій	Навички діагностування, консультування, володіння техніками налагодження зв'язків з громадськістю, навички аналізу, обробки та надання інформації; навички представництва; навички складання прес-релізу, створення презентацій; вміння володіти аудиторією; вміння створити обстановку довіри	Критичність і логічність мислення; харизматичність; компетентність; терпимість; комунікабельність; емпатійність	Менеджери соціальної сфери різних рівнів, соціальні інспектори, спеціалісти по призначенню пенсій і допомог; спеціалісти-консультанти по роботі з громадськістю та профконсультанти
--	--	---	---

Профілактична та прогностична функція

Основи соціальної проблематики та девіації; знання методів та форм профілактичної роботи; особливості соціальних комунікацій, основи права	Налагодження контактів; навички роботи з ЗМК; прогностичні та діагностичні навички; вміння переконувати	Комунікабельність, широта світогляду, далекоглядність, порядність, громадянська позиція	Спеціалісти-консультанти по роботі з громадськістю та профконсультанти, менеджери соціальної сфери різних рівнів
--	---	---	--

Правозахисна функція (функція соціального захисту)

Знання чинного законодавства, основ соціального, конституційного, трудового, кримінального права; основ економічної теорії, бухг. обліку, діловодства	Вміння визначати право, призначати, нараховувати і документально підтверджувати різні види пенсій та допомог; навички контрольно-ревізійної діяльності, роботи з документами; комунікативні, консультативні та організаційні навички; представництво	Чесність, порядність, принциповість; відповідальність, безкорисність, конфіденційність, зосередженість та організованість; критичність та логічність мислення	Соціальний інспектор, спеціаліст по призначенню і виплаті пенсій та допомог, начальники УПСЗН, відділень Пенсійного фонду України
---	--	---	---

Соціально-адаптаційна та реабілітаційна функція

<p>Основи медицини і гігієни, відповідних галузей психології, права, профорієнтаційної діяльності; знання проблематики соціально незахищених груп клієнтів ССЗН; знання теоретичних основ реабілітації та адаптації, системи реабілітаційно-експертної діагностики в ОСЗН</p>	<p>Уміння діагностувати проблеми; встановлювати пріоритетність аспектів щодо проведення реабілітаційних заходів; вміння прогнозувати динаміку проблеми; навички формування програм реабілітації та організації комплексної психосоціальної терапії і корекції; холізм; оцінка результатів реабілітації; навички наснаження; протидія ефекту “вигоряння”</p>	<p>Емпатійність, доброзичливість, чуйність, інтуїція, компетентність; пластичність психіки; креативні здібності; вольові якості, активність у вирішенні проблем людей; відповідність цінностям соціальної роботи</p>	<p>Соціальний працівник відділення медико-соціальної реабілітації, відділення денного перебування при терцентрах, реабілітаційних центрів, будинків-інтернатів, спеціалісти відділів УПСЗН</p>
---	---	--	--

Організаційно-адміністративна та координуюча функція

<p>Основи менеджменту в соціальній роботі, діловодства, конфліктології, права; знання організаційної структури системи соціального захисту та інших соціальних служб регіону</p>	<p>Навички управлінської діяльності; складання та ведення документації, роботи з оргтехнікою; комунікативні навички, навички поведінки в конфліктних ситуаціях; уміння виявляти осіб, що потребують допомоги та організувати її; вміння приймати рішення; навички представництва</p>	<p>Організаційні здібності; тактовність і ввічливість; вольові якості, принциповість, дисциплінованість; доброзичливість; готовність до співробітництва та націленість на позитивний результат; компетентність; креативність і творчий підхід</p>	<p>Менеджери соціальних служб ССЗН та Пенсійного фонду різних рівнів, соціальні інспектори, соціальні працівники підрозділів терцентрів</p>
--	--	---	---

Важливо відмітити, що деякі спеціалізації із запропонованого переліку є доволі універсальними і такими, що існують не лише в ССЗН, але і в інших соціальних структурах. Тому нашу модель можна розглядати як базову для складання окремих освітньо-професійних характеристик, професіограм нормативно визначених спеціальностей у соціальній роботі.

5.2. Особливості професійної “Я-концепції” фахівців системи соціального захисту населення

Діяльність фахівців системи соціального захисту населення видозмінюється у відповідності з вимогами суспільства. У таких випадках важливим є регулювання процесу формування професійних стереотипів, типажів, уявлень і на підставі цього коригування професійної “Я - концепції” спеціаліста. Знання особливостей професійного розвитку дає змогу проектувати тенденції професійної динаміки, а також сприяє “запуску” механізмів перетворення та вдосконалення професійних стереотипів та уможлиблює прискорення оволодіння новими видами діяльності.

Великою мірою ефективність процесу включення особистості в систему трудових взаємин залежить від механізмів, етапів та результатів формування її професійної самосвідомості, структуру якої визначає “Я концепція”.

Важливе місце у формуванні професійної «Я-концепції» займає професійна самоідентифікація, яка має багатоаспектну структуру і виступає як чинник і механізм професійного розвитку. Дане явище може розглядатися як:

- важлива умова та інструмент соціалізації та самопізнання в професії, формування її образів. Професійна самоідентифікація забезпечує стабілізуючу та перетворюючу функцію соціалізації, оскільки без ідентифікації неможливо інтеріоризувати соціальний досвід;
- процес становлення професійної самосвідомості особистості шляхом постійного співставлення існуючих в суспільстві образів професії з динамічним власним їх баченням. Завдяки самоідентифікації як процесу формуються образи професії, відбуваються зміни у професійній самосвідомості, індивід знаходить себе в професії;
- механізм формування професійної “Я-концепції” завдяки засвоєнню функціонально визначених професійних ролей, самокатегоризації та динаміки оцінки себе як професіонала (виступає засобом збереження чи підвищення самооцінки). Самоідентифікація як механізм визначає операційні та оціночні чинники здійснення процесу становлення “Я-концепції”;
- результат професійної підготовки та професійного становлення за умов належного рівня усвідомлення необхідності самовияву, саморозвитку і самовдосконалення в професії. В даному випадку йдеться про професійну ідентичність, яка не є статичним утворенням, а передбачає постійне прагнення розвитку творчого потенціалу особистості, самореалізації в професії. Самоідентифікація може розглядатися як шлях до розвитку творчої спрямованості та креативності особистості.

Таким чином, професійна самоідентифікація – це багатовимірне явище, що характеризує умови, механізми, процес і результат становлення професійної “Я-концепції” особистості, забезпечує досягнення необхідного рівня розвитку професійної самосвідомості та полягає в постійному прагненні до професійної самоактуалізації.

В соціальній роботі фактори соціалізації особистості, (приміром, пропоновані суспільством ролі та статуси; соціальні інститути та спільності, де індивід реалізує означені соціальні ролі і набуває бажані статуси; цінності, соціальні норми, досвід

тощо), повинні розглядатися двосторонньо – як по відношенню до клієнтів, так і по відношенню до соціальних працівників. Щодо фахівців соціальної роботи, то в ході своєї діяльності вони повинні оволодіти тими соціальними ролями, засвоєння яких забезпечить виконання професійних функцій, досягти тих статусів, що є прийнятними з огляду на ціннісні орієнтири, виробити ті соціальні позиції, які відображають ціннісно-сміслові компоненти фаху. Цінності ж особистості соціального працівника повинні не суперечити цінностям соціальної роботи, тому що вони є визначальними у тих соціальних технологіях, що застосовуються в означеному виді діяльності. Забезпечення досягнення усіх перерахованих елементів соціалізації фахівця соціальної сфери досягається завдяки співставленню вже сформованих компонентів із новими, тими, що висуває суспільство до даної професії.

Отже, основу професійної “Я-концепції” спеціаліста складають професійні образи “Я” (уявлення про професію та своє місце в ній), професійна самооцінка та самоставлення в якості оціночної складової, а також усвідомлення соціальних професійних ролей та установок.

Відомо, що на розвиток професійних образів впливають сформовані індивідуальні стереотипи даного фаху, а також погляди, вироблені в суспільстві. Важливим для формування образів професії є процес співвідношення людиною власних життєвих цілей, задатків, здібностей з об'єктивними можливостями їх реалізації в сфері праці, а також умовами, які створюють для цієї реалізації конкретні види трудової діяльності.

Враховуючи, що самооцінка будь-якої людини взагалі, і професіонала зокрема, формується в результаті співвідношення реальних та ідеальних образів “Я”, важливо, щоб ідеальний образ професії відповідав вимогам суспільства до неї, а реальний образ – співвідносився з мотивами вибору та інтеріоризованим цінностями професії.

Потенційна поведінкова реакція, що також входить до структури “Я”-концепції професіонала, містить відповідь на запитання: “Що і як я буду робити при здійсненні професійної діяльності?”. Ця відповідь демонструватиме обрану соціальну професійну роль та слідування їй. А прийняття і засвоєння відповідних соціальних (в т.ч. і професійних) ролей відбувається, власне, під впливом очікувань, які спрямовані на індивіда з боку соціального оточення, оскільки останні “відображають усвідомлені чи неусвідомлені пріоритетні професійні потреби в структурі особистості” [24].

Спробуємо проаналізувати деякі особливості означених складових професійної “Я-концепції” фахівців ССЗН.

Професійний типаж-стереотип є одними із центральних складників професійної “Я-концепції” соціальних працівників [55]. Уявлення про соціальну роботу як професію складаються, принаймні, з двох основних компонентів: образу фахівця та образу клієнта. Зміни соціальних очікувань (з боку клієнтів), а також соціальних настанов (з боку держави) відбуваються під впливом реформування соціальних процесів та явищ суспільства взагалі та соціального захисту зокрема. Це спонукає фахівців до постійного коригування власних уявлень щодо професійної “Я-концепції” та ідентичності за рахунок “увімкнення” механізму самоідентифікації, завдяки чому формується професійна самосвідомість спеціалістів.

Ось чому важливо мати наукове уявлення про те, які вимоги висуваються на разі до представників даної професії та їх функціонування. Цього можна досягти за рахунок моніторингових соціологічних та психологічних досліджень у соціальній сфері, а також з урахуванням інформації про те, чого чекають від працівників ССЗН їх клієнти, про їх можливу співпрацю тощо. Саме ця інформація про соціальні очікування та настанови і має акумулюватися в змістовному наповненні “бажаного образу Я” для фахівців з соціальної роботи.

Оскільки працівники ССЗН виступають як посередники між державою та громадянами, то їх професійні дії мають узгоджуватись, з одного боку, з потребами клієнтів, а з іншого, - з можливостями держави. Це викликає необхідність пошуку “золотої середини” між “нормативною” складовою образу “Я” та реалізацією гуманістичних проявів. Ці ж обставини породжують і можливість внутрішнього конфлікту, професійного вигорання в означених фахівців, у разі відсутності в них навичок психогієни. Тому при формуванні уявлень про соціальну роботу як професію варто звертати особливу увагу на даний аспект.

Слід зазначити, що побудова успішної моделі працівника ССЗН буде можливою за створення таких умов, коли образи “реального” та “бажаного Я” соціального працівника співвідноситимуться з такими у клієнтів соціальних служб. Тому важливим напрямком теорії та методики соціальної роботи є вивчення можливостей наснаження клієнтів соціального захисту населення, зміни ставлення до них як до пасивних учасників процесу впливу на користь активного залучення їх до співпраці з соціальним працівником.

Щодо питання формування образу (стереотипу) типового соціального працівника, то про це, на сьогодні, говорити ще рано: в ході реформ необхідно

створювати умови для підняття статусу соціальної роботи як професії, підвищувати рівень професійної майстерності та теоретичної підготовки фахівців ССЗН, розробляти характеристики спеціалізацій соціальних працівників в системі соціального захисту населення; розвивати рольовий репертуар фахівців. Вирішенню вище означених завдань має сприяти розвиток правових та соціально-психологічних складових професійної самосвідомості як спеціалістів, так і масової свідомості громадян держави.

Досягнення професіоналізму в соціальній роботі, побудова успішної професійної “Я-концепції” визначають певні вимоги до особистості фахівця. Ці вимоги і складають основний зміст “ідеального професійного Я”. В процесі співставлення з “реальними образами професійного Я”, а також завдяки рефлексії та самоідентифікації відбувається формування значимих професійних рис та якостей особистості фахівця.

Розглянемо більш детально сукупність тих професійних якостей спеціалістів системи соціального захисту населення, які відповідають соціальним вимогам та очікуванням і дають змогу професійно виконувати функції та посадові обов'язки.

Зрозуміло, що соціальний працівник у більшості випадків є представником професії у сфері “людина – людина”, а тому вимогами до його особистості є: в підструктурі психічних процесів - своєрідна спрямованість мислення на пізнання душевного стану іншої людини, спостережливість до прояву почуттів, емоцій, ментальності та характеру людини, до її поведінки; в підструктурі досвіду – вміння чи здатність подумки уявити, змоделювати внутрішній світ іншої людини, (не приписуючи їй свій чи сформований громадською думкою), навички активного слухання та усного мовлення, високий рівень компетентності в професійній сфері; в підструктурі спрямованості – широкий світогляд у галузі гуманітарних знань, оптимістичний проєктивний підхід до людини, що заснований на впевненості у можливості її вдосконалення, особливості саморегуляції – постійне вдосконалення знань та навичок про соціальні процеси, відповідність власної поведінки моральним та юридичним нормам. Проте, специфікою соціальної роботи в системі соціального захисту населення є те, що дані фахівці часто мають справу з оформленням різноманітних документів, паперів, особових справ тощо. Тому при характеристиці означеного фаху слід пам'ятати і про певні вимоги до особистості професіонала в сфері “людина – знакова система”.

Вважаємо за необхідне підкреслити також важливість врахування такої професійно важливої для соціальної роботи характеристики, як можливість емоційного відновлення, профілактика ефекту вигорання, навички психогігієни,

оскільки діяльність фахівців ССЗН часто містить стресові чинники. Це пояснюється тим, що основними клієнтами установ ССЗН є люди з великою кількістю гострих соціальних, соціально-психологічних та матеріальних проблем, і надмірна ідентифікація з клієнтом спричиняє професійне вигорання особистості фахівця.

Ще одним важливим моментом для діяльності соціального працівника є його розвинуті комунікаційні навички, оскільки одним із найголовніших напрямків в сучасній соціальній роботі в ССЗН є безпосереднє спілкування з клієнтом. Працівник повинен вміти вислухати та зрозуміти, пояснити та довести, переконати та знайти індивідуальний підхід до клієнта, створити атмосферу довіри та ділового настрою, розв'язати конфлікт та зняти напруження тощо. Ось чому до характеристик, що складають професійний портрет даного фахівця слід також віднести: знання мовного етикету та вміння його використовувати; вміння формулювати цілі та завдання, організовувати спілкування; вміння проводити бесіду, співбесіду, ділову розмову, полеміку, дискусію, переговори, диспут, діалог тощо; володіння технікою та етикетом мовлення тощо.

Розвиток усієї сукупності означених рис і має лежати в основі формування ділових якостей, у відповідності зі специфікою фаху. Також варто пам'ятати, що, оскільки в ході професійного становлення формується система особистісних рис та професійних якостей, завдяки професійній самоідентифікації даний процес може бути більш цілеспрямованим, а отже, більш ефективним. Саме завдяки професійній ідентифікації людина віднаходить своє місце в професії, формує індивідуальний стиль діяльності. З іншого боку, особистісні риси також впливають на результати ідентифікаційних процесів. Ось чому важливим напрямком досліджень в теорії соціальної роботи уявляються доробки щодо окреслення багатовимірної структури особистості професійного соціального працівника, визначення рольового репертуару фахівців різного профілю тощо. Така інформація допоможе якісно здійснювати професійний добір та відбір, а також спростить процес вибору спеціалізації для самих соціальних працівників.

Отже, усе зазначене вище дає змогу побудувати схему структури особистості соціального працівника. За основу візьмемо класичну схему структури особистості по С.Л.Рубінштейну, яка включає такі компоненти: спрямованість (направленість) особистості; соціальний досвід (знання, уміння та навички); індивідуально-типологічні особливості, що проявляються в темпераменті, характері, здібностях [91].

Основою спрямування особистості соціального працівника-професіонала є його усвідомлене прагнення допомагати людям вирішувати їх психолого-соціальні

проблеми, а також інтеріоризовані цінності соціальної роботи та її гуманістичні принципи.

До соціального досвіду фахівця мають увійти знання основ соціальної діяльності та споріднених дисциплін, уміння та навички методів соціального захисту та підтримки вразливих верств населення, прагнення самовдосконалення та самовідновлення, екологія особистості тощо.

Говорячи про індивідуально-типологічні особливості соціальних працівників, слід наголосити на необхідності формування у них таких рис характеру, які б сприяли розвитку емпатійності, комунікативності, толерантності та інших професійно-необхідних якостей. Наголосимо також на актуальності проблеми психічного здоров'я працівника, відсутності в нього акцентуацій характеру, прикордонних станів тощо.

Таким чином, основними структурними компонентами професійної придатності до соціальної роботи є такі групи рис та якостей:

- моральні якості (відношення до суспільства, громадянська позиція; повага до людини, розуміння важливості самовизначення особистості тощо);
- професійна спрямованість інтересів, нахилів (зацікавленість особистістю, її психологічними характеристиками та проблемами; інтерес до соціально-політичних, економічних процесів суспільства; зацікавленість існуючими світовими моделями соціальної роботи і соціального захисту та ін.);
- професійні знання, навички та вміння (знання з теорії та методики соціальної роботи, соціального права, різних галузей психології, соціології, економіки тощо; володіння навичками спілкування, посередництва, консультування, наснаження, холізму, захисту від емоційного “вигорання” та ін.);
- спеціальні здібності (емпатійність; достатньо високий рівень розвитку аналізу і синтезу як операцій мислення; зосередженість та концентрація уваги на проблемах чи документальних об'єктах; енергійність, дієздатність). При роботі з різними категоріями клієнтів можуть проявлятися і інші спеціальні здібності.

5.3. Проблеми «професійного вигорання» соціальних працівників

В аспекті формування професійної компетентності фахівців із соціальної роботи особливого значення набуває проблематика так званих «особистісної деструкції», «професійного вигорання», «синдрому емоційного вигорання» у спеціалістів, що працюють в сфері «людина-людина».

Йдеться про явища, пов'язані з негативним впливом на особистість фахівця з боку інших людей (клієнтів, підопічних, пацієнтів тощо), з якими він, в силу своїх посадових обов'язків, постійно безпосередньо спілкується. Такий вплив часто носить стресогенний характер і призводить до певних проблем, труднощів у професійній діяльності та особистому житті працівника. Ці негативи можуть нести загрозу нормальному функціонуванню, викликати порушення психічних і фізичних станів та процесів, мають різноманітні прояви і особливості протікання. Ось чому при формуванні професійності фахівців із соціальної роботи обов'язково треба зосереджувати особливу увагу на питаннях, пов'язаних із основними теоретичними знаннями та практичними навиками, що дають змогу запобігти виникненню особистісної деструкції, або ж вчасно діагностувати, виявити і подолати прояви професійного вигорання.

Сам термін «професійне вигорання» (переклад англійською – «burnout») був введений у 70-х роках ХХ сторіччя Х.Дж. Фрейденбергом (H.J. Freudenberger) для характеристики психічного стану здорових людей, які інтенсивно спілкуються з клієнтами, пацієнтами, постійно перебувають у емоційно навантаженій атмосфері при наданні професійної допомоги [по 101 с. 43]. Одними з перших науковців, котрі досліджували даний феномен були також К. Маслач і С.Джексон (Maslach & Jackson), котрі визначили професійне вигорання як синдром, що проявляється у емоційному виснаженні, деперсоналізації (дегуманізації як формі цинізму), редукції професійних досягнень [141, с.64].

Поряд із поняттями «синдрому професійного» чи «емоційного вигорання» використовують терміни «особистісна деструкція професіонала», «професійна деформація», які подібні за змістом, однак мають певні відмінності.

Так, під професійною деформацією розуміють «психологічну дезорієнтацію особистості, що формується внаслідок постійного тиску внутрішніх та зовнішніх чинників професійної діяльності і призводить до формування специфічно-професійного типу особистості» [по 26, с.14]. Для таких фахівців зміни у професійній свідомості можуть проявлятися у формальному, функціональному ставленні до людей, в авторитарності та категоричності суджень, прагненні маніпулювати іншими людьми, нав'язувати власні погляди, цінності, не враховуючи цілей та мотивів клієнтів тощо.

Професійна деформація може відбуватися не лише у представників соціономічних професій, але і в тих, хто працює з технікою, комп'ютерами, механізмами тощо. Так, наприклад, у програмістів професійна деформація може відбуватися в напрямку формування прагнення алгоритмізації життя, акцентуванні

уваги на помилках, постійному очікуванні загрози вторгнення у особистісний простір, підміні у свідомості фахівця реальності віртуальним світом та ін. Для керівників будь-якої сфери особистісна деформація знаходить вияв у підвищенні агресивності, втраті здатності розуміти підлеглих, небажанні розвиватися, формуванні почуття вседозволеності, непогрішимості тощо.

В літературі представлені спроби класифікації професійної деформації особистості. Наприклад, Е.Ф. Зеєр [по 101, с.45] запропонував наступну систематизацію:

1. Загальнопрофесійні деформації, що є типовими для працівників даного фаху (наприклад, для правоохоронців, - «синдром асоціальної перцепції» - коли будь-яка людина сприймається як потенційний правопорушник).

2. Спеціальні професійні деформації, що виникають внаслідок певної спеціалізації (наприклад, у слідчих, - підвищена підозріливість, у оперативника, - агресивність тощо).

3. Професійно-типологічні деформації, що зумовлені накладанням індивідуально-психологічних особливостей особистості на психологічну структуру професійної діяльності (наприклад, рольова експансія, властолюбство, викривлення мотивів діяльності тощо).

4. Індивідуальні деформації, спричинені особливостями працівників, коли професійно важливі риси (так само як і небажані риси для представників даного фаху) занадто розвиваються і це призводить до формування акцентуацій, професійного фанатизму, трудоголізму тощо.

Останнім часом в науковій літературі інтерес до проблем професійної деформації та «синдрому емоційного вигорання» у представників людинознавчих професій значно зріс. Дослідники вивчають особливості негативних професійних впливів у педагогічних працівників [63, 101], медиків [142], психологів-консультантів [84], правників, соціальних педагогів [71] та ін.

Отже, явище професійної деструкції, деформації є поширеним серед представників багатьох професій. Одним із проявів такої деформації є синдром емоційного вигорання, який притаманний більшою мірою для представників професій «людина-людина, людські спільноти, соціальні системи». Інакше кажучи, емоційне вигорання можна розглядати як специфічний різновид професійної деформації серед осіб, котрі внаслідок специфіки своєї професії тісно спілкуються з людьми. Причому, найчастіше з особами, життєва ситуація яких насичена різноманітними проблемами, і завданням працівника є сприяння вирішенню цих проблем.

Варто відмітити, що вигорання не настає раптово, воно є результатом тривалого процесу особистісної деформації працюючої особи. Приміром, фахівці із соціальної роботи часто стикаються зі стресовими професійними ситуаціями, що вимагають концентрованої уваги та напруження, енергії емоцій, психологічного співпереживання, необхідності постійно адаптуватися до постійних змін. Стрес викликається тими вимогами, які висувуються як з боку клієнтів і керівників, так і зі сторони соціального працівника до самого себе. В разі, якщо адаптивні можливості соціального працівника знижені (наприклад, внаслідок перевтоми чи виснаження), у людини порушується стан рівноваги, рівень вимог переважає наявні ресурси, поступово знижується контроль над ситуацією і починає розвиватися синдром професійного вигорання. Тому вигорання часто вважають не просто результатом некерованого стресу, але і його наслідком.

Основними причинами, що зумовлюють професійні деформації та вигорання є, як вже відзначалося вище, великі фізичні та емоційні навантаження на працівника, специфіка його діяльності, стереотипи професії, що вимагають від фахівця виконання певних ролей, а це, в свою чергу на тлі тих чи інших індивідуально-типологічних особливостей особистості призводить до порушень у сфері спілкування і змін в структурі особистості.

Психологи виділяють декілька груп основних чинників, що спричиняють можливість професійних деформацій та вигорання. Це фактори, зумовлені специфікою діяльності, організаційні показники, особистісні чинники, особливості соціально-психологічного характеру професійної взаємодії, специфіка рольового репертуару працівника та ін.

Спробуємо проаналізувати ці групи чинників з огляду їх впливу на розвиток професійного вигорання у соціальній роботі.

Як вже зазначалося вище, специфіка професійної діяльності соціальних працівників полягає у наданні послуг особам, котрі перебувають у скрутних життєвих ситуаціях і не в змозі самотійно їх подолати. Буквально це означає, що фахівці із соціальної роботи постійно стикаються з виявом гострих людських проблем, які носять соціальний, економічний, психологічний, матеріальний характер. Весь негатив, який люди накопичують внаслідок труднощів взаємодії з суспільством, вони несуть до соціальних служб, соціальних працівників, котрі на разі виступають як посередники між державою та її громадянами. Серед відвідувачів та клієнтів системи соціального захисту населення багато агресивно налаштованих, невірноважених людей, доведених до крайнощів злидінними умовами існування, нехтуванням їх інтересів та неможливістю задоволення їх

нагальних потреб. Крім того, чимало клієнтів соціальних служб мають так звані «споживацькі погляди» і мають на меті не стільки вирішення власних проблем та опанування новим досвідом для недопущення труднощів у майбутньому, скільки хочуть отримати соціальну допомогу (краще всього у грошовому вимірі), іноді приховуючи свої реальні статки та доходи. А соціальні працівники, соціальні інспектори повинні виконувати контролюючі функції, забезпечуючи дотримання основного принципу соціальної підтримки, - принципу адресності та цільового використання коштів. На тлі таких можливих розбіжностей цілей та завдань з боку фахівців та клієнтів і виникають часті конфлікти, непорозуміння, емоційне напруження тощо.

З іншого боку, постійна взаємодія фахівців із проблемними людьми, тими, хто мають, наприклад, фізичні чи розумові обмеження, без певного місця проживання, з узалежненою, іноді погано контрольованою поведінкою тощо, - не може не викликати емоцій підвищеного переживання, емпатії, бажання зробити щось більше, особливе. А таке ставлення також може виявитися згубним для особистості соціального працівника, виснажуючи його емоційно і морально. Крім того, загальновідомим є факт високого рівня навантаження на одного соціального працівника та робітника в межах системи соціального захисту, що теж негативно дається взнаки на фізичному та моральному стані спеціаліста, спричиняє високі показники плинності кадрів у соціальній сфері, впливає на зниження ефективності праці співробітників соціальних служб.

Ще однією специфічною особливістю сучасної соціальної роботи є те, що вона відбувається в умовах суспільних трансформацій, на тлі соціально-економічних зрушень та криз, переживає постійні реформи та зміни. Постійно впроваджуються нові напрямки та форми діяльності, розробляється та вдосконалюється нормативно-правова база, і соціальні працівники повинні у стислі строки це реалізовувати на практиці. Такий ритм роботи ще більше посилює навантаження на фахівців, вимагаючи від них додаткових зусиль, швидкого оволодіння новими видами та формами діяльності, вивчення документів, реагування на ті чи інші виклики з боку суспільства та держави.

Не менш важливі й особистісні чинники, що сприяють розвиткові синдрому професійного вигорання. Так, вітчизняні вчені [101, с.91] відмічають, що гендерні особливості також мають неабияке значення у посиленні негативних проявів професійної деформації. У жінок більшою мірою розвивається емоційне виснаження, оскільки вони частіше є орієнтованими на людей, м'які за характером, з вищим рівнем переживань та емпатійності. А враховуючи те, що понад 90 % усіх

працюючих в системі соціального захисту, - жінки, ризик професійного вигорання в цій сфері дійсно високий.

Досить вагомими чинниками виступають також і умови праці фахівців із соціальної роботи. Невисока заробітна плата, дестабілізуюча організація діяльності внаслідок постійного реформування, бюрократичні моменти, перенавантаження – усе це також спричиняє професійну деформацію соціальних працівників і їх вигорання. Варто відмітити, що за таких умов розвивається не лише індивідуальне вигорання, але і так зване «вигорання організації» в цілому. Серед основних симптомів цього негативного явища в процесі функціонування соціальних служб можна назвати: зниження рівня залучення працівників до роботи; формування конфліктуючих між собою угруповань в середині колективу; режим повної залежності від керівництва, або беспорядності перед ним; відсутність професійної підтримки, співробітництва; падіння ініціативи; поява невдоволеності роботою, відчуття негативізму та ін.

Зрозуміло, що умови праці, групи клієнтів у соціальних службах різні, та і самі соціальні працівники мають свої індивідуальні особливості. Однак, охарактеризовані вище проблеми роботи соціальних працівників значно підвищують ризик розвитку «синдрому емоційного вигорання», який найчастіше проявляється у формуванні відчуття байдужості, емоційного виснаження, у розвитку негативного ставлення до клієнтів чи колег, відчутті власної безсилості, непрофесійності.

Психологи стверджують [63, с. 57], що професійне вигорання призводить до змін на рівні мислення, свідомості, почуттів, у стані здоров'я і, звичайно, у поведінці спеціаліста. Так, особа, в якій розвивається синдром емоційного вигорання, нездатна концентрувати увагу навіть нетривалий час, в неї ригідне мислення, відбувається посилення підозрливості, відчуття образи, провини, підвищується дратівливість, безсилля, втомлюваність, зустрічається порушення сну, знижується стійкість до захворювань, людина не встигає відновитися в період сну чи відпочинку. В процесі діяльності такий працівник постійно чекає кінця робочого дня, часто спізнюється, втрачає інтерес до роботи, уникає спілкування з колегами та клієнтами, втрачає здатність до засвоєння нових форм роботи, опирається нововведенням, йде на неконструктивні конфлікти тощо.

Інакше кажучи, синдром професійного вигорання з'являється у працівників, які в ході своєї щоденної діяльності стикаються з різними стресогенними ситуаціями, відчувають негативні впливи інших людей, мають значні навантаження та не вміють правильно відновлюватися. Ось чому важливою складовою

професійного досвіду соціальних працівників мають стати знання та вміння, що спрямовані на запобігання розвитку у фахівця усіх перерахованих негативних професійних проявів.

Профілактика професійної деформації в соціальній роботі представляє собою сукупність упереджувальних заходів, зорієнтованих на зниження ймовірності розвитку передумов та проявів професійного вигорання. Причому, така допомога може використовуватись як самим працівником, так і надаватися на рівні соціальної служби, колег по роботі, або ж із залученням сторонньої допомоги з боку кваліфікованих фахівців-психологів чи супервізорів. Однак, в будь-якому випадку соціальним працівникам необхідно вміти виявляти та діагностувати прояви розвитку синдрому професійного вигорання, мати навички управління стресовою ситуацією, знати індивідуальні особливості та можливості самовідновлення, розвивати вміння переключення з одного виду діяльності на інший, укріплювати силу волі, психологічну стійкість тощо. Не менш важливо формувати в соціальній організації та в системі соціальної роботи в цілому адекватну мотивацію до діяльності, створювати належні умови для самореалізації та саморозвитку спеціалістів.

Діяльність по запобіганню розвитку професійного вигорання в ході формування особистості соціального працівника повинна вміщувати, принаймні, три основні положення: інформування (теоретична складова), навички емоційної підтримки та відновлення, заходи управлінсько-організаційного характеру.

Стосовно інформування, то кожен, хто працює в системі соціального захисту, повинен мати уявлення про особливості стресових чинників і можливості розвитку професійної деформації та синдрому професійного вигорання в соціальній роботі. Зокрема, варто пам'ятати, що будь-який стрес є емоційною реакцією на певну ситуацію (в даному випадку - професійну). Модель такого стресу складається з таких основних складових [101, с.119]: 1) професійна ситуація (яка послідовно або несподівано виводить людину зі стану рівноваги); 2) сприймання професійної ситуації як стресової (такої, що викликає стурбованість); 3) емоційне збудження як реакція на події, що примушують страждати; 4) фізіологічне збудження (підвищення артеріального тиску, напруження м'язів, пониження ефективності імунної системи тощо); 5) наслідки (занедужання, хвороби, зниження продуктивності праці, міжособистісні та внутрішньо особистісні конфлікти та ін.). Важливою також є інформація стосовно типу реагування на дистресову ситуацію, оскільки це, великою мірою, визначає ризик розвитку професійного вигорання особистості.

Також допоможуть знання власних індивідуально-типологічних якостей (типу темпераменту, рис характеру, переважних способів поведінки в конфліктних

ситуаціях, спрямованості особистості та ін.). Наприклад, за даними психологічних досліджень значно знижують ризик емоційного вигорання такі якості як оптимізм, здатність і орієнтація на спілкування, контактність, орієнтація на компроміс та співробітництво в ході вирішення конфліктів, креативність, розуміння змісту діяльності і достатня вмотивованість праці та інші особистісні фактори.

Не менш важливою складовою професійної самосвідомості соціальних працівників для профілактики синдрому професійного вигорання є навички самовідновлення та набуття емоційної рівноваги. З цією метою варто оволодіти методами саморегуляції та релаксації.

Саморегуляція розглядається як управління своїм емоційним станом, що досягається шляхом впливу людини на саму себе за допомогою слів, мисленневих образів, уяви, управління м'язовим тонусом, диханням тощо. Прикладами дієвих методик саморегуляції, котрі можуть бути використані соціальними працівниками є: дихальні вправи (антистресове дихання), аутогенне тренування (застосування спеціальних словесних формул самонавіювання, що дозволяють здійснювати вплив на деякі процеси людського організму), фізичні вправи, рухи, сміх, гумор, короткочасне споглядання приємних пейзажів, інших зображень природи чи значимих, близьких людей, звернення до вищих сил (Бога) та ін.

Релаксація – це метод, за допомогою якого можна частково або повністю позбутися фізичного чи психічного напруження. Особи, які переживають професійне вигорання, часто виснажені, деморалізовані, знесилені. Тому необхідно віднаходити час (нехай це всього 5-10 хвилин) та місце (навіть за робочим столом) для відновлення енергії, м'язового розслаблення, візуалізації приємних образів та ін. Повне розслаблення за короткий час може бути досягнуто шляхом сильного напруження і поступового розслаблення певних груп м'язів. Варто пам'ятати, що коли м'язи розслаблені, людина перебуває у стані повного душевного спокою.

Не менш важливою для відновлення є емоційна підтримка та професійна допомога колег, товаришів по роботі, наставників і супервізорів, покращання психологічного клімату в колективі, відвідування спеціальних тренінгів, правильна організація дозвілля та здоровий спосіб життя. Допомагають також і опанування техніками контролю за власним часом, вироблення упевненості в собі, пошук індивідуальних способів відновлення (спілкування з природою, хобі та ін.)

Насамкінець, важливе місце у профілактиці професійного вигорання посідають організаційно-управлінські методи, спілкування з колегами-професіоналами, обмін досвідом, новинами, структурування діяльності, оптимізація робочих місць, система об'єктивної оцінки результатів діяльності, стимулювання та

мотивація. Варто відмітити провідну роль керівника соціальної служби, який повинен розглядати своїх спеціалістів як значний ресурс соціальної роботи, і піклуватися про його збереження та відновлення. Одним із таких способів є спонукання персоналу до підвищення кваліфікації, розвитку, самореалізації, підтримка супервізії в організації та ін.

Таким чином, підсумовуючи все вищесказане, можна запропонувати наступні практичні рекомендації для соціальних працівників різних рівнів з метою запобігання розвиткові професійних деформацій взагалі та синдрому емоційного вигорання, зокрема.

1. Постійно слідкувати за власними емоційним, фізичним і психологічним станами, звертаючи особливу увагу на стресостійкість.

2. Піклуватися про своє фізичне та психічне здоров'я, прагнути досягти емоційної рівноваги, вести здоровий спосіб життя, опанувати та використовувати техніки самовідновлення.

3. Вміти правильно задовольняти потреби у спілкуванні, відволікатися від професійних проблем, навчитися перемикати увагу від переживань, бути оптимістично налаштованою людиною.

4. Навчитися трансформувати негативні емоції, відчуття, боротися з негативом прийнятним для кожного, індивідуальним способом. Для цього необхідно визначити підходящі форми відновлення та сублімації.

5. Прагнути віднаходити гуманістичні цілі та смисли у власній професійній діяльності, пам'ятати про її визначальну соціальну значущість.

6. Підвищувати рівень професійної майстерності, ділитися досвідом і допомагати колегам, не боятися звертатися по допомогу при необхідності.

5.4. Значення професійної інтеракції у формуванні професійної компетентності соціальних працівників

Говорячи про професійну модель діяльності та особистості соціального працівника уявляється доречним зосередити більше уваги на такій важливій складовій його компетентності як професійна інтеракція. Такий підхід пояснюється тим, що специфіка соціальної роботи як діяльності, побудованої на суб'єкт-суб'єктних взаєминах, вимагає від спеціаліста наявності ґрунтовних теоретичних знань стосовно особливостей та проблематики партнера по спілкуванню (клієнта чи групи), практичних навичок по налагодженню взаємодії з ним, інформації та методів, що регулюють взаємні впливи в процесі надання допомоги, вміння

спонукати клієнтів до наснаження і самостійного вирішення проблем у майбутньому. Ось чому питання професійної інтеракції в соціальній роботі виступає доволі значимою теоретичною та практичною проблемою, ґрунтовна розробка та успішне засвоєння якої великою мірою зумовлюватиме дієвість надання соціальних послуг і допомоги, а, отже, свідчитиме про належний рівень професійної компетенції працівника.

Одразу зазначимо, що на наш погляд, однією із найбільш ґрунтовних доробок стосовно професійної інтеракції в соціальній роботі, є дисертаційне дослідження Т.І.Сили, в якому теоретично та емпірично було вивчено особливості професійної взаємодії в зазначеному виді діяльності. Тому в даному параграфі ми опиратимемось, в основному, на результати науково-пошукової діяльності цього науковця, а також на матеріали проведених спільно з цим автором дослідження.

Професійна взаємодія у групі професій «людина-людина, людські спільноти, соціальні системи» розглядається переважною більшістю дослідників [98, с.67] з позицій «професійної /психологічної /комунікативної/ міжособистісної компетентності працівника; рівня розвитку його комунікативних умінь, психологічної готовності фахівця до комунікативної діяльності, особливостей організації процесу комунікації».

Соціальна робота – це професійна діяльність, практика якої, у сучасному розумінні, розглядається як комунікативна взаємодія соціального працівника і клієнта, змістовною стороною якої виступає їх спільна діяльність. Отже, інтеракцію в системі “соціальний працівник - клієнт” можна розглядати, в першу чергу, в аспекті професійної діяльності соціального працівника. Саме його впливи мають ініціювати самоактивність клієнта та спрямовувати процес взаємодії у потрібному напрямку.

Також слід враховувати той факт, що реалізація цілей соціальної роботи можлива тільки за умови врахування індивідуальних потреб та особистісних характеристик клієнта соціальної роботи. Тобто з самого початку він має сприйматись соціальним працівником як активний, дієздатний, спроможний суб'єкт, а значить, відносини між ними будуються за принципом суб'єкт-суб'єктності. В цьому аспекті неабияка роль відводиться структурі професійних уявлень, які можуть виступати як механізми формування образів професії. Причому, ці образи включають уявлення про суб'єкт професійної діяльності, в тому числі ціннісно-мотиваційний компонент, професійно важливі якості, вимоги до особистості в

конкретній професії. З іншого боку, образ професії містить уявлення про зміст діяльності, а отже, про її об'єкт, цілі, засоби, форми конкретних дій.

Крім того, професійні уявлення фахівців можуть виконувати ряд важливих функцій інструментів пізнання, а отже опису, класифікації та розуміння феноменів, що характеризують даний вид діяльності. Вони сприяють адаптації особистості в професії, розширюють можливості самої професійної діяльності. Важливою функцією професійних уявлень є самовираження, що забезпечує укріплення “Я-концепції” та захист власного “Я” від критики зі сторони нефахівців.

Велике значення має і характер суб'єкт-суб'єктних стосунків між фахівцем та клієнтом. Теоретичний аналіз літератури засвідчує, що успіх у досягненні цілей соціальної роботи великою мірою зумовлюється рівнем встановленого між партнерами взаєморозуміння, атмосфери довір'я, визнанням цінності та повагою до особистості клієнта, а також умінням холістичного бачення проблеми. Саме у діалогічному підході інтеракція характеризується: рівноцінністю психологічних позицій соціальних суб'єктів незалежно від соціального статусу; рівноцінним визнанням активної ролі іншої людини; психологічною підтримкою один одного. Означені позиції є близькими і до гуманістичних соціально-психологічних уявлень, на яких базуються цінності та принципи соціальної роботи.

Таким чином, стосовно соціальної роботи, то ми підтримуємо наступне визначення професійної інтеракції, запропоноване Т.І. Силою: «Заснований на професійних знаннях, вміннях та цінностях процес комунікативної суб'єкт-суб'єктної взаємодії між соціальним працівником і клієнтом, в результаті якого створюються умови для позитивних змін у соціальній ситуації клієнта, наснаження та спонукання до активних дій по вирішенню клієнтом своїх проблем, тобто створюються умови його ресоціалізації» [98, с.109].

Вважаємо, що поняття професійної взаємодії в соціальній роботі досить вдало висвітлює суть даного виду діяльності, його цілей та засобів їх досягнення. Зазначимо також, що соціально-психологічне забезпечення професійної взаємодії в соціальній роботі зумовлюється і особливостями об'єктів і суб'єктів соціальної роботи, і характером розвитку їх «стосунків», і впливом зовнішніх соціальних, економічних та психологічних чинників, котрі визначають розвиток життєвих ситуацій та проблем людей тощо. А тому можна стверджувати, що вивчення особливостей професійної інтеракції, дозволить фахівцям соціальної сфери дієво вирішувати поставлені завдання стосовно поліпшення життєвої ситуації клієнтів, досягнення позитивних змін та налагодження оптимальних стосунків з усіма учасниками процесу соціальної роботи.

Таким чином, значення категорії професійної інтеракції для соціальних працівників полягає у наступному.

Оскільки соціально-психологічні особливості інтеракції опосередковуються змістом конкретної діяльності, з приводу якої взаємодія відбувається, професійна інтеракція між соціальним працівником та клієнтом розглядається як важливий засіб адаптації, направленої соціалізації або ресоціалізації осіб, що опинилися у скрутній життєвій ситуації. Інтеракція розглядається як системоутворюючий компонент спільної діяльності людей, комунікативна взаємодія, взаємозалежний обмін дієвпливами.

До соціально-психологічних особливостей професійної інтеракції соціальних працівників, можна віднести.

- Соціалізаційна функція виступає провідною функцією професійної інтеракції у соціальній роботі. Завдяки інтеракції соціальний працівник отримує можливість здійснювати формуючі впливи на клієнта з метою його адаптації та ресоціалізації. Решта функцій (контактна, інформаційна, спонукальна та ін.) є інструментальними по відношенню до соціалізаційної.
- Важливою особливістю професійної інтеракції у соціальній роботі є можливість її функціонування за неповної структури спільної діяльності, коли відсутня спільна мета, не існує можливості для досягнення спільного результату, а, інколи, відсутні і спільні дії. У такому випадку завдання соціального працівника як професіонала – підняти взаємодію з клієнтом на рівень предметно-направленої, цільової, для того, щоб уможливити спільну діяльність у діаді “соціальний працівник-клієнт”. За цієї умови створюються можливості для досягнення позитивних змін у соціальній ситуації клієнта, наснаження та спонукання до активних дій по вирішенню ним своїх проблем.
- Можливість досягнення зазначеної умови детермінується рівнем перцептивно-інтерактивної компетентності фахівця, його мотиваційних настанов та системою взаємних уявлень учасників професійної інтеракції у соціальній роботі. Специфічні ціннісні основи соціальної роботи як фаху на перший план висувають систему ціннісних уявлень.
- Структура професійної інтеракції в соціальній роботі є, принаймні, трьохкомпонентною. Когнітивна складова структурної моделі професійної інтеракції у соціальній роботі розкривається через систему професійних уявлень фахівців (професійні уявлення стосовно себе та клієнтів соціальної роботи) та систему уявлень клієнтів соціальної роботи (уявлення клієнтів щодо себе та соціальних працівників), а також через уявлення учасників про

ситуацію інтеракції (її суб'єктивний зміст). Афективно-мотиваційний компонент включає професійні ставлення, потреби, мотиви, цілі та перспективи інтеракції. Мотивація клієнтів соціальної роботи полягає в прагненні отримати послуги з підтримки та допомоги в подоланні складної життєвої ситуації, її покращанні. Мотивація соціальних працівників може зумовлюватися прагненням реалізації потреб у заробітку, підтримці нормального соціального існування, спілкуванні, загальній та творчій активності, соціальному статусі, самовираженні, самореалізації, альтруїстичними мотивами. Конативний (поведінковий) компонент професійної інтеракції у соціальній роботі детермінується перцептивно-інтерактивною компетентністю соціального працівника, рівнем володіння соціально-психологічними механізмами впливу, інструментами та техніками професійної інтеракції у соціальній роботі й виявляється у змісті виконуваних ним ролей та функцій.

Таким чином, в аспекті формування професійної компетентності соціальних працівників, вивчення особливостей та складових професійної інтеракції дозволить вибудувати більш адекватну модель відповідного фахівця, що зробить можливим належне виконання ним професійних обов'язків і функцій.

5.5. Проблема наснаження в контексті соціальної роботи

Розглядаючи особливості формування особистості та професійної компетентності соціальних працівників не можна залишити поза увагою таку важливу проблему соціальної роботи як наснаження клієнтів. Адже вміння наснажити, спонукати до дій, активності, висвітлення перспектив для клієнтів, - багатьма теоретиками і практиками соціальної роботи визначаються як основна її ціль і методологія водночас.

Наснаження (дослівний переклад від англ. терміну «empowerment»: утворений від «empower» - уповноважувати, давати можливість та «ment» - суфікс для утворення іменника зі значенням «процес, поняття, дія») більшістю авторів розглядається як термін, який позначає багатовимірний соціальний процес, що допомагає людині набути здатності контролювати власне життя, актуалізувавши певні ресурси, «силу», «енергію». Слово «емпауермент», на думку деяких лінгвістів, також буквально означає «надання внутрішньої сили» іншому або допуск і санкціонування іншого на використання цієї сили [72].

Переклад терміну «empowerment» українською як «наснаження» є загальноновизнаним та загальноприйнятим. У російській мові дослівного перекладу даного поняття взагалі немає, і дуже часто воно використовується у транслітерації «эмпайермент» з різними варіантами тлумачення: «підвищення компетентності», «мобілізація потенціалу», «підвищення результативності (продуктивності)», «наділення повноваженнями», «делегування», «посилення», «набуття влади, сили» [по 97].

Цікавим, на нашу думку, є семантичний аналіз слів, що складають основу терміну «наснаження» в україномовних словниках. Так, однокорінними словами є «наснага», «снага», «наснажувати» і «виснаження». Перші два означають «енергію, силу (творчу), запал, натхнення, піднесення». Слово «наснажувати» тлумачиться як «запалювати, надихати (на подвиг), спонукати, кликати, насичувати, наповнювати (силою), заряджати». В свою чергу, «виснаження» використовують для позначення «втрати сил, безсилля, слабкості, знемоги, кволості» [23]. Тобто у буквальному розумінні термін «наснаження» пов'язаний із набуттям та підтримкою сили, енергії, можливостей, спонукання, насичення та ін.

У подібному ж значенні використовується поняття «наснаження» і в соціальній роботі. Так, на думку практичних працівників [135] термін «емпауермент» застосовується «до способу роботи із клієнтом, що орієнтується на допомогу йому в набутті особистої, міжособистісної й політичної сили, необхідної, щоб отримати контроль над своїм життям, а також над політичними діями, організаціями й ставленням суспільства, які несприятливо впливають на його життя».

В одній із перших робіт, що з'явилася в Україні стосовно проблеми наснаження, [75] йдеться «про необхідність так працювати з клієнтами, щоб вони змогли навчитися вирішувати свої проблеми самостійно, почували себе владними над своїм життям». Однією з форм наснаження, на думку цих авторів, є залучення отримувачів допомоги до планування та оцінювання послуг у соціальних службах. У випадку, коли клієнт не має жодного впливу на організацію та планування послуг, він стає пасивним отримувачем допомоги й перетворюється на об'єкт впливу соціальних працівників. А це ще більше сприяє розвиткові безпорадності та уникненню відповідальності за своє життя. Таким чином, автори роблять висновок, що «наснаження – це розподіл влади й відповідальності, що веде до встановлення партнерських стосунків між клієнтом та соціальним працівником».

Ще в одній розробці, присвяченій висвітленню основ поняття наснаження [137] наводиться наступне визначення даного терміну: «Наснаження означає

збільшення можливостей людини чи групи здійснювати цілеспрямований вибір і втілювати свій вибір у бажані дії та результати». Автори підкреслюють, що саме наснажені особи спроможні досягати ефективних змін і мобілізувати різні види ресурсів.

Досить ґрунтовно висвітлені теоретичні та прикладні аспекти емпвауерменту та селфемпвауерменту (самонаснаження) у доробці італійських авторів С.Гено та Р.Армандо [33]. Окрім того, що в ній описуються передумови розвитку, філософське розуміння та психологічні джерела теорії наснаження, цінним є презентація існуючих моделей психологічного втручання, що побудовані на принципах емпвауерменту.

Так, автори зазначають, що в основі моделі «селфемпвауермент» лежать чотири основних напрямки: психологія спільнот, соціальне навчіння (social learning), гештальтпсихологія (конструктивістський підхід) та гуманістична психологія. І визначають наснаження як «спосіб відтворення свого відчуття ефективності, дієвості, що пов'язано із набуттям нових можливостей для себе через дії та досягнення успіху... Емпвауермент є властивістю та/або сукупністю властивостей особистості чи процесом, котрий проявляється у кожній людині в особливих аспектах її поведінки». Характеризуючи прикладні моделі позитивних дій в рамках наснаження, С.Гено та Р.Армандо описують процес «селфемпвауерменту» як такий, що складається з наступних складових: потреба, бажання, побудова нового позитивного мислення, пошук ресурсів, нова можливість існувати та діяти, досягнення змін. Автори пропонують опис методології, котра дозволяє поетапно використовувати наснаження при консультуванні.

Останнім часом з'явилися і доробки вітчизняних авторів, котрі висвітлюють ідею емпвауерменту в контексті теорії соціальної роботи [27], розглядають міждисциплінарний зміст концепту наснаження [97], аналізують культурно-контекстуальну модель «наснаження уповноваженням» як механізм забезпечення дієвості цінностей в роботі з сім'ями [74] та ін.

Наприклад, у одному з перших вітчизняних навчальних посібників із соціальної роботи [27, с.21] вказується, що коли соціальні працівники говорять про емпвауермент, вони мають на увазі підтримку клієнтів, підвищення їх впевненості, самооцінки, компетенції. Також обґрунтування необхідності наснаження в соціальній роботі ґрунтується на трьох основних засадах: етичні, політичні та психологічні причини. Етичні визначаються гуманістичним спрямуванням соціальної роботи як діяльності, демократичні переконання забезпечують політичне обґрунтування, а мотивація та самоактуалізація виступають основними

психологічними чинниками, що пояснюють важливість даної стратегії для досягнення змін у ситуації клієнтів.

Загалом, не можна не погодитися з висновками Сили Т.І. [97] стосовно того, що категорія «наснаження» може розглядатися: як концептуальна теоретична парадигма, що має інтегрований етико-філософський, політологічний, соціально-психологічний зміст; як цінність, принцип та імператив діяльності, зокрема, професійної, у соціономічних професіях; як різнорівневий процес – з етапами, методиками та техніками впливу (у площинах особистості, групи, громади, організації); як мета і результат, які є досяжними і вимірюваними; як механізм та чинник соціальної мобілізації, формування суб'єктності та розвитку особистості, групи, спільноти.

Спробуємо розширити деякі уявлення про поняття наснаження в соціально-психологічному аспекті та у вимірі соціальної роботи.

Як уже зазначалось, наснаження може розглядатися як важлива цінність та професійна модель діяльності, що означає активізацію життєвої позиції клієнта під впливом соціального працівника. Причому, внаслідок такої активності відбувається усвідомлення та/або посилення відповідальності особи за стан вирішення власної проблеми (а, отже, і усвідомлення самої проблематики), а також формуються навички самодопомоги та мобілізуються ресурси. Власне, і головне призначення соціальної роботи визнається як допомога людині допомогти самій собі. В цьому аспекті важливо пам'ятати про спонукання, мотивацію до змін як один із найважливіших чинників «включення» активності особистості клієнта. Без бажання та прагнення до змін з боку самого клієнта не варто навіть і говорити про успішність діяльності по вирішенню проблем людини.

З іншого боку, самонаснаження людини може виступати і як стратегія, за допомогою якою вирішуються проблеми соціалізації особистості. Відомо, що упродовж життєвого шляху перед людиною об'єктивно постає ціла низка завдань, вирішення яких дозволяє особі успішно інтегруватися в соціум, а також проявити себе та розкрити власні можливості та здібності (індивідуалізуватися). Крім того, для успішної соціалізації людина також має оволодіти різними видами адаптивної поведінки, і активні форми соціальної адаптації є більш дієвими в багатьох випадках, особливо пов'язаних із подоланням скрутних життєвих ситуацій. Тобто наснаження в соціально-психологічному вимірі може розглядатися як стратегія соціалізації особистості. Дамо більш детальні пояснення.

Загальновідомо, що соціалізація представляє собою поступовий процес формування особистості у певних соціальних умовах. Важливим механізмом

соціалізації є соціальна адаптація, сутність якої полягає у тому, що людина за короткий проміжок часу повинна активно опанувати новим соціальним середовищем та/або умовами, які постійно змінюються, а також пристосуватися до життя в них. Процеси соціальної адаптації і соціалізації носять конкретно-історичний, соціокультурний характер, що по-різному впливає на особистість і спонукає її до вибору певної стратегії поведінки, діяльності, засвоєння нових ролей, формування мотиваційної, ціннісної сфери індивіда, самоідентифікації тощо. Саме вибір конструктивної та ефективної моделі, стратегії поведінки і пропонується в рамках наснаження. Причому, методологія емпіричного передбачає не просто формування певних дій, планів а, перш за все, - усвідомлення проблематики з боку самої особистості, організацію мотивування до пошуку прийнятних шляхів вирішення ситуації («кристалізацію» мотивів), пошук і залучення ресурсів, отримання нових знань, досвіду і безпосереднє виконання запланованого шляхом взаємодії та побудови нових стосунків із оточенням.

Наголошуємо на тому, що в процесі наснаження дії індивіда є усвідомленими, цілеспрямованими, такими, що базуються на формуванні позиції впевненості у власних силах та/або мобілізованих ресурсах, наділенні повноваженнями, що посилює відчуття відповідальності клієнтів за себе та своє життя. В такому контексті наснаження також може розглядатися як життєва стратегія, або ж стратегія соціалізації особистості.

Термін «життєва стратегія» досить повно розкрито, наприклад, в роботах К.О.Абульханової – Славської [16], яка визначає дане поняття як «здатність особистості до поєднання своєї індивідуальності з умовами життя». Основним параметром побудови життєвої стратегії науковець вважає активність, яка проявляється як здатність підтримувати баланс між бажаним та необхідним, особистим та соціальним. В свою чергу, такий баланс (оптимальний або ні) встановлюється за допомогою ініціативи та відповідальності. Методика наснаження також орієнтована на підсилення відповідальності і передбачає прояв активності людини, що полягає у пошуку ресурсів та впровадженні запланованих дій і орієнтації на успіх.

Таким чином, наснаження та самонаснаження дозволяє формувати позитивний досвід особистості в ході вирішення нею життєвих завдань, подолання скрутних ситуацій, і може розглядатися як життєва (а в деяких випадках - адаптивна) поведінкова стратегія.

Водночас, для досягнення позитивних результатів в процесі вирішення проблематики людини та її наснаження важливими є не лише особливості самої

особистості, її соціальний розвиток, але і спрямовуючий, професійно організований вплив соціальних працівників, основним завданням та принципом діяльності яких і виступає наснаження. Ключовими функціями соціальних працівників та практичних психологів в умовах соціально-психологічного втручання з метою наснаження особистості клієнта є, перш за все, організація мотиваційного процесу, спонукання людини (чи групи) до активності, прагнення досягти змін, покращити якість життя, набути новий досвід. Тобто важливою складовою професійної компетентності для наснаження в соціальній роботі виступають навички соціального впливу.

За визначенням В.В. Москаленко соціальний вплив – «це процес взаємодії людей, в якому передбачається така поведінка однієї людини, яка має своїм наслідком або метою змінити поведінку, почуття або думки іншої людини з приводу якогось явища, об'єкта, події... Він здійснюється без будь-яких насильницьких дій, без обмежень фізичної свободи дій, без будь-якої загрози (прямої чи опосередкованої) життю або здоров'ю об'єкта впливу. Об'єкт впливу вільно, добровільно приймає систему ціннісних смислів суб'єкта впливу» [68, с. 14]. Власне, уся діяльність соціальних працівників, їх професійна взаємодія виступають як способи впливу на клієнта та його життєву ситуацію. Однак, у наснаженні результатом впливу є посилення позиції клієнта, усвідомлення їм проблематики та трансформація потреби вирішити проблему в усвідомлене бажання подолати труднощі та набути нового позитивного досвіду. Наснажувати клієнта з боку соціального працівника означає так впливати на нього, щоб відбулися зміни у емоційній, когнітивній та поведінковій сферах особистості.

Зокрема, приміром, на рівні емоцій у клієнта повинні з'явитися відчуття впевненості у своїх силах, насиченість енергією, певне піднесення, натхнення. На когнітивному рівні, має відбутися переоцінка можливостей, сформуватися позитивне, конвергентне мислення, розкритися потенціал, проявитись аналітичні здібності тощо. Поведінкова сфера особистості має характеризуватися активністю, прагненням реалізації планів і конкретними діями, налагодженням взаємодії з іншими, побудовою нових стосунків, пошуком однодумців та ін.

Також важливим завданням соціальних працівників та практичних психологів, що сприяють наснаженню клієнтів, має стати мотивація особистості, формування цільової спрямованості. Ми підтримуємо позицію Є.П. Ільїна та деяких інших авторів [42, с.89], які стверджують, що не можна ззовні формувати мотиви особистості, можна лише сприяти цьому процесу. Мотив є складним психологічним утворенням, яке може створити сам суб'єкт. «В процесі виховання та соціалізації особистості формується той будівельний матеріал, котрий буде в подальшому

використовуватися для мотивації дії чи вчинку». Таким «матеріалом» виступають певні особистісні конструкти (наприклад, інтереси, нахили), моральні принципи, установки, самооцінка та ін., і завданням фахівців із соціальної роботи є актуалізація, а, іноді, і формування відповідної сукупності спонукальних чинників, що виступатимуть мотиваторами до наснаження.

Ще одна складова процесу спонукання до дій це – цілепокладання. За визначенням Ю.М.Швалба, це – «особлива психологічна функція свідомості, яка забезпечується триванням психічних процесів й забезпечує конкретизацію, ієрархізацію, а пізніше й реалізацію цілей людини. Цілепокладання внутрішньо організовується як психологічна умова й початкова ланка розгортання діяльності» [132, с.24]. В роботах цього ж автора доводиться, що ефективність цілепокладання є суттєвою складовою особистості, яка сприяє її соціальній активності, здатності до вироблення нових стратегій життєдіяльності, адаптації до змін у суспільстві.

Ось чому в процесі наснаження соціальні працівники повинні допомогти визначитися клієнтам в оцінці задоволення чи незадоволення життям та життєвими обставинами, що склалися, сприяти у формулюванні та конкретизації бажаного майбутнього, підтримувати спроби його моделювання й організації, впорядкування, планування та ін. Стосовно мотивування, то основними формами організації мотивуючого процесу в наснаженні, на нашу думку, мають бути: порада у вигляді представленої на розгляд клієнтові пропозиції щодо вирішення проблеми; переконання, що базується на роз'ясненні сутності явищ та процесів, причинно-наслідкових зв'язків, аргументації тощо; іноді, - наслідування якимось взірцям, прагнення досягти привабливого для суб'єкта результату, який вже отримали інші за подібних обставин (прикладом може бути навчання за принципом «рівний-рівному»). Такою мотивуючою формою, що потребує особливого ставлення, може бути прохання. Важливо, щоб воно було сформульовано ясно, зважено, чемно та супроводжувалося проявом поваги до права клієнта відмовитися. Неприпустимими формами організації мотивуючого процесу в соціальній роботі є маніпуляція та директивні методи (наказ, примушування, санкції).

Не меншу значущість в наснаженні має і формування та/або корекція системи ціннісних установок особистості. Відомо, що характер цінностей впливає на тип поведінки людини: інструментальні цінності допомагають визначити кінцеві цілі, а термінальні, - визначають спосіб досягнення, стан існування. Крім того, існують тісні взаємозв'язки та взаємний вплив між цінностями, Я-концепцією та атитюдами. Ось чому важливим і непростим завданням соціальних працівників та практичних психологів в ході наснаження є допомога клієнтові у побудові «нової картини світу

і себе в ньому». Йдеться про необхідність коригування складових Я-концепції особистості (образів «Я», самооцінки, моделей поведінки), а також про відмову від зручних (іноді) стереотипів. Найголовніше, на нашу думку, щоб клієнти усвідомили неминучість змін в собі та своєму ставленні до життя.

Ще однією з важливих функцій соціальних працівників з метою наснаження клієнтів виступає мобілізація ресурсів. В соціальній роботі під ресурсами розуміють можливості, засоби, джерела, які мають бути залучені для досягнення позитивних змін чи стабілізації скрутної ситуації клієнта. Існує чимало різних класифікацій ресурсів, однак, у найбільш загальному вигляді їх можна умовно розділити на: психологічні (комунікація, впевненість, готовність до змін, їх спрямування, здібності людини та ін.), інформаційні (від офіційних і неофіційних джерел), організаційні (державні та недержавні організації, вплив групи), матеріальні (землі, обладнання, інфраструктура), соціальні (мережі, громада), фінансові (джерела доходів, гроші), особистісні (освіта, навчання, вміння, здоров'я) тощо. Зауважимо, що для досягнення змін та наснаження в соціальній роботі недостатньо лише володіти ресурсами. Необхідно вміло їх використовувати, мобілізувати, а для цього потрібно мати знання про їх наявність, місце знаходження, а також про осіб чи структури, які ними володіють. Для ефективної мобілізації можливостей важливо також бути небайдужим до ситуації, ініціативним і прагнути змін. Сама ж діяльність по залученню ресурсів повинна бути усвідомлюваною, прив'язаною до конкретних ситуацій і можливостей.

Отже, поняття «наснаження» в контексті соціальної роботи повинно розглядатися у тісному взаємозв'язку з іншими поняттями теорії соціалізації (такими, наприклад, як соціальна адаптація, Я-концепція, зміни, соціальний вплив та ін.). Також наснаження може виступати як життєва стратегія особистості, за допомогою якої людина набуває нового досвіду і долає скрутні життєві ситуації. Важлива роль у наснаженні особистості відіграє професійна компетентність соціальних працівників, котрі спрямовують активність клієнтів на пошук ресурсів, організують мотивуючі впливи, допомагають формувати нову систему ціннісних установок особистості, цілепокладання тощо.

5.6. Підготовка фахівців із соціальної роботи для системи соціального захисту населення

Соціальна робота як професійна діяльність в Україні великою мірою встановлювалась та розвивалась з урахуванням та на підставі досвіду та доробок фахівців тих установ і закладів, що належать до системи соціального захисту населення.

Гострота соціально-економічної проблематики в Україні викликала необхідність розробки нової концепції та реформування підходів до соціальної роботи в системі соціального захисту населення як професійної діяльності. Зміст нової концепції полягає у відході від суто фінансового та пільгового забезпечення з боку держави на користь адресної підтримки, яка зумовлена конкретними потребами індивіда.

Такий підхід вимагає від працівників системи соціального захисту населення виконання не лише формально-адміністративних функцій, але і визначення соціально-психологічної проблематики, індивідуальних потреб людей, які звертаються по допомогу, сформованості навичок адекватного спілкування, налагодження взаємодії з клієнтами соціальних служб тощо. Таким чином, значно розширилось поле професійної діяльності та функціонально-рольове навантаження працівників соціальної сфери, а отже, висуваються нові вимоги до формування особистості соціального працівника в системі соціального захисту населення.

Усе вищезазначене зумовлює необхідність та актуальність коригування існуючих уявлень про діяльність працівників ССЗН. Вирішення означеної проблеми зумовлює необхідність пошуку такої фахової моделі, яка б відповідала сучасним вимогам. Особливо гостро ці питання постають в ході професійної підготовки фахівців із соціальної роботи у навчальних закладах.

Отже, необхідною умовою розвитку соціальної роботи як професії в нашій державі є визначення пріоритетів для системи навчальних закладів щодо професійної моделі майбутнього спеціаліста, чітке визначення кваліфікаційних характеристик і відповідного змісту технологій навчання.

Загальноприйнято виділяти, принаймні, два основні рівні соціальної роботи: контактний (включає безпосередню роботу з клієнтами, сім'ями, групами тощо) та організаційний (включає вирішення завдань по координації соціальної роботи та організації діяльності соціальних закладів, а також розробку соціальної політики на державному, регіональному, територіальному рівнях).

Система соціального захисту населення передбачає здійснення як контактної, так і організаційної роботи, а отже, потребує кваліфікованих фахівців різного рівня підготовки – починаючи від базової освіти (наприклад, для безпосереднього обслуговування одиноких непрацездатних громадян вдома), через підготовку

фахівців рівня “молодший спеціаліст” та “бакалавр”(приміром, для роботи в управліннях праці та соціального захисту населення та інших структурах системи), до рівня “спеціаліст” та “магістр” для здійснення управління, організації діяльності та розробки соціальних, соціально-економічних, соціально-психологічних та соціально-політичних технологій.

Згідно з загальноприйнятими міжнародними вимогами, особи, які безпосередньо надають соціальну допомогу і захист та організують їх надання, повинні мати вищу або середню спеціальну освіту за фахом “Соціальна робота” (Європейська Соціальна Хартія. – Страсбург: Рада Європи, 1992). І хоча, звичайно ж, соціальною роботою успішно займається велика кількість працівників, волонтерів, які не мають спеціальної професійної освіти, та для державної системи соціального захисту питання підготовки відповідних фахівців є актуальним.

Професійна підготовка фахівців із соціальної роботи для ССЗН обов'язково повинна включати теоретичне навчання, основна мета якого - формування адекватного розуміння соціально-правової, психолого-педагогічної, ціннісної сутності майбутньої діяльності завдяки засвоєнню визначених знань та формуванню системи ціннісних гуманістично спрямованих орієнтирів. В свою чергу, теоретичне навчання повинне узгоджуватися з практичною підготовкою, котра зорієнтована на формування необхідної системи професійних умінь та навичок для виконання різноманітних функцій спеціалістів в системі соціального захисту населення.

Саме такі підходи до підготовки соціальних працівників різного рівня і використовуються у тих навчальних закладах, які орієнтують своїх випускників на діяльність у сфері соціального захисту.

Важливою особливістю даної підготовки є її орієнтація на діяльність майбутніх випускників у широкій мережі органів соціального захисту населення. А це передбачає поглиблене вивчення: соціального та трудового права України, методів та технологій, видів та форм соціальної роботи в установах та закладах системи соціального захисту (обслуговування вдома та стаціонарних закладах, призначення та надання різних видів допомог тощо); соціально-психологічних характеристик основних груп, які є клієнтами соціальних служб даної системи (люди похилого віку; особи з функціональними обмеженнями; сім'ї, зокрема, малозабезпечені; безробітні тощо) та особливостей спілкування, співробітництва з означеними категоріями.

Для формування практичних навичок і вмінь безпосереднього вирішення соціально-правових проблем населення передбачений цикл практичного навчання,

який включає навчальні практики, а також технологічну практику в органах соціального захисту населення.

Окрім теоретичної та практичної підготовки не менш важливим є формування системи цінностей у майбутніх фахівців системи, завдяки впровадженню аудиторної та поза аудиторної виховної діяльності. Подібні заходи сприяють підвищенню статусу професії соціального працівника в державі, окресленню основних вимог до особистості фахівця, становленню соціально значимої правосвідомості тощо.

Важливим напрямком у підготовці високого рівня кваліфікації фахівців має стати сприяння орієнтації частини випускників навчальних закладів, що здійснюють підготовку соціальних працівників, на їх майбутню діяльність в установах та закладах системи соціального захисту населення. І хоча, на перший погляд, це досить складне завдання, проте, такий підхід допоможе більш практичному, реальному спрямуванню соціальної роботи в цілому, допоможе запобігти певній відірваності від життя деяких навчальних моделей, з одного боку, а з іншого – забезпечить ССЗН кваліфікованими кадрами.

Ще одним актуальним напрямком уявляється підвищення кваліфікації та перепідготовка кадрів для соціальної роботи в межах працюючих в системі на основі нової концепції, про яку йшлося вище. Поряд з поповненням досвіду працівників юридичними та соціально-правовими знаннями та навичками, це повинно включати наступне:

- поглиблення соціально-психологічних уявлень про характеристики різних груп клієнтів як при традиційних формах діяльності в ССЗН, так і при розширенні сфери впливу працівників системи (наприклад, при професійному спілкуванні з людьми з проблемами психічного здоров'я);
- надання знань з основ практичної психології та прикладної соціології в ССЗН, оволодіння основними методами психогігієни, методиками зняття соціального та психологічного напруження тощо;
- формування базових навичок проведення моніторингових та інших видів соціологічних досліджень;
- забезпечення інформацією про можливості взаємодії з недержавними організаціями соціального сектору при вирішенні проблем клієнтів.

Означені напрямки поповнення професійного досвіду спеціалістів дозволять вивести діяльність системи соціального захисту населення на більш високий професійний рівень. А це, в свою чергу, забезпечить надійність соціального захисту та соціальної роботи в цілому.

5.7. Оцінка персоналу організацій, що надають соціальні послуги в Україні

В умовах розбудови соціальної держави та громадянського суспільства особливої актуальності набувають методи та прийоми, що дозволяють відслідковувати дієвість та ефективність різноманітних соціально спрямованих програм. Йдеться про створення спеціальної системи в межах соціального управління, котра б давала можливість відслідковувати процес і вимірювати результат впровадження тих чи інших соціальних ініціатив, проектів, заходів тощо. Власне, про необхідність такої діяльності може свідчити зміст Постанови Кабінету Міністрів України від 31 січня 2007 р. №106 «Про затвердження Порядку розроблення та виконання державних цільових програм», згідно якої кожна з програм, що розробляється, повинна обов'язково мати розділ щодо очікуваних результатів та ефективності.

Досить складною уявляється проблема розробки системи вимірювання діяльності в соціальній сфері, оскільки її специфікою є неможливість «об'єктивізувати» соціальну послугу, зафіксувати її, розділити процеси «виробництва» послуг від їх споживання тощо. Ось чому, на нашу думку цікавими і в теоретичному, і в практичному аспектах є створення і вдосконалення технологій, методів, які б дозволяли здійснювати вимірювання та оцінку діяльності в сфері надання різноманітних соціальних послуг. Зокрема, суттєвою складовою такої системи вимірювання діяльності, за допомогою якої можна отримувати об'єктивні дані щодо результативності, ефективності та інших показників дієвості тієї чи іншої соціальної програми та/або організації є блок оцінки персоналу.

Оцінка персоналу - це цілеспрямований процес встановлення відповідності якісних характеристик персоналу (здібностей, мотивації, рис та якостей особистості тощо) вимогам посади або робочого місця. Проблема оцінювання персоналу має юридичні, економічні, психологічні, соціально-психологічні та соціологічні аспекти. Однак, на разі не можна упевнено стверджувати, що дане питання є достатньо розробленим, особливо стосовно таких досить нових видів професійної діяльності, як соціальна робота та соціальна педагогіка, в межах яких, власне, і надаються різні види соціальних послуг.

Наголошуємо, що йдеться не стільки про оцінювання персоналу на попередніх етапах підбору кадрів (хоча, дана проблема в аспекті соціальної роботи також потребує детальної поглибленої розробки). Ми б хотіли все ж таки акцентувати

увагу на проблемах оцінки уже працюючого персоналу, визначенні результативності та якості наданої ними допомоги та послуг.

Загальновідомим є той факт, що у більшості організацій, які надають соціальні послуги (особливо ті, які перебувають в системі охорони здоров'я чи освіти) найбільшого поширення набула така форма оцінки персоналу, як атестація, що є процесом оцінки ефективності виконання співробітником своїх посадових обов'язків, здійснюваною його безпосереднім керівництвом [по 78, с.186-187]. Однак, не дивлячись на усталену форму проведення атестаційної оцінки персоналу організацій, такий підхід має низку недоліків. Зокрема, матеріали атестації, як правило, ґрунтуються виключно на оцінці співробітника керівником, натомість недостатньо береться до уваги точка зору колег по організації, думка підлеглих, клієнтів та ін. Крім того, часто атестація проходить у формальній, досить напруженій обстановці, коли аналізується здійснена працівником робота за певний відрізок часу, причому не береться до уваги ні самоаналіз, ні можливі перспективи розвитку фахівця чи організації в цілому. Іноді матеріали атестаційних справ не дають вичерпної картини при порівняльній характеристиці працівників приблизно одного кваліфікаційного рівня, або ж не демонструють суто особистісних переваг фахівця, які є надзвичайно важливими при наданні соціальних послуг.

Ось чому останнім часом виникає нагальна потреба у вдосконаленні існуючих та розробці нових методів та підходів до оцінки працівників соціальної сфери та ефективності їх діяльності. Суттєвим в аспекті впровадження та функціонування системи вимірювання діяльності по наданню соціальних послуг є той факт, що кваліфікований, наділений відповідними характеристиками персонал може розглядатись і як важливий ресурс надання якісних та відповідних послуг, і як певний показник, що демонструє рівень діяльності всієї організації в цілому, і, зокрема, в сфері надання соціальних послуг. В обох випадках важливими уявляються наступні індикатори, що можуть бути використані для характеристики працівників (а, отже, і для оцінювання якості їх роботи):

- рівень професійної кваліфікації, офіційно підтверджений відповідними документами (освітньо-кваліфікаційний рівень, тривалість, частота та умови підвищення кваліфікації, участь у тренінгах, проектах тощо);
- рівень професійної компетентності (сукупність знань, умінь та навичок, необхідних працівникові для належного виконання професійних обов'язків, записаних у його посадовій інструкції, стаж роботи в даній сфері тощо);
- особистісні та комунікативні характеристики (відповідні професійні риси та якості особистості).

В залежності від специфіки виконуваної роботи по наданню соціальних послуг можуть застосовуватись й інші показники. Приміром, - рівень завантаження фахівців (наприклад, кількість клієнтів/справ на одного працівника); показники згуртованості групи, вміння роботи в команді та особливості групової динаміки тощо.

Наголошуємо на тому, що в ході вимірювання діяльності ми не можемо «вимірювати» персонал, оскільки будь-який працівник перш за все, - цілісна особистість, і виокремити в ній лише ті характеристики, що стосуються надання соціальних послуг неможливо. Крім того, в ході надання соціальних послуг працівник виконує цілу низку інших функцій, не пов'язаних безпосередньо з тією чи іншою соціальною послугою (наприклад, спілкується з клієнтами, колегами, керівництвом чи партнерами, здійснює оформлення документації, яка може не стосуватись надання даної послуги, вивчає нормативні акти, положення, інструкції тощо). Однак, уміле володіння знаннями та навичками, що забезпечують виконання зазначених функцій, є важливою умовою якісного надання соціальних послуг. Ось чому в ході впровадження системи вимірювання діяльності по наданню соціальних послуг вважаємо, що більш доцільним є застосування загальноживаної термінології в системі менеджменту соціальної роботи та роботи з персоналом.

Загалом, серйозні наукові доробки щодо оцінки кадрів і персоналу організацій з'явилися приблизно у 60-ті роки ХХ сторіччя. Досвід розробки та апробації різноманітних сучасних систем оцінювання персоналу для організацій засвідчив перевагу так званого «комплексного підходу» оцінки кадрів, започаткованого Б.Г.Ананьєвим. Суть цього підходу полягає у застосуванні системи взаємозалежних та взаємодоповнюючих соціальних, соціально-психологічних та особистісних показників. Зазначена комплексна система лежить в основі багатьох існуючих методів оцінки персоналу, які умовно об'єднані у такі групи: кількісні; якісні; комбіновані.

Будь-яка оцінка персоналу передбачає: збір інформації про співробітників; вибір оптимальних та поєднання різноаспектних методів оцінки, а також використання спеціальних методів оформлення, обробки і зберігання інформації. Початковими даними для оцінки персоналу організацій можуть бути: моделі робочих місць персоналу; положення про атестацію кадрів; методика рейтингової оцінки кадрів; правила внутрішнього трудового розпорядку; штатний розклад; особисті справи співробітників; накази по кадрах; соціологічні анкети; психологічні тести.

Основними принципами ефективної оцінки персоналу вважаються: спрямованість на поліпшення роботи; ретельна підготовка; конфіденційність; неупереджене обговорення підсумків роботи (або випробування), ділових і особистих якостей людини, їх відповідності посаді, перспектив на майбутнє; надійність і уніфікованість критеріїв, достовірність методів та ін.

Ми пропонуємо запровадити для організацій/ проектів, що надають соціальні послуги, систему оцінювання, що може бути розроблена на основі пріоритетів та специфіки самої установи. Тобто, кожна організація чи її керівник може застосовувати ті методи оцінювання, які найкраще відповідають завданням та цілям вимірювання та уможливають вивчення персоналу як важливого ресурсу соціальної роботи.

Йдеться про модифікацію описаної науковцями [127] методики комплексної оцінки шляхом самостійного складання переліку основних значущих для персоналу даної організації/проекту показників, а також визначення ваги кожного з цих показників в межах функціональних обов'язків кожного з рівня працівників. Перевагами такого способу оцінки персоналу є адаптація до цілей та умов конкретної організації, врахування особливостей специфіки соціальної агенції, використання особистісного підходу до оцінки кожного працівника, можливість отримувати досить об'єктивні дані, що можуть бути співставлені між собою тощо. Результати, отримані в ході такої оцінки персоналу, можуть використовуватись як при проведенні традиційної атестації, так і виступати самодостатньою інформацією, наприклад, для складання рейтингу працівників установи, або ж в інших випадках.

Нижче нами представлена поетапна схема створення системи оцінки персоналу у вигляді послідовних кроків та рекомендацій до їх впровадження.

Крок 1. Визначення переліку показників (характеристик), значимих для оцінки працівників Вашої організації/ проекту.

Обсудіть в робочих групах та складіть перелік показників, які, на Вашу думку, є необхідними для успішного виконання посадових обов'язків чи функцій працівників, що надають соціальні послуги. Пам'ятайте, що показники повинні характеризувати: ділові якості працівника (рівень професійних знань, організованість, пунктуальність, комунікабельність, емпатійність тощо); його трудову поведінку (вміння планувати діяльність, неупередженість у ставленні до клієнтів, толерантність, чіткість у звітуванні, здатність до дій в нестандартних обставинах, вміння налагоджувати зв'язки з організаціями-партнерами тощо); результати діяльності (кількість наданих послуг, рівень задоволення якістю послуг з

боку клієнтів (відсутність/наявність скарг), відповідність наданих послуг стандартам, кількість проведених заходів та ін.).

Інакше кажучи, показники можуть стосуватись якості надання послуг, особливостей ставлення до клієнтів, колег, керівництва чи підлеглих, оцінки професійного досвіду, певних рис та якостей особистості тощо.

Крок 2. Визначення ваги кожного з показників для даної організації/проекту.

Обговоріть можливу значущість виділених показників для вашої організації, визначте вагу кожного показника. Можна скористатись або 10-бальною шкалою важелів, або ж застосувати відсоткове ранжування, встановивши значимість важеля від 1 до 100 %. Причому, слід пам'ятати, що сума важелів у першому випадку повинна дорівнювати 10, а у другому – 100%.

Крок 3. Узгодження шкали оцінки.

Пропонуємо користуватись 10 бальною шкалою оцінки, хоча, максимальна та мінімальна шкала оцінювання визначається за бажанням (наприклад, традиційною є 5-бальна оцінка).

Крок 4. Оцінювання працівника та визначення результатів оцінки.

Після формулювання переліку значимих показників (характеристик) та вирішення, за скількох бальною шкалою буде проведено оцінювання, можна переходити до безпосереднього процесу оцінки. Для зручності оцінювання пропонуємо заносити результати у таку таблицю(1):

Табл. 1

№ п/п	Значущі показники	Вага показника	Бали	Результат = (Вага) x (бал)
1.				
2				
і т.д.				
				Сума

Зазначимо, що заповнення цієї таблиці може здійснюватись індивідуально (наприклад, керівником), або ж обговорюватись та приймати рішення стосовно оцінки колегіально. Сума, отримана в ході підрахунків, є кількісним показником характеристики того чи іншого працівника.

Крок 5. В залежності від завдань оцінювання (наприклад, здійснити порівняльну оцінку декількох працівників, скласти рейтинг працівників відділу тощо) побудувати зведену таблицю(2).

Форма такої зведеної таблиці може бути довільною. Ми пропонуємо наступну:

Табл. 2

№ п/п	Прізвище, ім'я та по-батькові працівника	Сума отриманих в ході оцінки балів	Зауваження	Рейтинговий номер
1.				
2.				
ітд				

Зазначимо, що запропонований нами метод оцінки може застосовуватись у поєднанні з іншими кількісними, якісними чи комплексними методами оцінювання персоналу, або і як окремих спосіб, що дасть змогу виміряти рівень професійності персоналу в ході надання соціальних послуг конкретної організації незалежно від її підпорядкування чи форм власності.

Запропоновані матеріали стосовно можливостей адаптації і подальшого використання сучасних, розроблених на основі системи комплексної оцінки персоналу, відповідних методів представляють, на нашу думку практичний інтерес для фахівців та керівників організацій/проектів, що надають соціальні послуги, а також для науковців. Однак, вважаємо за необхідне висловити певні міркування, що стосуються ефективної реалізації запропонованої та і будь-якої іншої системи оцінки персоналу.

По-перше, система оцінки і, найголовніше, фактична оцінка співробітників повинні бути максимально об'єктивні і сприйматися співробітниками як об'єктивні. Для додання об'єктивності системі оцінки її критерії (показники, характеристики) повинні бути відкритими і зрозумілими всім. Ухвалення співробітниками системи оцінки і їх активна участь в процесі розробки даної системи значно сприятиме ефективному її функціонуванню.

По-друге, важливим є дотримання основних принципів проведення будь-якої оцінки, суть яких описана вище. Ігнорування принципів оцінки може викликати напруженість в організації і сформуванню упереджене ставлення працівників до зазначеної діяльності. Що, в свою чергу, негативно вплине на мотивацію працівників до участі в рейтингах, бажанні підвищувати кваліфікацію, проходити навчання тощо.

По-третє, перед проведенням оцінки персоналу необхідно надати повну та вичерпну інформацію працівникам стосовно того, яким чином, коли та з якою метою буде проводитись оцінювання. Наявність такої інформації дасть змогу упередити можливе негативне ставлення, що природно може виникнути при думці, коли людину, її діяльність оцінює хтось інший.

По-четверте, варто постійно коригувати систему та способи оцінювання персоналу, оскільки життя організації є динамічним, з'являються нові форми роботи, а, отже і нові вимоги до професійності фахівців. Тому система, якою будуть користуватись при оцінці персоналу, повинна відповідати вимогам часу та бути гнучкою.

5.8. Значення практики та волонтерської діяльності у формуванні професійної самосвідомості соціальних працівників

При професійній підготовці будь-якого спеціаліста повинні враховуватись як мінімум декілька положень: виконавча, інструментальна підготовка та психологічна, адаптивна готовність [28, с. 6]. Перший вид має на меті підготовку майбутніх фахівців до праці, що включає формування знань, умінь та навичок шляхом навчання та виховання в освітніх закладах. Другий напрямок підготовки вирішує завдання засвоєння майбутньої ролі в системі трудової діяльності. Зрозуміло, що психолого-адаптивна підготовка є більш складною, оскільки вона відповідає за формування цілісної системи соціально-психологічних здібностей (когнітивних, перцептивних, мотиваційних та ін.), соціально-психологічних властивостей (соціальна активність, відповідальність тощо) та навичок (комунікативних, інтерактивних та ін.).

В ході професійної діяльності соціальний працівник повинен:

- чітко визначати суть проблеми;
- виробляти відповідний план дій;
- забезпечувати практичну реалізацію плану;
- давати правильну оцінку результатам виконаної роботи.

Ось чому неабиякого значення при підготовці соціальних працівників, як представників професії групи "людина-людина", набуває формування практичної складової професійної компетентності означених фахівців.

Дійсно, специфіка навчання спеціалістів із соціальної роботи вимагає ґрунтовної практичної підготовки. В період практики особливо інтенсивно

проходить процес формування професійних умінь і навичок, оскільки її умови максимально наближені до майбутньої професійної діяльності.

Завданнями практики є: засвоєння основних методів і технологій, що використовуються в установах системи соціального захисту та їх структурних підрозділах; набуття практичного досвіду застосування загальних і спеціальних технік і методик соціальної роботи; формування умінь і навичок роботи з основними категоріями громадян, що обслуговуються; вдосконалення навичок спілкування; оволодіння навичками управлінсько-організаційної роботи в сфері надання допомоги та послуг; вивчення передових форм і методів роботи, наукової організації праці в органах соціального захисту; виховання у майбутніх спеціалістів деонтологічного підходу до обраної спеціальності та усвідомлення необхідності постійно підвищувати свій професійний рівень; формування практичних навичок та вмій самостійної роботи на посадах спеціаліста районного (міського) управління соціального захисту населення та соціального працівника відділень територіального центру; підготовка студентів до державних іспитів; вироблення активної позиції у вирішенні проблем клієнтів.

Ще однією можливістю отримати практичний досвід соціальної роботи для майбутніх соціальних працівників є волонтерська діяльність.

Волонтерство це – безкоштовна, усвідомлена, добровільна діяльність на благо інших. Така діяльність передбачає наявність у людини, що її здійснює, мотивації, не пов'язаної з прибутком; відсутність компенсацій; особисту причетність. Загальноприйнятими є наступні форми добровільної діяльності: взаємна допомога та самопомога, надання послуг іншим людям, участь у громадських організаціях, проведення інформаційних компаній та/або захист прав.

Волонтери та їх організації залучаються у добродійні проекти на основі особистого рішення, ініціативи та упевненості в правильності задач та ідеалів благочинства. Варто відмітити, що волонтери не є «дешевою робочою силою», їх ініціатива та енергія виступає вагомим ресурсом соціальної роботи за умови належної вмотивованості та достатнього рівня підготовки. Зокрема, волонтери можуть, окрім надання допомоги та послуг, що вже реалізуються соціальною установою, виявити новий «вимір» організації діяльності та збагатити новими ідеями та людьми, сприяти становленню громадської думки щодо діяльності установи, допомогти у зборі коштів, навчати інших тощо.

Як зазначалось вище, важливим є питання мотивації участі та діяльності волонтерів. Так, дослідники відзначають [по 108, с.148-149], що серед найбільш

популярних відповідей на запитання «Чому Ви займаєтесь волонтерською діяльністю?» були наступні:

- хочу покращувати стан речей та допомагати людям;
- сподіваюсь навчитись чогось нового;
- це пов'язано з моїми потребами та інтересами;
- хочу зустрічати людей та заводити друзів;
- хочу боротись із певною проблемою та ін.

Таким чином, найважливішим у волонтерській діяльності є усвідомлення необхідності допомоги іншим та наявність бажання працювати. Причому важливим є те, що доброволець повинен відчувати цінність та значущість своєї діяльності. Цьому сприяє той факт, що в Україні волонтерська діяльність отримала правовий статус завдяки Закону України «Про соціальні послуги» [7] та затвердженню Положення про волонтерську діяльність у сфері надання соціальних послуг. Згідно цим документам основними принципами волонтерства є добровільність і добродійність, законність, гуманність і гідність, гласність, відповідальність, спільність інтересів і рівність прав її учасників, конфіденційність.

Усе вищезазначене свідчить про те, що волонтерська діяльність позитивно впливає на процес соціалізації особистості, формування її духовного світу, визначення моральних цінностей, а тому не можемо не погодитись із авторами, які досліджували волонтерську діяльність студентів [117, с.27], що волонтерська активність майбутніх фахівців із соціальної роботи сприяє формуванню їх професійної самосвідомості. Цінними є висновки науковців про те, що залучення студентів спеціальності «Соціальна робота» до волонтерської діяльності створює умови для досягнення цілого ряду результатів.

По-перше, значно розширюється сфера соціальних послуг, що надаються установами, де працюють волонтери.

По-друге, волонтери набувають досвіду, який дає їм змогу більш упевнено почуватися при виконанні функцій соціальної роботи. Крім цього, з'являється додаткова мотивація до опанування теоретичним матеріалом у ході навчально-виховного процесу.

По-третє, надання добровільної допомоги у вільний час сприяє духовному розвитку особистості молодій людині, формуванню гуманістичних ціннісних орієнтирів.

Таким чином, волонтерська діяльність є важливим ресурсом соціальної роботи. Волонтери активно впливають на суспільство в цілому, сприяють його

розвитку, формуванню певних цінностей, підтримці традицій і складають основу недержавного сектору благодійної діяльності.

Висновки

1. Суспільство та держава висуває сьогодні особливі вимоги до створення когорти кваліфікованих фахівців із соціальної роботи, які були б здатні ефективно вирішувати будь-які професійні завдання при здійсненні соціального захисту. Розробляється професійна модель відповідних фахівців, що включає модель діяльності та модель особистості працівника.
2. Основою спрямування особистості соціального працівника-професіонала є його усвідомлене прагнення допомагати людям вирішувати їх психолого-соціальні проблеми, а також інтеріоризовані цінності соціальної роботи та її гуманістичні принципи. Основу соціального досвіду фахівця мають становити знання основ соціальної діяльності та споріднених дисциплін, уміння та навички методів соціального захисту та підтримки вразливих верств населення, прагнення самовдосконалення та самовідновлення, екологія особистості. Індивідуально-типологічними особливостями соціальних працівників мають бути такі риси характеру, які б сприяли розвиткові емпатійності, комунікативності, толерантності та інших професійно-необхідних якостей.
3. Система соціального захисту населення передбачає здійснення як контактної, так і організаційної роботи, а отже, потребує кваліфікованих фахівців різного рівня підготовки – починаючи від базової освіти, через підготовку фахівців рівня «молодший спеціаліст» та «бакалавр» до рівня «спеціаліст» та «магістр» для здійснення управління, організації діяльності та розробки соціальних, соціально-економічних, соціально-психологічних та соціально-політичних технологій.
4. Серед проблем становлення професійності соціальних працівників особливе місце займає формування досвіду запобігання розвитку синдрому професійного вигорання. Дане явище пов'язано з професійною деформацією особистості фахівців і зумовлене негативними впливами на представників групи професій «людина-людина, людські спільноти, соціальні системи».
5. Важливе значення при формуванні професійної компетентності соціальних працівників відіграють професійна самоідентифікація та професійна інтеракція. Дані категорії підкреслюють значення суб'єкт-суб'єктних відносин

- в соціальній роботі, а також великою мірою визначають зміст діяльності, а, отже, і професійної підготовки майбутніх фахівців із соціальної роботи.
6. Категорія наснаження є ключовою у професійній соціальній роботі. На формування теоретичних уявлень та практичного досвіду спонукання до наснаження повинна бути спрямована професійна підготовка майбутніх соціальних працівників.
  7. Проблема оцінювання персоналу має юридичні, економічні, психологічні, соціально-психологічні та соціологічні аспекти. Це - цілеспрямований процес встановлення відповідності якісних характеристик персоналу (здібностей, мотивації, рис та якостей особистості) вимогам посади або робочого місця. Потрібно вдосконалювати існуючі та розробляти нові методи та підходи до оцінки працівників соціальної сфери та ефективності їх діяльності.
  8. Важливе значення при підготовці соціальних працівників набуває формування практичної складової професійної компетентності означених фахівців. Практичний досвід майбутні спеціалісти можуть отримати під час різних видів практики (навчальної, технологічної, ознайомчої) та шляхом волонтерської діяльності.

Основні терміни та поняття

Вимоги до особистості соціального працівника	Професійне (емоційне) вигорання
Волонтерство	Практичний досвід соціальної роботи
Комунікаційні навички	Професійна “Я-концепція”
Самоідентифікація професійна	Професійна діяльність
Модель діяльності	Професійна модель
Модель особистості	Професійна інтеракція
Модель спеціаліста	Професійна ідентичність в соціальній роботі
Навички психогігієни	Професійна самосвідомість спеціалістів
Наснаження	Професійні риси
Особистісні якості фахівця	Професійні стереотипи, типажі
Оцінка персоналу організацій, що надають соціальні послуги	Професіограма
Професійна деформація	Структурні компоненти професійної придатності до соціальної роботи

Запитання для самоконтролю та закріплення матеріалу

1. Що таке модель спеціаліста? Для чого вводять дане поняття, в чому його значення для соціальної роботи.
2. Перерахуйте необхідні та неприпустимі духовно-моральні якості соціальних працівників.
3. В чому полягає специфіка розробки моделі діяльності соціальних працівників. Наведіть приклади опису такої моделі.
4. Що таке професійна «Я-концепція» спеціаліста із соціальної роботи? Які складові цієї професійної «Я-концепції»?
5. Які вимоги висуваються до працівників системи соціального захисту населення?
6. В чому полягають основні проблеми підготовки спеціалістів для системи соціального захисту населення?
7. Перерахуйте та коротко охарактеризуйте основні структурні компоненти професійної придатності до соціальної роботи.
8. Що означає термін «синдром професійного вигорання» в контексті діяльності соціальних працівників?
9. Перерахуйте основні причини та чинники розвитку професійних деформацій у соціальній роботі.
10. Яких практичних порад потрібно дотримуватися соціальним працівникам для запобігання розвитку професійного вигорання?
11. Що таке професійна ідентичність і яка її роль у становленні особистості соціального працівника?
12. Охарактеризуйте сутність поняття «професійна інтерація». Які особливості професійної інтерації у соціальній роботі?
13. В чому полягає значення професійної інтерації в контексті становлення особистості соціального працівника?
14. Що таке наснаження? Наведіть приклади ртлумачення даного поняття в аспекті соціальної роботи.
15. Які основні функції соціальних працівників сприяють наснаженню клієнтів?
16. Проаналізуйте можливі підходи до наснаження клієнтів.
17. Проаналізуйте можливості підвищення кваліфікації та перепідготовки для спеціалістів, що працюють в системі соціального захисту населення.
18. Дайте визначення та стисло охарактеризуйте методи оцінки персоналу для працівників соціальних служб.

19. Які індикатори доцільно, на Ваш погляд, використовувати при оцінці персоналу соціальних служб?

20. Охарактеризуйте основні принципи та етапи проведення оцінювання персоналу соціальних служб.

21. Аргументуйте необхідність практичного навчання для соціальних працівників.

22. Які основні завдання повинен вирішувати майбутній фахівець в процесі практичного навчання?

23. Що таке волонтерська діяльність та яка її роль у становленні особистості соціального працівника?

Тематика рефератів

1. Досвід проходження практики в установах соціальної сфери (за вибором студентів).
2. Проблеми та шляхи вдосконалення практичного навчання соціальних працівників.
3. Основні мотиви волонтерської діяльності серед студентської молоді.
4. Волонтерські організації регіону: досвід роботи та проблеми функціонування.
5. Наснаження як соціальна технологія.
6. Теоретичні підходи до визначення змісту та складових синдрому професійного вигорання у соціономічних науках.

Питання для самостійного опрацювання

1. Зарубіжний досвід практичної соціальної роботи в процесі підготовки фахівців даного виду діяльності.
2. Правові основи здійснення добродійної діяльності.
3. Структура волонтерських організацій та особливості їх взаємодії з органами місцевого самоврядування.
4. Моделі професійної інтеракції в соціальній роботі.
5. Професійна ідентичність та її чинники в соціальній роботі.
6. Історія розвитку уявлень про професійні деформації особистості та синдром емоційного вигорання спеціалістів людинознавчих галузей.

Рекомендована література до розділу

1. Варбан М.Ю. Диагностика профессиональных ожиданий в юношеском возрасте // Практична психологія та соціальна робота. - 1999. - № 3. - с.32 – 34.
2. Климов Е.А. Психология профессионала. - М.: Издательство «Институт практической психологии», Воронеж: НПО «МОДЕК», 1996.- 400с.
3. Коломінський Н.Л. Соціально-психологічне забезпечення діяльності соціальної служби. // Соціальна служба в Україні: соціально-психологічні засади формування та ефективного функціонування. Матеріали науково-практичної конференції. 12 травня 2005 року, м. Черкаси. / Ред. кол.: В.В.Москаленко, Н.І. Кривоконь, Н.М. Дембицька, - К.: Фенікс, 2005. – с.34.
4. Конюхов Н.И. Словарь-справочник практического психолога. – Воронеж: Издательство НПО «МОДЕК», 1996. – 224с.
5. Кривоконь Н.І. Професія працівника соціального захисту населення: вимоги та типізація // Практична психологія та соціальна робота. – 2000. - №4. – с. 43-45.
6. Кривоконь Н.І. Соціально-психологічні чинники професійної самоідентифікації фахівців системи соціального захисту населення. – Дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук. – 19.00.05. – К., 2002. – 232 с.
7. Маркова А.К. Психология профессионализма. - М.: Международный гуманитарный фонд “Знание”, 1996. - 204 с.
8. Мищик Л.И. Профессиональная подготовка социального педагога (педагогический, психологический и управленческий аспекты). – Запорожье: ИПК “Запорижжя”, 1996. – 104 с.
9. Москаленко В.В. Теоретико-методологічні засади організації соціально-психологічних служб // Соціальна служба в Україні: соціально-психологічні засади формування та ефективного функціонування. Матеріали науково-практичної конференції. 12 травня 2005 року, м. Черкаси. / Ред. кол.: В.В.Москаленко, Н.І. Кривоконь, Н.М. Дембицька, - К.: Фенікс, 2005. – с.7.
10. Основы социальной работы: Учебник / Отв.ред. П.Д.. Павленок. – М.: ИНФРА-М, 1997. – 368с.
11. Офіційний веб-сайт Міністерства соціальної політики України. – Доступний з <http://mlsp.kmu.gov.ua>.
12. Панок В. Основы практичної психології / Панок В., Титаренко Т., Чепелева Н. – Київ: Либідь, 1999. – 533 с.
13. Сила Т.І. Значення системного підходу до професійної інтеракції в соціальній роботі у становленні соціальних служб в Україні. // Соціальна служба в Україні: соціально-психологічні засади формування та ефективного функціонування. Матеріали науково-практичної конференції. 12 травня 2005 року, м. Черкаси. / Ред. кол.: В.В.Москаленко, Н.І. Кривоконь, Н.М. Дембицька, - К.: Фенікс, 2005. – с.586.
14. Сила Т.І. Соціально-психологічні особливості професійної інтеракції у соціальній роботі. – Дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук. – 19.00.05. – К., 2007. – 241 с.
15. Синдром “професійного вигорання” та професійна кар'єра працівників освітніх організацій: гендерні аспекти: навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. та слухачів ін-тів післядипломної освіти / за наук. ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки, Т. В. Зайчикової. – 2-е вид., перероб. та доповн. – К.: Міленіум, 2006. – 368 с.

16. Соціальна робота/ Под общей ред. проф.В.И. Курбатова. Серия «Учебники, учебные пособия». – Ростов н/Д: «Феникс», 1999. – 576с.
17. Соціальна робота в Україні: Теорія та практика: Посібник для підвищення кваліфікації працівників центрів соціальних служб для молоді. – 3-я ч./За заг.ред. А.Я.Ходорчук.- К.:ДЦССМ, 2002.-172с.
18. Соціальна робота на початку ХХІ століття: Проблеми теорії та практики: Матеріали доповідей на Міжнародній науково-практичній конференції 29-31 жовтня 2002 року. – К., 2002. – 274с.
19. Тартачник Г.С., Сила Т.І. Волонтерська діяльність як чинник формування професійної самосвідомості та духовного розвитку майбутніх фахівців із соціальної роботи // Людина і суспільство: основні тенденції розвитку і фактори трансформації у філософському, соціальному та психологічному вимірі: Збірник матеріалів круглого столу (31 березня 2006р.)/ За ред. канд.соц.наук, доц. В.Ю. Кондовича. – Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2006. – 114с.
20. Федоришин Б.О. Психологічні основи професійної консультації // Психологічні проблеми навчання, виховання, активності та розвитку особистості: Матеріали звітної наукової сесії (10 –11 лютого 1994р.). – К. – 1994. - с. 222-228. Варбан М.Ю. Диагностика профессиональных ожиданий в юношеском возрасте // Практична психологія та соціальна робота. - 1999. - № 3. - с.32 – 34.
21. Федоришин Б.О. Психологічні основи професійної консультації // Психологічні проблеми навчання, виховання, активності та розвитку особистості: Матеріали звітної наукової сесії (10 –11 лютого 1994р.). – К. – 1994. - с. 222-228.

Список використаних джерел

1. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К.: Україна, 1996. – 56с.
2. Про соціальну роботу з дітьми та молоддю: Закон України (із змінами і доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 42. – Ст. 213.
3. Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні: Закон України (із змінами та доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 16. – Ст.167.
4. Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк: Закон України від 01.02.2011 № 2952-VI (2952-17) // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 10. – Ст.68.
5. Про державну допомогу сім'ям з дітьми: Закон України (із змінами та доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 5. – Ст. 21.
6. Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям: Закон України (із змінами та доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 35. Ст.290.
7. Про соціальні послуги: Закон України (із змінами та доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – №45. – Ст.358.
8. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту: Закон України № 968-IV (968-15) // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 45. – Ст.359.
9. Про затвердження Методики комплексної оцінки бідності: Наказ Міністерства праці та соціальної політики України, Міністерства фінансів України, Міністерства економіки та з питань Європейської інтеграції України, Державного комітету статистики України та Національної Академії наук України №171/238/100/149/2нд від 05.04.2002
10. Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 23. – Ст.121 (Із змінами, внесеними згідно із Законами № 2664-IV від 16.06.2005 // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 31. – Ст. 420; № 3483-IV від 23.02.2006 // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 32. – Ст. 271).
11. Порядок реєстрації, перереєстрації та введення обліку громадян, які шукають роботу та безробітних: затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 14 лютого 2007 року № 219.
12. Про затвердження Стратегії демографічного розвитку в період до 2015 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 24 червня 2006 року №879 // Офіційний вісник України 2006 р. – № 26. – Ст. 1898.
13. Про заходи щодо реалізації в 2007 році стратегії подолання бідності: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 31 січня 2007 року № 25-р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mlsp.kmu.gov.ua>.
14. Про Стратегію подолання бідності: Указ Президента України від 15 серпня 2001 р. за № 637/2001 // Урядовий кур'єр. – 2001. – 18 серпня. – С. 10.
15. Сімейний кодекс України // Голос України. – 2002. – 26 лютого. – № 38 (2789). – С.8-15.

16. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / Абульханова-Славская К. А. – М.: Мысль, 1991. – 158с.
17. Актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи (модульний курс дистанційного навчання) / А. Й. Капська, О. В. Безпалько, Р. Х. Вайнола; заг.редакція А. Й. Капської. – К.: ДЦССМ, 2002. – 164с.
18. Апопій В. В. Організація і технологія надання послуг: навч. посіб. / Апопій В. В., Олесин І.Ю., Шутовська Н.О., Футало Т.В.; за ред. В. В. Апопія. – К.: Академія, 2006. – 312 с.
19. Беззубик К. В. Содержание и методика психосоциальной работы в системе социальной работы: учебное пособие / Беззубик К. В.; под ред. проф. Е. А. Сигиды. – М.: ИНФРА – М, 2008. – 168с.
20. Бех В. П. Цілісність соціальної роботи: методологічні, теоретичні та праксеологічні аспекти / Бех В. П. // Соціальна робота на початку ХХІ століття: проблеми теорії та практики: матеріали доповідей на Міжнародній науково-практичній конференції 29-31 жовтня 2002 року. – К., 2002. – С. 29-47.
21. Бідність [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>.
22. Бочарова В. Г. Личность – семья - община становяся центром системы социальных служб / Бочарова В.Г. // Социальная работа. – 1993. – № 1. – С.3-9.
23. Бусел В. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Бусел В. – К.: Просвіта, 2005. – 1720 с.
24. Варбан М. Ю. Диагностика профессиональных ожиданий в юношеском возрасте / Варбан М. Ю. // Практична психологія та соціальна робота. – 1999. – № 3. – С. 32-34.
25. Васильєв В. В. Формування професійного потенціалу керівника районного управління праці та соціального захисту населення: навч.посібник / В.В. Васильєв. – 2-ге вид., переробл. і доп. – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2009. – 360с.
26. Виткин Дж. Женщина и стресс / Виткин Дж. – СПб: Питер Пресс, 1995. – 320 с.
27. Введення у соціальну роботу: навчальний посібник. – К.: Фенікс, 2001.– 288 с.
28. Влас В. Г. Социально-психологические проблемы подготовки молодежи к труду / Влас В. Г. – Кишинёв: Штиинца, 1991. – 137 с.
29. Волгин Н. А. Социальное государство: Учебник / Волгин Н.А., Гриценко Н.Н., Шарков Ф.И. – М.: Издательско-торговая корпорация “Дашков и К”, 2004. – 416с.
30. Волков Ю. Е. Социальная политика / Волков Ю. Е. // Социальное государство: краткий словарь-справочник / за общ. ред. Н. Н. Гриценко. – М.: АТиСО, 2002. – 207с.
31. Галагузова М. А. Социальная педагогика: курс лекций / Галагузова М. А.. – М: ИТЕК, 2000. – 227с.
32. Ганслі Т. Соціальна політика та соціальне забезпечення за ринкової економіки / Ганслі Т. – К.: Основи, 1995. – 237 с.

33. Гено С. Методи и техники селф-емпауермента в социальной работе [Електронний ресурс] / Гено С., Армандо Р. – Режим доступа: www.maksora.ru/uploads/metod_selfempaurm.doc.
34. Глобальні тенденції у сфері зайнятості – 2007: щорічна доповідь Міжнародної організації праці (МОП) [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ilo-ceet.hu/>.
35. Годфруа Ж. Что такое психология: в 2-х т. Т.1: пер.с франц. / Годфруа Ж. – Изд. 2-е, стереотипное. – М.: Мир, 1996. – 496с.
36. Гриценок М. О. Проблеми інтернатних установ, територіальних центрів / Гриценок М. О. // Соціальний захист. – 1997. – № 1.
37. Дві тисячі шостий рік в Україні став Роком захисту прав дитини. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.kmu.gov.ua/sport/ontrol/k/publish/article?art_id=71374&cat_id=70056.
38. Держава загального добробуту: проблеми і перспективи: збірник матеріалів вузівської науково-практичної конференції / за ред. канд. пед. наук Зайченко Н. І. – Чернігів: Видавництво ЧДІПСТІП, 2008. – 68 с.
39. Економічний і соціальний розвиток України в 2010 році: здобутки, проблеми, перспективи. Цифри і факти. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/printable_article?art_id=60507112.
40. Зайченко І. В. Педагогіка: навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів / Зайченко І. В. – К.: Освіта України, 2006. – 528с.
41. Змановская Е. В. Девиантология: психология отклоняющегося поведения: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Змановская Е. В. – М.: Академия, 2003. – 288 с.
42. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы / Ильин Е. П. – СПб.: Питер, 2006. – 512 с.
43. Ільчук Л. І. Концепція соціальної держави України (проект): Центр перспективних соціальних досліджень. [Електронний ресурс] / Ільчук Л. І., Сивак А. В, Супруненко А. П. – Режим доступа: <http://cpsr.org.ua/?pr=9&id=131>.
44. Капська А. Й. Соціальна робота: деякі аспекти роботи з молоддю / Капська А. Й. – К.: УДЦССМ, 2001.
45. Карамушка Л. М. Психологія освітнього менеджменту: навч. посібник / Карамушка Л. М. – К.: Либідь, 2004. – 424 с.
46. Климов Е. А. Психология профессионала / Климов Е. А. – М.: Издательство «Институт практической психологии»; Воронеж: НПО «МОДЕК», 1996. – 400 с.
47. Коваль Л. Г. Соціальна педагогіка / Коваль Л. Г., Зверева І. Д., Хлебик С. Р. // Соціальна робота: навчальний посібник. – К.: ІЗМН, 1997. – 392с.
48. Коломінський Н. Л. Соціально-психологічне забезпечення діяльності соціальної служби / Коломінський Н. Л. // Соціальна служба в Україні: соціально-психологічні засади формування та ефективного функціонування: матеріали науково-практичної конференції (12 травня 2005 року, м. Черкаси) / ред. кол.: В. В. Москаленко, Н. І. Кривоконь, Н. М. Дембицька. – К.: Фенікс, 2005. – С.34.
49. Конюхов Н. И. Словарь-справочник практического психолога / Конюхов Н. И. – Воронеж: Издательство НПО «МОДЕК», 1996. – 224с.

50. Кравець В. П. Соціальні служби для молоді та демографічне виховання / Кравець В. П. // Соціальна робота в Україні: теорія та практика: посібник для підвищення кваліфікації працівників центрів соціальних служб для молоді. – Ч. 3. / за заг. ред. А. Я. Ходорчук. – К.: ДЦССМ, 2002. – С.9-31.
51. Кравченко Р. Соціальна робота з розумово відсталими людьми: навч. посібник / Кравченко Р. – К.: Віпол, 2001.
52. Краткая философская энциклопедия. – М.: Прогресс-энциклопедия, 1994. – 564с.
53. Кривоконь Н. І. Проблеми моделювання в соціальній роботі на регіональному рівні / Кривоконь Н. І. // Освіта, наука та виробництво у регіональному розвитку: Міжнародний інноваційний форум (м. Чернігів, 21-23 травня 2008 року): матеріали доповідей та виступів. – Чернігів: ЧДІЕУ, 2008. – С.136-138.
54. Кривоконь Н. І. Проблеми соціальної роботи та соціальної політики в Україні: навч. посібник / Кривоконь Н. І. – Чернігів: ЧДПСТіП, 2007. – 98с.
55. Кривоконь Н. І. Професія працівника соціального захисту населення: вимоги та типізація / Кривоконь Н. І. // Практична психологія та соціальна робота. – 2000. – №4. – С. 43-45.
56. Кривоконь Н. І. Розвиток теоретико-праксеологічних засад соціальної роботи як важливий чинник вдосконалення діяльності соціальних служб в Україні / Кривоконь Н. І. // Діяльність соціальних служб в Україні: досвід та шляхи вдосконалення соціальної роботи: збірник матеріалів круглого столу (29 березня 2006 року). – Чернігів. – Видавництво «Чернігівські обереги», 2006. – С.76-81.
57. Кривоконь Н. І. Соціально-психологічні чинники професійної самоідентифікації фахівців системи соціального захисту населення: дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: 19.00.05 / Кривоконь Н. І. – К., 2002. – 232 с.
58. Кучер Г. М. Удосконалення системи соціального захисту населення / Кучер Г. М. // Проблеми соціального захисту в Україні: матеріали науково-практичної конференції (20-21 червня 1996р.) / за загальною редакцією канд. юрид. наук, доцента Я. І. Безуглої. – Чернігів: Юрист, 1996. – 136с.
59. Лукашєва Е. А. Социальное государство. [Електронний ресурс]. / Лукашєва Е. А.. – Режим доступа: <http://rudiplom.ru/lekcii/pravo/teoriapig/85.html>.
60. Лукашевич М. П. Теорія і методи соціальної роботи: навч. посібн. / Лукашевич М. П., Мигович І. І. – 2-ге вид., доп. і випр. – К.: МАУП, 2003. – 168 с.
61. Лушин П. В. Психология личностного изменения / Лушин П. В. – Кировоград: Полиграфическо-издательский центр ООО «Имекс ЛТД», 2002. – 360 с.
62. Максименко С. Д. Метод дослідження особистості / Максименко С. Д. // Практична психологія та соціальна робота. – 2004. – № 7. – С.1-8.
63. Маркова А. К. Психология профессионализма / Маркова А. К. – М.: Международный гуманитарный фонд “Знание”, 1996. – 204 с.
64. Мигович І. І. Соціальна робота (вступ до спеціальності) / Мигович І. І. – Ужгород, 1997. – С.38-42, 110-119.

65. Мигович І. І. Становлення соціальної роботи як науки в Україні / Мигович І. І. // Соціальна політика і соціальна робота. – 1998. – № 1-2 (5-6). – С. 68-78.
66. Мищик Л. И. Профессиональная подготовка социального педагога (педагогический, психологический и управленческий аспекты) / Мищик Л. И. – Запорожье, 1996. – 104 с.
67. Міщик Л. І. Соціальна педагогіка: навчальний посібник / Міщик Л. І. – К.: ІЗМН, 1997. – 140 с.
68. Москаленко В. В. Психологія соціального впливу: навч. посібник / Москаленко В. В. – К.: Центр учбової літератури. – 2007. – 448 с.
69. Москаленко В. В. Теоретико-методологічні засади організації соціально-психологічних служб / Москаленко В. В. // Соціальна служба в Україні: соціально-психологічні засади формування та ефективного функціонування: матеріали науково-практичної конференції (12 травня 2005 року, м. Черкаси) / ред. кол.: В. В. Москаленко, Н. І. Кривоконь, Н. М. Дембицька. – К.: Фенікс, 2005. – С.7.
70. Мудрик А. В. Введение в социальную педагогику: учеб.пособие. Ч.1 / Мудрик А. В. – Пенза, 1994. – 171с.
71. Мустаева Ф. А. Основы социальной педагогики: учебник для студентов высших педагогических учебных заведений / Мустаева Ф. А. – 2-е изд., перераб. и дополн. – М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2002. – 416 с.
72. Мюллер В. К. Англо-русский словарь / Мюллер В. К. – М.: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1962. – 1192 с.
73. Надточій Б. Соціальне страхування у контексті історії [Електронний ресурс] / Надточій Б. – Режим доступу: <http://www.ukraine.usaid.gov/ukr/>.
74. Найдьонова Л. Розвиток сім'ї в контексті територіальної спільноти: ресурси та обмеження культурно-контекстуального підходу / Найдьонова Л. // Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. статей / АПН України, Ін-т соціальної та політичної психології; редкол.: С. Д. Максименко, М. М. Слюсаревський та ін. – К., 2005. – Вип. 11(14). – С. 3-18.
75. Наснаження: Вакуум у головному напрямку практики // Мюллендер О., Самокерована групова робота: діяльність користувачів з метою наснаження / О. Мюллендер, Д. Уорд; пер. С. Пархоменко, І. Петренко. – Київ; Амстердам: Асоціація психіатрів України, 1996. – С. 7-25.
76. Ньюстром Дж. В. Организационное поведение / пер. с англ.; Ньюстром Дж. В., Дэвис К.; под ред. Ю. Н. Каптуревского. – СПб.: Издательство “Питер”, 2000. – 448 с.
77. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія: посібник / Орбан-Лембрик Л. Е. – К.: Академвидав, 2003. – 448 с.
78. Основы социальной работы: учебник / отв. ред. П. Д. Павленок. – М.: ИНФРА-М, 1997. – 368с.
79. Офіційний веб-сайт Державного департаменту України з питань виконання покарань. – Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua/punish/control/>.
80. Офіційний веб-сайт Міністерства економіки України. – Режим доступу: <http://me.gov.ua>.

81. Офіційний веб-сайт Міністерства соціальної політики України. – Режим доступу: <http://mlsp.kmu.gov.ua>.
82. Офіційний веб-сайт Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту. – Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua/sport/control>.
83. Офіційний веб-сайт Холодногірської виправно-трудової колонії № 18. – Режим доступу: <http://www.depks.kh.ua/>
84. Панок В. Основи практичної психології / Панок В., Титаренко Т., Чепелева Н. – Київ: Либідь, 1999. – 533 с.
85. Перепелиця М. П. Державна молодіжна політика в Україні (регіональний аспект) / Перепелиця М. П. – К: Український інститут соціальних досліджень, Український центр політичного менеджменту, 2001. – 242с.
86. Политология. Энциклопедический словарь / под ред. Ю. И. Аверьянова. – М., 1993. – С. 359.
87. Положення про Міністерство соціальної політики України: затверджено Указом Президента України від 6 квітня 2011 року № 389/2011.
88. Положення про спеціальний будинок-інтернат для престарілих та інвалідів: затв. постановою Ради Міністрів УРСР від 2 березня 1990 р. № 49.
89. Попович Г. М. Моделі соціальної політики і соціальна практика [Електронний ресурс] / Попович Г. М. – Режим доступу: <http://www.socwd.uzhgorod.ua/>.
90. Психологічна енциклопедія / автор-упорядник О. М. Степанов. – К.: Академвидав, 2006. – 424 с.
91. Рубинштейн С. Л. Человек и мир / Рубинштейн С. Л. – М.: Прогресс, 1976. – 381с.
92. Сафронова В. М. Прогнозирование и моделирование в социальной работе: учеб. пособие для студ высш. учебн. завед. / Сафронова В. М. – М.: Академия, 2002. – 192 с.
93. Семигіна Т. Між минулим і майбутнім: українське суспільство в час трансформацій / Семигіна Т. // Соціальна політика і соціальна робота. – 2001. – № 3 (19). – С. 22-40.
94. Семья: психология, педагогика, социальная работа / под ред. А. А. Реана. – М.: АСТ, 2010. – 576 с.
95. Сидоров В. Н. Социальная работа в Украине: проблемы становления и перспективы развития / Сидоров В. Н. // Інформаційно-методичний бюлетень Української асоціації соціальних педагогів та спеціалістів з соціальної роботи. – Донецьк, 1992. – № 1. – С.4,81.
96. Сила Т. І. Значення системного підходу до професійної інтеракції в соціальній роботі у становленні соціальних служб в Україні / Сила Т. І. // Соціальна служба в Україні: соціально-психологічні засади формування та ефективного функціонування: матеріали науково-практичної конференції (12 травня 2005 року, м. Черкаси) / ред. кол.: В. В. Москаленко, Н. І. Кривоконь, Н. М. Дембицька. – К.: Фенікс, 2005. – С. 586.
97. Сила Т. І. Міждисциплінарний зміст категорії наснаження / Сила Т. І. // Вісник Чернігівського національного педагогічного ун-ту ім. Т. Г. Шевченка. Випуск 82. Серія: психологічні науки: збірник. Т.ІІ. – Чернігів: ЧНПУ, 2010. – С. 194-197.

98. Сила Т. І. Професійна інтеракція в соціальній роботі: соціально-психологічні особливості взаємодії соціального працівника і клієнта: монографія / Сила Т. І. – Чернігів: Чернігівський державний інститут права, соціальних технологій та праці, 2010. – 241 с.
99. Сила Т. І. Соціально-психологічні особливості професійної інтеракції у соціальній роботі: дис. канд. психол. наук: 19.00.05 / Сила Т. І.; Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2007. – 269 с.
100. Сила Т. І. Сучасний стан та перспективи наукових досліджень у галузі теорії соціальної роботи в Україні / Сила Т. І. // Професійна компетентність соціальних працівників: складові, детермінанти та шляхи формування: матеріали науково-методичного семінару кафедри соціальної роботи. – Чернігів: ЧДПСТіП, 2008.
101. Синдром “професійного вигорання” та професійна кар'єра працівників освітніх організацій: гендерні аспекти: навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. та слухачів ін-тів післядипломної освіти / за наук. ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки, Т. В. Зайчикової. – 2-е вид., перероб. та доповн. – К.: Міленіум, 2006. – 368 с.
102. Скуратівський В. А. Основи соціальної політики: навч. посіб. / Скуратівський В. А., Палій О. М. – К.: МАУП, 2002. – 200 с.
103. Соломатіна К. Ю. Роль психологічної та соціально-виховної роботи в адаптації осіб, звільнених із місць позбавлення волі [Електронний ресурс] / Соломатіна К. Ю. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/21_NIEK_2007/Psihologia/24203.doc.htm.
104. Социальная политика: толковый словарь / общ. ред. Н. А. Волгин. – М.: Изд-во РАГС, 2002. – 342 с.
105. Социальная работа / под общей ред. проф. В. И. Курбатова. – Ростов на Дону: Феникс, 1999. – 576 с.
106. Социально-психологическая адаптация граждан, принимавших участие в боевых действиях [Електронний ресурс] / Еремина Т. И., Крюков Н. П., Логинова Ю. Ю. – Режим доступу: http://window.edu.ru/window_catalog/files/r50270/14.pdf.
107. Соціальна робота в Україні: навч. посібник / І. Д. Зверева, О. В. Безпалько, С. Я. Марченко та ін.; за заг. ред.: І. Д. Зверєвої, Г. М. Лактіонової. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 256 с.
108. Соціальна робота в Україні: перші кроки / під ред. В. Полтавця. – К.: Видавничий дім “КМ Academia”, 2000. – 236 с.
109. Соціальна робота в Україні: Теорія та практика: посібник для підвищення кваліфікації працівників центрів соціальних служб для молоді. – Ч.3 / за заг. ред. А. Я. Ходорчук. – К.: ДЦССМ, 2002. – 172 с.
110. Соціальна робота на початку ХХІ століття: проблеми теорії та практики: матеріали доповідей на Міжнародній науково-практичній конференції 29-31 жовтня 2002 року. – К., 2002. – 274с.
111. Соціальна робота: в 3 ч. Ч. 2. – К.: Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2004. – 166 с.
112. Соціальна робота: теорія, досвід, перспективи: матеріали доповідей та повідомлень Міжнародної науково-практичної конференції / за ред. І. В. Козубовської, І. І. Миговича. Ч.1. – Ужгород, 1999. – 412 с.

113. Соціальна робота: технологічний аспект: навчальний посібник / за ред. проф. А. Й. Капської. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 352с.
114. Соціальна робота: хрестоматія. – К.: ДЦССМ, 2001. – 396 с.
115. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю: навч. посібник. – К.: ДЦССМ, 2002. – 132с.
116. Соціологія: терміни, поняття, персоналії: навчальний словник-довідник / укладачі: В. М. Піча, Ю. В. Піча, Н. М. Хома та ін.; за заг. ред. В. М. Пічі. – К.: Каравела, Львів: Новий світ-2000, 2002. – 480с.
117. Тартачник Г. С. Волонтерська діяльність як чинник формування професійної самосвідомості та духовного розвитку майбутніх фахівців із соціальної роботи / Тартачник Г. С., Сила Т. І. // Людина і суспільство: основні тенденції розвитку і фактори трансформації у філософському, соціальному та психологічному вимірі: збірник матеріалів круглого столу (31 березня 2006р.) / за ред. канд. соціол. наук, доц. В. Ю. Кондовича. – Чернігів: КП “Видавництво “Чернігівські обереги”, 2006. – 114с.
118. Теория социальной работы: учебник / под ред. проф. Е. И. Холостовой. – Юристь, 1998. – 334с.
119. Тетерский С. В. Введение в социальную работу: учебное пособие / Тетерский С. В. – М.: Академический Проект, 2000. – 496 с.
120. Технология социальной работы: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / под ред. И. Г. Зайнышева. – М.: Гуманит. изд. центр “ВЛАДОС”, 2002. – 240 с.
121. Типове положення про будинок-інтернат для громадян похилого віку та інвалідів, геріатричний будинок-інтернат, пансіонат для ветеранів війни і праці: затв. наказом Міністерства праці та соціальної політики України 29.12.2001 № 549.
122. Типове положення про Головне управління праці та соціального захисту населення обласної, Київської міської державної адміністрації і управління праці та соціального захисту населення Севастопольської міської державної адміністрації і про управління праці та соціального захисту населення районної, районної у містах Києві та Севастополі державної адміністрації: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 30 травня 2007 р. № 790.
123. Типове положення про психоневрологічний інтернат: затв. наказом Міністерства соціального захисту населення України від 1 квітня 1997 р. №43.
124. Трубавіна І. М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю: навчальний посібник / Трубавіна І. М. – К.: ДЦССМ, 2002. – 132с.
125. Про вдосконалення державного регулювання у сфері зайнятості населення та ринку праці в Україні: Указ Президента України № 1073/2005 від 12.07.2005 р.
126. Українська спілка ветеранів Афганістану (воїнів-інтернаціоналістів) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://usva.org.ua/>.
127. Управлінські аспекти соціальної роботи: курс лекцій / М. Ф. Головатий (кер. авт. кол.), М. П. Лукашевич, Г. А. Дмитренко та ін. – К: МАУП, 2004. – 368 с.
128. Федоришин Б. О. Психологічні основи професійної консультації / Федоришин Б. О. // Психологічні проблеми навчання, виховання, активності та розвитку особистості: матеріали звітної наукової сесії (10-11 лютого 1994 р.). – К., 1994. – С. 222-228.

129. Филонов Г. Н. Социальная педагогика – сопряжение наук о человеке / Филонов Г. Н. // Педагогика. – 1996. – № 6. – С. 35-40.
130. Фирсов М. В. Теория социальной работы: учебное пособие для студентов высших учебных заведений / Фирсов М. В., Студёнова Е. Г. – М.: Гуманит. изд. центр “ВЛАДОС”, 2000. – 432с.
131. Холостова Е. И. Профессиональный и духовно-моральный портрет социального работника / Холостова Е. И. – М.: Союз, 1993. – 19 с.
132. Швалб Ю. М. Психологические модели целеполагания / Швалб Ю. М. – К.: Стилос, 1997. – 240 с.
133. Шевчук П. І. Соціальна політика / Шевчук П. І. – Львів: Світ, 2003. – 400с.
134. Штрихи к портрету больного синдромом посттравматических стрессовых расстройств на примере участников боевых действий в зонах локальных конфликтов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.fortunecity.com/millennium/scooby/454Psy/Got/>.
135. Эмпауэрмент в социальной работе [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://socfaactor.wordpress.com/2009/08/21>
136. Ягодка А. Г. Соціальна інфраструктура і політика: навч. посібник / Ягодка А. Г. – К.: КНЕУ, 2000. – 212 с.
137. Empowerment in Practice: Analysis and Implementation 2007. 72 pages. Stock No. 37272/ The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://siteresources.worldbank.org/WBI/Resources/>.
138. Empowerment principles of Recovery The Politics of Experience - R.D. Laing August 09, 2009 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://spiritualrecoveries.blogspot.com>.
139. Jane Devine “Social Work Changes Lives” / Article [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.facebook.com/pages/Social-Work-Changes-Lives> 2009 .
140. Mann Hyung Hur. Empowerment in terms of theoretical perspectives: exploring a typology of the process and components across disciplines // Journal of Community Psychology. – 2006. – Vol. 34. – No.5. – P. 523-540.
141. Maslach, C., Goldberg J. Prevention of burnout: New perspectives //Applied and Preventive Psychology. – 1998. – V. 7. – P. 63-74.
142. Roberts A. Glenn The truth about burnout: how organization cause personal stress and what do about it. 26.01.2009. Article [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://wwmed.org/page.php?al=profilaktika_professiona